

ԵՐՎԱՆԴ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

**ՆԵԼԼԵՆԻՉՄԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ**

ԵՐԵՎԱՆ 2018

9(3)
Ձ-35
h2

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԵՐՎԱՆԻ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

6100

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ
ԴՐՈՅԶԵՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XX ԴԱՐԱՎԵՐԶԸ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵԼԱՄԱՐ
184

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
184

ԵՐԵՎԱՆ - 2018

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3
Մ 350

**Նվիրվում է իմ սիրելի կնոջը՝
Գայանե Մարգարյանին**

**Երաշխավորել է տպագրության
ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի Հին Արևելքի
բաժնի որոշմամբ**

Երվանդ Մարգարյան

Մ 350 Հելլենիզմի պատմագրության ակնարկներ (Դրոյզենից մինչև XX դարավերջը)/ Մարգարյան Երվանդ – Եր.:
ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2018. – 269 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է XIX-XX դդ. հելլենիզմին նվիրված հետազոտությունների պատմագրության: Ցույց է տրված համաշխարհային պատմագիտության մեջ տեղի ունեցած այն փոխակերպումները, որոնք տեղի են ունեցել գաղութատիրական համակարգի փլուզման գուզրնթաց և հետգաղութատիրական դարաշրջանում: Աշխատանքը հասցեագրված է հելլենիզմի պատմության մասնագետներին, պատմաբան ուսանողներին և բոլոր նրանց, ովքեր հետաքրքրվում են հին պատմության խնդիրներով:

ՀՏԴ 93/94
ԳՄԴ 63.3

ISBN 978-9939-860-76-3

© ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, 2018

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Նախաբանի փոխարեն	5
Առաջին քայլերը: Գերմանական դասական պատմագիտություն: Դրոյզեն	7
Հելլենիզմի անգլո-ամերիկյան ուսումնասիրության պատմությունից	14
Ֆրանսիայում հելլենիզմի հետազոտությունների պատմությունից	43
Հելլենիզմի պատմության ուսումնասիրությունները Գերմանիայում, Հոլանդիայում և Բելգիայում	55
Ուսումնասիրություններն եվրոպական այլ երկրներում ...	59
Հրեական պատմագիտությունը հելլենիզմի առանձնահատկությունների մասին: Հելլենիզմը և գելոտությունը արդի հրեական հելլենիստագիտության մեջ	61
Հելլենիզմի ուսումնասիրությունը Ռուսաստանում	79
Հելլենիզմի պատմագրության ուսումնասիրությունը Խորհրդային շրջանում	100
Հելլենիզմի ուսումնասիրության Խորհրդահայ դպրոցի պատմությունից	129
Վերջաբան	157
Резюме	161
Summary	194
Գրականություն	221

ՆԱԽԱՐԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Հելլենիստական ուսումնասիրություններն այսօր՝ Արևմուտքի համակարգային ճգնաժամի և Արևելքի սրընթաց աճի պայմաններում՝ ստացել են առավել քան երբևիցե արդիական հնչեղություն, որը բացի զուտ ակադեմիական հետաքրքրությունից պայմանավորված է ուշ անտիկ շրջանի և մեր օրերի տիպաբանական և մշակութային նմանությամբ: Այդ նմանությունը բնորոշվում է մի քանի կարևոր հանգամանքներով.

Դեռևս Ք.ա. 4-րդ դարի վերջերից հելլենիստական աշխարհը ներքաշվել էր քաղաքակրթական ինտենսիվ երկխոսության մեջ, ինչի արդյունքում նախկինում մեկուսի մշակութային ավանդույթները փոխկապակցվեցին մեկ համադրական (սինկրետիկ), համաշխարհայնացված (առնվազն Միջերկրածովյան օյկումենայի շրջանակներում) քաղաքակրթության մեջ: Այդ քաղաքակրթական երկխոսությունը տեղի էր ունենում ավանդական մշակութային արժեքների ճգնաժամի և նոր աշխարհայեցարկարգային հարացույցերի (պարադիգմերի) հասունացման պայմաններում, մի բան, որ բնորոշ է նաև մեր ժամանակներին: Ուսումնասիրողները նշում են հելլենիստական դարաշրջանի (հատկապես ուշ հելլենիզմի) և արդի (հերարդյունաբերական և հետմոդերնիստական) ժամանակաշրջանի ակնհայտ ֆենոմենոլոգիական նմանությունը: Պատահական չէ, որ մեր ժամանակներն երբեմն անվանում են նոր հելլենիզմ (նեոհելլենիզմ): Հելլենիզմի անցած ուղիներն արդիական են ոչ միայն այդ շրջանն ուսումնասիրող պատմաբանների, այլև քաղաքակրթության և քաղաքագիտության հիմնահարցերով զբաղվողների համար:

Հայաստանի համար հեյլենիզմի ուսումնասիրությունները ևս միշտ եղել են կարևոր և արդիական: Բանն այն է, որ հին Հայոց պատմության մեջ հեյլենիզմն եղել է ամենագեղեցիկ և բեղմնավոր դարաշրջան: Միննույն ժամանակ այն հող է նախապատրաստել միջնադարյան Հայաստանի մշակութային Ոսկե դարի համար և աներկյի կերպով առկա էր ողջ հայոց պատմության ընթացքում: Լինելով Հայոց պատմության թերևս ամենանշանակալից և հետաքրքիր դարաշրջաններից մեկը, հեյլենիզմն արդի հայոց պատմագրության մեջ հանիրավի մատնվել է անտարբերության և վերջին քառորդ դարում գրեթե չի ուսումնասիրվել: Հրապարակ հանված աշխատանքը նպատակ ունի լրացնել վերջին տասնամյակներում գոյացած բացը և երիտասարդության մեջ հետաքրքրություն արթնացնել հեյլենիստական ուսումնասիրությունների և առհասարակ հեյլենիզմի նկատմամբ:

Ընթերցողի ուշադրության ներկայացված ակնարկները բնավ չեն հավակնում ամփոփել հեյլենիստական քաղաքակրթությանը նվիրված բոլոր ուսումնասիրությունները: Հեյլենիզմին նվիրված հոդվածների և մենագրությունների նույնիսկ մակերեսային դիտարկումը, բրիտանական անտիկագետ Փ. Քարթլեջի պատկերավոր արտահայտությամբ. «հասարակ մահկանացույի հնարավորություններից զանց է»¹: Այնուամենայնիվ, բոլոր թերություններով և մասնակիությամբ հանդերձ, նման աշխատանքի անհրաժեշտությունը հայ պատմագրության մեջ անհրաժեշտ է:

¹ Cartledge 1997: 1.

ԱՌԱՋԻՆ ՔԱՅԼԵՐԸ: ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ: ԴՐՈՅՋԵՆ

*Мы слушали. Народов бич и бремя,
Семи царям грозил Ассаргадон
В завистливо недремлющее Время
За камнем камень падал Вавилон,
Ушла Семирамида, Маккаеви,
Маяк Сидона корабли манил,
Вздымались ввысь дворцы и мавзолеи,
Загадочно глядели сфинксы в Нил...*

Т. Шумовский

Ինքնին, հեյլենիզմ եզրը գիտական շրջանառության մեջ է մտել բավականին ուշ, XIX դ. 30-ական թթ.: Մինչ այդ պատմաբանների մեծ մասը, օրինակ՝ Ֆ. Վոլֆը (F. Wolff), Ռ. Բենթլին (R. Bentley) և այլք, հետդասական անտիկ ժամանակը համարել են հունական մշակույթի աստիճանական քայքայման և բարբարոսացման շրջան, ուստի իրենց ուշադրությունը չէին սևեռում այդ «այլակերպված և ապականված» դարաշրջանի վրա: Անգամ անտիկ պատմության այնպիսի խոշոր ներկայացուցիչ, ինչպես Բ. Նիբուրը (B. Niebuhr), որն ի տարբերություն շատերի, չէր սահմանափակվել միայն դասական ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությամբ և իր Հին Հունաստանի պատմության դասախոսությունների հրատարակման ժամա-

նակ այն հասցրել էր մինչև Ք.ա. II դ., չկարողացավ տալ այդ շրջանի շատ թե քիչ համոզիչ և իմաստավորված պատկեր: Նախաբանում նա ազնվորեն խոստովանել էր, որ չի հասկանում այդ «խեղձ» դարաշրջանը, թեև գտնում է այն շատ հետաքրքիր: Դասական Հունաստանի պատմության շրջանակներից դուրս չեկավ նա XIX դ. առաջին կեսի, թերևս, ամենախոշոր անտիկագետ, հերմենևտիկայի¹ հիմնադիրներից մեկը՝ Ֆ.Ա. Բյոքը² (Philipp August Böckh):

Այդ կնճոտ և խնդրահարույց պատմական շրջանի ուսումնասիրության հարցում ճեղքում կատարեց Բյոքի թերևս ամենաշնորհալի աշակերտ Յոհան Գուստավ Դրոյզենը (1808–1884), որը 1833 թ. հրատարակեց իր հանրահայտ «Հելլենիզմի պատմություն» հիմնարար աշխատության առաջին հատորը: Հաջորդ տասը տարվա ընթացքում լույս տեսան այդ մենագրության ևս երկու պրակ³: Դա առաջին նշանակալից և, ինչպես ցույց տվեց ժամանակը, ծրագրային աշխատություն էր հելլենիզմի քաղաքական պատմության ուսումնասիրության բնագավառում: Կիրառելով գերմանական պատմագիտական դպրոցում փայլուն մշակված պատմա-քննական մեթոդի նվաճումները, Դրոյզենը փութաջանորեն ուսումնասիրել և

¹ Коновалова 2008: 148–156.

² Ա. Բյոքը առաջինն էր ձեռնարկել հունարեն արձանագրությունների դիվանի (կորպուս) ժողովումն ու հրատարակումը (1825–1859): Այդ կորպուսը, որում տեղ են գտել ոչ մեծ թվով հելլենիստական շրջանի վիմագրություններ, մինչև օրս համարվում է ամենատարած և ճշգրիտ: Չեստեղված վիմագրային կյուրի հիման վրա Բյոքը ձեռնարկել էր Աթենքի տնտեսական պատմության համակողմանի ուսումնասիրություն («Աթենացիների պետական տնտեսությունը» 3 հատ. 1817–1823): Նրա աշակերտ Կ. Մյուլլերը ընդլայնելով ուսումնասիրության դաշտը քննության առարկա է դարձրել առանձին քաղաք-պետությունների, ցեղերի (դորիացիներ, Էգինե կրգի և այլն) պատմությունը, զարկ է տվել հունական դիցարանության և դասական հնագիտության զարգացմանը: Ըստ էության այդ երկու խոշոր պատմաբանների մշակած մոտեցումներն ու մեթոդները որոշեցին դասական անտիկագիտության հետագա ընթացքը, տվեցին նրան ժամանակակից տեսք:

³ Дройзен 1995 (репринт издания 1914 г. (Сергиев Посад), 1890–1893 (перизд.: СПб, 1999, М.: 2002); Т. 1 2003; Т. 2: 2003.

ի ցույց է հանել անտիկ պատմության ամենաբարդ և կնճոտ դարաշրջաններից մեկը, որը, ըստ գերմանացի պատմաբանի, մեկնարկել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արևելյան արշավանքների ժամանակ՝ և ավարտվել հռոմեացիների Միջերկրականի նվաճմամբ: Այսպիսով Դրոյզենը փորձեց ընդլայնել հունական պատմության շրջանակները գրեթե երեք դարով, այն հասցնելով Ք.ա. 31 թ.: Հենվելով Գերմանիայում փայլուն մշակված աղբյուրագիտական բազայի վրա Դրոյզենը ստեղծեց հետդասական անտիկ դարաշրջանի ամփոփ և ավարտուն պատկեր, որոշեց դրա բնույթը, անվանելով այդ դարաշրջանը ոչ թե «հելլենություն» (այսինքն՝ հույների դարաշրջան), այլ *հելլենիզմ* (այսինքն՝ հունականության դարաշրջան, երբ հունական քաղաքակրթական արժեքները լայն տարածում գտան ոչ հունական միջավայրում): Այդ անվանումը Դրոյզենը պայմանավորում էր դարաշրջանի բարդ, համադրական բնույթով: Գերմանացի պատմաբանի համոզմամբ հելլենիզմն երկու մշակութային՝ արևմտյան և արևելյան առանցքատարրերի միախառնման շրջան, որում սակայն հունական սկիզբն առաջնային է և գերիշխող: Ու թեև Դրոյզենը հելլենիզմն անվանում էր քաղաքակրթություն, այդ բառի հետևում նա տեսնում է այլ բովանդակություն, որն էապես տարբերվում է վերջինիս մերօրյա իմաստից: Բանն այն է, որ դեռևս ֆրանսիական լուսավորիչների (Բյուֆֆոն, Տյուրգո, Ռուսո) դարաշրջանից ու մինչև Օ. Շպենգլերը, եվրոպական լեզուներում «քաղաքակրթություն» եզրը իմաստով ավելի մոտ էր «բարձր մշակույթ», «բարեկրթություն», «քաղաքավարություն» հարանիշերին² (ընդ որում հիմնականում նկատի էր առնվում եվրոպական քաղաքակրթությունը) և հակառակ էր «բարբարոսություն», «վայրի վիճակ», «տգիտություն», «խավարամտություն» իմաստներին: Օ.

¹ Անշուշտ մեկնարկային կետ պետք է համարել եգիպտական Ալեքսանդրիայի հիմնադրումը:

² Февр 1991: 291–293.

Շպենգլերը և Ա. Թոյնբին առաջիններն էին, որ սկսեցին այդ եզրն օգտագործել հոգնակիով (համաշխարհային քաղաքակրթություններ), դրան հայտնելով ավելի լայն և խորքային բովանդակություն:

Հատկանշական է նաև, որ հետագայում, մոտ մեկ դար անց, կասկածի տակ դրվեց Դրոյզենի «հելլենիզմ» եզրի հեղինակային իրավունքը: Այսպես Ֆ. Ուոլբանքի համոզմամբ «հելլենիզմ» եզրն ունի շատ ավելի հին պատմություն և հիշատակվում է դեռևս ուշ դասական և բուն հելլենիստական աղբյուրներում¹: Օրինակ Արիստոտելը բազմիցս օգտագործում է *hellenizein* բայը՝ «խոսել հունարեն» իմաստով (*Arist. Rhet. III.51; 1407a 19; cf.: II. 12*), իսկ դրանից գոյացած *hellenismos* գոյականը, որը նշանակում է «համահունարեն լեզու և հելլենական մշակույթ» առաջինն օգտագործել է նրա աշակերտ Թեափրաստոսը²: Այսպիսով, Ֆ. Ուոլբանքը և շատ ուրիշները «հելլենիստական» (*hellenistic*) եզրի սկզբնական իմաստը համարում են «խոսել հունարեն»³, որը միայն հետագայում ձեռք է բերել այսօր լայնորեն տարածված «նոր աշխարհ, ուր իշխում են հույները և հունական մշակույթը» դրոյզենյան հարանիշը: Սակայն Ֆ. Ուոլբանքի կարծիքով այդ հարանիշը ևս գոյություն ունեւ հելլենիստական շրջանից⁴, այսպես Մակաբեացիների II գրքում (4.13) խոսվում է Երուսաղեմի «հելլենացման» մասին. հետազոտողների կարծիքով, այդ հատվածում *hellenismos* եզրը նշանակում է «հունական հաստատություններ, բարքեր և ավանդույթներ»:

Բայց անկախ ամենից փաստ է, որ «հելլենիզմ» եզրը գիտական հանրության միջավայրում ճանաչում ստացավ միայն Դրոյզենի վերոհիշյալ աշխատության հրատարակումից հետո: Թեև «հելլե-

¹ Walbank 1988: 108.

² Sté'u Laqueur 1925: 24; Sté'u նաև. Bichler 1983: 5-22.

³ Վերջինիս ցայտուն դրսևորումը նրանք համարում են հունարենի գերիշխումը մյուս լեզուների նկատմամբ և անշուշտ շուրջ մեկ ու կես հազարամյակ այդ լեզվի *lingua franca*-ի կարգավիճակը (Walbank 1991/1992. Vol. 11: 14).

⁴ Walbank 1991/1992: 108.

նիզմ» եզրը շրջանառվում է արդեն ավելի քան մեկ ու կես դար, դրա բովանդակային իմաստի վերաբերյալ արդի պատմագրության մեջ չկա միասնական ու միանշանակ կարծիք: Ասվածը վերաբերվում է հելլենիստական պատմության աշխարհագրական, ժամանակագրական սահմանների ու բազմաթիվ այլ ընդհանուր և մասնավոր խնդիրների:

Միևնույն ժամանակ Դրոյզենը հելլենիզմը համարում էր անտիկ հունական պատմության անբաժանելի մաս, վերջինիս օրինաչափ շարունակությունը և ի վերջո՝ տրամաբանական ավարտը: Նա մշակել է յուրօրինակ սխեմա, որում անտիկ Հունաստանի պատմությունը հելլենիզմի միջոցով ազուցվում էր Հռոմեական տերության պատմությանը: Ներկայացնելով հելլենիզմն իբրև անտիկ Հունաստանի մարման շրջան, Դրոյզենն ըստ էության, այն ճանաչել է մի կողմից՝ հունական պատմության վերջնամաս և մյուս կողմից՝ Հռոմեական տերության նախերգանք:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Դրոյզենը հելլենիզմը դարձրել է եվրոպական պատմության բաղակցական մասը և ներկայացրել իբրև եվրոպական պատմություն, որը սակայն ավելի քան երեք դար ծավալվել էր եվրոպայից դուրս՝ Ասիայում և Աֆրիկայում: Դա անշուշտ բարձրացրել էր հելլենիզմի արժեքը եվրոպացիների աչքում: Բայց միևնույն ժամանակ նման մոտեցումը ինքնաբերաբար զրկում էր հելլենիզմն ինքնուրույն քաղաքակրթական նշանակությունից և խիստ սահմանափակում վերջինիս տարածական և ժամանակագրական շրջանակները: Դա թերևս կարելի է բացատրել XIX դարին բնորոշ ընդգծված եվրոպակենտրոնությամբ, սակայն, Դրոյզենը (ի տարբերություն, օրինակ, Ռանկեի, Մոմզենի և շատ իր ժամանակակիցների) գոնե մասամբ կարողացավ հաղթահարել:

Բայց և այնպես, հելլենիստական ուսումնասիրությունների մեջ Դրոյզենի դերակատարությունն անգնահատելի է: Նրա «Հելլենիզ-

մի պատմություն» աշխատությանը, որը դարձավ պատմաբանի կյանքի գլխավոր գործը¹, մեկնարկեց ժամանակակից պատմագիտության մի ամբողջ ուղղություն. Արևելքի հետդասական պատմության ուսումնասիրությունները ձեռք բերեցին բոլորովին նոր որակ: Դրոյզենին հաջողվեց ամփոփ ձևով ներկայացնել հելլենիստական պետությունների քաղաքական անցուդարձը, պարբերացնել իրադարձությունները, զույս հանել հելլենիստական տիրակալների բարդ և խճճված փոխհարաբերություններից, ուրվագծել Ալեքսանդրի և այլ պատմական գործիչների քաղաքական դիմապատկերները: Անշուշտ Դրոյզենի աշխատությունը, մերօրյա չափանիշներով զուրկ չէ որոշ միակողմանիությունից. մենագրության մեջ հասկապես շեշտը դրվում է քաղաքական պատմության վրա, իսկ հունական և արևելյան հարացույցների համաձուլումը գերմանացի պատմաբանը զլխավորապես տեսնում է մշակութային և կրոնական առանձին տարրերի մեխանիկական միավորման մեջ: Մինևույն ժամանակ աշխատությունում ակնբախ է այդ XIX դարին բնորոշ Ալեքսանդրի կերպարի բացարձակացում, տեղ-տեղ կարելի է հանդիպել եկարաշունչ, ընկալման համար բարդ նկարագրություններ: Ասկայն իր այդ ամենով հանդերձ, Դրոյզենի աշխատությունն իր նշանակությամբ անկասկած մնում է խոշոր իրադարձություն, որի ազդեցությունը հաջորդ դարերի պատմագիտական մտքի զարգացման վրա դժվար է գերազնահատել:

Դրոյզենի հեղինակությունն այնքան մեծ էր, որ իր ժամանակակիցներն ու հաջորդ դարերի հետազոտողները երկար ժամանակ չէին վճռում դուրս գալ նրա ուրվագծած շրջանակներից: Գերմանիայում մինչև Առաջին աշխարհամարտը Դրոյզենի մշակած հղաց-

¹ XIX դ. 50-ական թվականներից Դրոյզենը սկսեց զբաղվել Դրուսիայի պատմությամբ, դառնալով այսպես կոչված երիտգերմանական պատմական դպրոցի հենասայուններից մեկը, պրուսական ռազմականացման և գերմանական ազգայնականության ջատագով:

քը շարունակում էին զարգացնել Կ. Հուլիուս Բելոխը (Beloch)¹, Բենեդիկտ Նիգեն², Հուլիուս Կերստը³ և հայագետ Յոզեֆ Մարկվարտը, իսկ պատերազմից հետո Ուլրիխ Վիլկենը⁴, Հելմուտ Բերվեն⁵, Զ. Գրեգորը⁶ և Հերման Բրեգստոնը⁷, Գ. Շոյցը⁸, գերմանական պատմագիտական դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներից էր նաև ավստրիացի Ֆրիտց Շահերմեյրը⁹:

Նացիստների իշխանության օրոք հելլենիզմի նկատմամբ Գերմանիայում կրկին աճել էր հետաքրքրություն: Դա պայմանավորված էր հելլենիզմի նկատմամբ Անաներբեի ականավոր գործիչներից մեկի Ֆրանց Այթհայմի հատուկ վերաբերմունքով հելլենիստական քաղաքակրթության նկատմամբ: Հելլենիզմին Այթհայմը նվիրել է մի շարք արժեքավոր աշխատություններ¹⁰: 1938 թ. նա մասնակցել է Անաներբեի դեպի Մերձավոր Արևելք կազմակերպված արշավանքի: Այթհայմը համոզված էր, որ Արևելքը շատ գաղտնիքներ է թաքցնում, որոնք սպասում են իրենց բացահայտման ժամին: Դրանք երբեք չեն բացվի ավանդական արևմտյան ռացիոնալիստական մտքի առջև, միայն բնագանցական և անկաշկանդ միտք ունեցող և Արևելքի հոգին հասկացող հետազոտողը կարող է լույս սփռել այդ գաղտնիքների վրա:

¹ Beloch 2009.

² Niese 1893 (1963): 162.

³ Kaerst 1897: 406–12; idem 1927 & 1926.

⁴ Wilcken 1938: 298–321; idem 1974.

⁵ Berve 1925–26; idem 1926: 179–86; idem 1938: 135–68; idem 1959; idem 1966; idem 1966: 312 ff.; idem 1967: xvi.

⁶ Gregory 1940: 13.

⁷ Bengtson 1934: 126–55; idem. 1937. Reprinted 1952; idem 1937–53.

⁸ Scholz 1918.

⁹ Schachermeyr 1920: 332–7; idem 1925: 435–61; idem 1949; idem 1954: 118–40; idem 1970; idem 1973.

¹⁰ Altheim 1942; Idem 1953.

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ԱՆԳԼՈ-ԱՄԵՐԻԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՅ

Հելլենիզմի պատմության և մշակույթի անգլերեն լեզվով առաջին նշանակալի ուսումնասիրությունները հայտնվում են բավականին ուշ՝ երկու աշխարհամարտերի միջև ընկած ժամանակահատվածում: Հելլենիզմի անգլո-ամերիկյան պատմագրության ակունքների մոտ կանգնած էր Միխայիլ Իվանովիչ Ռոստովցևը [1870, Կին - 1952, Նյու Հեյվն (ԱՄՆ)]: Վերջինս չանտեսելով հելլենիստական պետությունների քաղաքական պատմության խնդիրները, տվեց նաև հելլենիստական քաղաքակրթության համակողմանի պատկեր. զգալիորեն համարել է Դրոյզենի ուրվագծած երևույթների համայնապատկերը:

Լինելով կադետական կուսակցության անդամ և ցարիզմի խիստ քննադատներից մեկը, նա ցնծությամբ էր ընդունել Փետրվարյան հեղափոխությունը, բայց չկարողացավ համակերպվել բոլշևիկյան հեղաշրջման հետ: Ռուսաստանյան շատ մտավորականների նման նա դարձավ քաղաքական վտարանդի: 1918 թ. ակադեմիական գործուղման պատրվակով նա լքում է հեղափոխական Պետրոգրադը և հանգրվանում Բրիտանիայում: Տեղի ակադեմիական ընտրախավը սկզբում կարեկցանքով էր վերաբերում «բոլշևիկյան ռեժիմի զոհ» արհեստակցին, սակայն հելլենիզմի և Հռոմի պատմության հետ կապված Ռոստովցևի հեղափոխական գաղափարները միանգամայն անընդունելի էին բրիտանական համալսարանական պրոֆեսուրայի համար: Դաստիարակված դասա-

կան անտիկագիտության ավանդույթներով այն անվստահություն է հայտնել ռուս գիտնականին, նույնիսկ ժամանակավոր աշխատանք չառաջարկելով նրան: Ռոստովցևի գաղափարները թերևս կարող էին ըմբռնողություն հանդիպել գերմանական ավելի առաջադիմական և արհեստավարժ պատմագետների միջավայրում, առավել ուս, որ իբրև պատմագետ Ռոստովցևը ձևավորվել է հենց այդ միջավայրում, սակայն Գերմանիան Առաջին աշխարհամարտում Ռուսաստանի թշնամին էր, և երբեմնի գերմանասեր պատմաբանը հայտնվել էր ընդգծված հակագերմանական դիրքերի վրա, ինչը հետագայում «շատ վնասեց նրան: Էդուարդ Մեյերը, ըստ որոշ տեղեկությունների, իր ամբիոնը կտակել էր Ռոստովցևին, բայց գերմանական գիտնականները հրաժարվեցին հաստատել այդ պաշտոնում պանգերմանիզմի մարտնչող թշնամուն»¹.

Համոզվելով, որ խորհրդային կարգերը Ռուսաստանում ամուր են հաստատվել, իսկ անգլիական ակադեմիական միտքը աներեր է իր կարծրատիպերին հավատարմության հարցում, 1920 թ. 50-ամյա Ռոստովցևը տեղափոխվում է ԱՄՆ, որտեղ գրեթե անմիջապես ստանում է Վիսկոնսին նահանգի Մեդիսոնի համալսարանի պրոֆեսորի պաշտոն, այնուհետև 1925 թ. նա հրավեր է ստանում Յեյլի (Նյու Հեյվն) համալսարանից և հաստատվում այնտեղ մինչև 1944 թ.: Առաջին աշխարհամարտից հետո ամերիկյան դասական պատմագիտությունը կատարում էր առաջին քայլերը և Ռոստովցևի պես խարիզմատիկ լիդերի կարիք ուներ: Միացյալ Նահանգներում գիտնականի համար թերևս իր կյանքում առաջին անգամ ստեղծվել էին լիահարմար պայմաններ և նա ընձեռնված հնարավորությունը բաց չթողեց: ԱՄՆ-ում Ռոստովցևը վեր է ապրել ստեղծագործական աննախընթաց վերելք:

¹ Анциферов 1992: 162.

Պետք չէ կարծել, որ Ռոստովցևի գաղափարներն ընդունելի էին Ռուսաստանում: Նույնիսկ նախախորհրդային շրջանում նա առանձնակի ըստ արժանի գնահատված չէր: Պետերբուրգյան անտիկագիտության մեջ այն ժամանակ և հետագայում իշխում էին «սոկոլովյան» ուղղության հետևորդները՝ հայտնի անտիկ բանասիրության մեջ իրենց սերտողական ուսումնասիրություններով և կասկածանքով վերաբերող ամեն տեսակի «նորածնական» նոմոթետիկ տեսություններին: «Սոկոլովյանները» մերժողաբար էին տրամադրված Գերմանիայում սովորած երիտասարդ և խոստումնալից հետազոտողի և նրա մոտեցումների նկատմամբ: Ըստ էության համաշխարհային ճանաչմանը Ռոստովցևը արժանացավ միայն հայրենիքը քելուց հետո: Անտիկ պատմության նշանավոր իտալացի մասնագետ Ա. Մոմիլյանոն այդ կապակցությամբ նկատել է, որ «Ռոստովցևի վտարանդիությունը դարձրել է նրան այն մեծ մարդը, որին մենք գիտենք»¹: Թերևս Ռոստովցևի ճանաչմանը նպաստել է այն, որ նա սկսել էր գրել և դասախոսություններ կարդալ անգլերեն: Բանն այն է, որ ոուսերենը երբեք չի եղել անտիկագետների լեզու և Ռոստովցևը մինչև 1914 թ. հրապարակում էր իր մենագրություններ ու հոդվածները տարբեր արտասահմանյան հանդեսներում գերմաներեն (հիշեցնենք, որ գերմանական անտիկ ուսումնասիրությունների դպրոցն այդ ժամանակ աշխարհում առաջատարն էր): Սակայն նրա աշխատանքների հիմնական մասը, հատկապես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, հրատարակվում էր ռուսերեն: Բրիտանիա և ԱՄՆ տեղափոխվելուց հետո նա ստիպված եղավ հիմնականում հրապարակվել անգլերեն²:

Բացի այդ, Ռոստովցևի ստեղծագործական ժառանգության հետազոտողների կարծիքով, իր ինտելեկտուալ հասունության գա-

¹ Momigliano 1966: 92.

² Shi'u Shaw 1992: 217–218.

6100

գաթնակետին պատմաբանը հասավ հենց վտարանդիության տարիներին, քանի որ իր պատմագիտական հայեցակարգի ձևավորման վրա հսկայական ազդեցություն էին թողել 1917–1918 թթ. ողբերգական իրադարձությունները: Ռոստովցևի կենսագիրների կարծիքով պատմաբանը պատկերել է անտիկ տնտեսական համակարգի և արժեհամակարգի փլուզումն ընդհանուր առմամբ նույնական Ռուսական կայսրության փլուզմանը՝ այսպիսով մոդերնացելով մարդկության հին պատմությունը¹: Միաժամանակ Ռոստովցևի կանխավարկածներից և գուշակումներից շատերն իրենց հաստատումն են ստացել դեռևս ֆրանսիացիների կողմից սկսած Դուրա-Եվրոպոսի պեղումների արդյունքում, որոնց արդեն ոչ երիտասարդ գիտնականը միացավ 1928 թ.: Դեռևս Ռուսաստանում Բոսպորի պեղումների ժամանակ ստացած որոշակի հնագիտական հմտությունների և հելլենիստական իրողությունների փայլուն իմացության և պատմագիտական ներըմբռնողականության շնորհիվ Ռոստովցևը դարձավ հնագիտական աշխատանքների ճանաչված լիդեր՝ այն ղեկավարելով ընդհուպ մինչև նրանց ավարտը 1937 թ.: Պեղումների արդյունքները ցնցող էին և վտարանդի գիտնականին բերեցին մեծ համբավ²:

Ռոստովցևի հաջողությունները նրա առջև բացեցին բրիտանական ակադեմիական աշխարհի դռները, 1930-ականների սկզբից նրան սկսում են հրավիրել Քեմբրիջ, հելլենիզմի և հռոմեական պատմության մասին դասախոսություններ կարդալու և համատեղ գիտական նախագծերին մասնակցելու համար: Ռոստովցևին հաջողվեց կոտրել Բրիտանական ակադեմիական աշխարհին բնորոշ թերահավատ մթնոլորտը հելլենիզմի և հելլենիստական հետազոտությունների նկատմամբ: Նրա ներդրումը հուշակավոր Քեմբ-

¹ Momigliano 1966: 100; Dow: 549–550; Wes 1990: 26.

² Миллар 1996: 184–187; Мэтесон 1992: 130–139.

րիջյան հոռմեական և հատկապես հեյլենիստական ուսումնասիրությունների դպրոցների կայացման գործում անգնահատելի է: Աշխարհի տարբեր երկրներում Ռոստովցևը արժանացել է ամենաբարձր ակադեմիական տիտղոսների: Համարվում է արևմտյան հեյլենիստագիտության նահապետներից մեկը¹:

Մինչդեռ խորհրդային Ռուսաստանում փախստական «սպիտակ պրոֆեսորին» շփում էին գաղափարախոսական կեղտաջրերով, իսկ նախկին կոլեգաները պահում էին այնպես կարծես երբեք չեն լսել նրա մասին, Արևմուտքում, հատկապես Ամերիկայում և Ֆրանսիայում, անգլերեն հրատարակված նրա վիթխարի բազմահատոր աշխատությունները դարձել էին դասական և հիմնարար Հոռմեական և հատկապես հեյլենիստական քաղաքակրթությունները հասկանալու համար: Ռոստովցևը ցույց է տվել հեյլենիստական աշխարհի համայնապատկերը՝ Արևմուտքից Արևելք, ընդլայնելով նրա ժամանակային և տարածքային սահմանները, բացահայտել շատ երևույթների բուն էությունը, ցույց է նախկինում հունա-մակեդոնական զավթիչների կողմից Արևելք ներմուծված համարվող շատ ինստիտուտների տեղական ծագումը և բնույթը: Նա ավելի սուր քան դասական հնության հետազոտողներից շատերը հարց է դրել հունական գաղութացման «երկկողմանիության» մասին ինչպես Հյուսիսային Մերձսևծովյան, այնպես էլ այլ հեյլենիստական երկրներում: Նա առաջ է քաշել պատմագրության առանցքային հարցեր, որոնք մաթեմատիկայում համադրելի են չլուծված «Հիբերտի յոթ հիմնախնդիրների» հետ: Ռոստովցևի առաջադրած հեյլենիզմի հիմնախնդիրների թվում են պետության տեղն ու դերը հեյլենիստական և հոռմեական հասարակությունների տնտեսական կյանքում, պոլիսի և տերունական իշխանության հակամարտությունը և փոխհամագործակցությունը, հեյլենիստական պետությունները

րի և Հոռմեական աշխարհակալ տերության հարաբերությունները, կախման ճևերը՝ փոքրասիական լաոյների և կոլոնների օրինակով, անտիկ աշխարհի փոխհարաբերության խնդիրները բարբարոսական ցեղերի հետ, հեյլենիզմի սաղմնավորման հարցը Բուսպորում, համապարփակ և տեղական պատմագրության փոխհարաբերությունների խնդիրները և այլն:

Պատճառներից մեկը, թե ինչու Ռոստովցևի աշխատություններն առաջացնում էին ոչ միայն խորհրդային կուսակցականացված պատմագիտության ծայրահեղ հակակրանքը այն է, որ ի տարբերություն բազմաթիվ անտիկագետների, նա չէր սևեռվում մասնավորությունների վրա, չէր տարվում բանասիրական մանրագնություններ (թեպետ փայլուն գիտեր դասական լեզուներ), չէր վախենում լայնարձակ ամփոփումներից, միշտ գրում էր համարձակ վրձնահարվածներով, ստեղծելով Հին դարերի պատմության բազմակողմ և բազմերանգ համապատկեր:

Նոմոթետիկ հարցերը հետաքրքրում էին Ռոստովցևին իր գիտական ուղղու առաջին իսկ քայլերից: Դեռևս մինչև մագիստրոսական թեզի պաշտպանելը նա, երիտասարդությանը բնորոշ ավյունով, ներգրավվել էր անտիկ աշխարհի տնտեսական պատմության երկու խոշորագույն մասնագետների վեճին: Երկուսն էլ գերմանացիներ էին՝ Կարլ Բյուխերը¹ և Էդուարդ Մեյերը²: Նրանցից առաջինը պնդում էր, որ մարդկությունը զարգանում էր առաջադիմորեն, փուլային եղանակով՝ տնային (բնամթերային, առանց փոխանակման) տնտեսությունից դեպի քաղաքային տնտեսություն (ուղիղ փոխանակության շրջան), այնուհետև դեպի պետական տնտեսության և վերջապես դեպի համաշխարհային (կամ ժողովրդական) տնտեսություն, որը ենթադրում է զարգացած տնտեսություն և փոխա-

¹ Алипов 2009.

¹ Бюхер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона 1891: Том V.

² Мейер 2003.

նակման հարանշանների օգտագործման եղանակներ: Ողջ հին շրջանը նա դիտարկում էր որպես տնային (բնամթերային) տնտեսություն: Էդուարդ Մեյերը համարում էր, որ արդեն այդ ժամանակ կար կապիտալ և այն տնտեսության մեջ ուներ մեծ դերակատարություն տնտեսության մեջ, իսկ տնտեսական զարգացումն ընթանում էր ոչ թե առաջադիմորեն, այլ շրջափոխվելով: «Կապիտալիզմը և հին աշխարհի տնտեսությունը» Ռոստովցևը հունա-հռոմեական աշխարհի տարբեր տնտեսական միտումների վերլուծության փորձ է արել և եկել եզրակացության, որ Հռոմեական հանրապետությունը եղել է «անպտուղ, սպեկուլյատիվ կապիտալիզմի» շրջան, մինչդեռ հելլենիստական և Հռոմեական կայսրության վաղ շրջանները եղել են Անտիկ աշխարհի «զարգացած կապիտալիզմի» ժամանակաշրջան: Սակայն, Ռոստովցևյան ինտելեկտուալ հորինվածքի համաձայն Հռոմեական կայսրության վերջնաշրջանը դառնում կապիտալիզմի վերածնամբության ժամանակ տնային տնտեսության²: Այս ծրագրային հողվածում Ռոստովցևը աներկբայորեն հանդես է գալիս Մեյերի մշակած քաղաքակրթական տեսության դիրքերից, իսկ Անտիկ դարաշրջանը դիտարկում է, իբրև ինքնամփոփ և ավարտուն շրջափոխ:

Այսպես, Ռոստովցևը զգալիորեն ընդլայնել էր հելլենիստական աշխարհի սահմանների ընկալումը, դրա մեջ ընդգրկելով Բոսպորի թագավորությունը, Փոքր Ասիայի որոշ հատվածները, որոնք մինչ այդ չէին ճանաչվում որպես հելլենիստական աշխարհի մաս: Հելլենիստական երկրների թվին նա դասել էր նաև Սիրակուզյան տիրան Հիերոն Բ-ի պետությունը Սիկիլիայում: Այդ բոլոր տարածքները երբևիցե չեն նվաճվել Ալեքսանդրի կողմից և բնավ չեն եղել մակեդոնական պատմության մասը: Բայց, ինչպես գրում էր ինքը՝

¹ Немировский 1980: 144–145.

² Ростовцев 1900: 217.

Ռոստովցևը, դրանք «իրենց կառուցվածքով և քաղաքակրթությամբ եղել են հունական» և այդ առումով չէին տարբերվում մնացած ողջ հելլենիստական աշխարհից: Սակայն Ռոստովցևը նախագգուշացնում էր, որ հելլենիզմի պատմությունը երբեք չի կարելի նույնացնել որոշակի դարաշրջանի համաշխարհային պատմության հետ, քանի որ հելլենիստական աշխարհը արևելքում և արևմուտքում եզերվում էր պետությունների երկու ընդարձակ գոտիներով (Իտալիա, Սիկիլիայի մեծ մասը, Կարթագեն, Հնդկաստանի մեծ մասը, Չինաստան, Պարթևստանի արևելյան հատվածները, Հարավային Արաբիա, Մերոե): Սրանք, ճիշտ է, հելլենիստական աշխարհի հետ գտնվում էին սերտ շփման մեջ և պահպանում էին իրենց քաղաքական, հասարակական և մշակութային ինքնատիպ կառույցները: Բացի այդ, ըստ Ռոստովցևի, հելլենիստական աշխարհի ծիրից դուրս մնացին բազում «բարբարոսական» ժողովուրդներ՝ սկյութներ, սարմատներ, կովկասյան ժողովուրդներ, թրակիացիներ, իլլիրիացիներ, կելտեր, իբերներ և այլք:

Ինչ վերաբերում էր «*հելլենիստական աշխարհ*» ընդարձակ հասկացությանը, Ռոստովցևն այն բնութագրում էր որպես պետությունների և երկրների միասնական համակարգ, որին բնորոշ են սերտ քաղաքական և հասարակական-տնտեսական կապեր: Ըստ Ռոստովցևի, այդ պետությունների հիմքը կազմում են պոլիսները և ձեռներեց «բուրժուական դասակարգը» (առևտրականներ, համքարներ, կլերիկներ, միջին և խոշոր հողատերեր): Վերջինս ապահովում էր հելլենիստական պետությունների գլխավոր հենարանները և ապահովում հելլենիստական աշխարհի քաղաքական և տնտեսական կայունությունը, նպաստում հելլենիստական մշակույթի և ապրելակերպի տարածումը: Արևելքի նվաճումը բացեց նոր շուկաներ և ստեղծեց գործունեության ընդարձակ դաշտ, հելլենիստական աշխարհը հասավ ծաղկմանը, սակայն, Ռոստովցևի համոզմամբ,

որոշ ժամանակ անց քաղաքական կայունության խաթարման և «արևելյան ռեակցիայի» սաստկացման պատճառով հելլենիստական քաղաքակրթությունը մարել էր: (Թեև մենք դժվար համաձայնվենք ավանդական այն կարծիքին, որ Ք.ա. 31 թ. հելլենիստական քաղաքակրթությունը վերացավ: Ավելի հարիր է ասել, որ այդ ժամանակ հելլենիստական քաղաքակրթությունը ստացավ հուժկու, բայց ոչ մահացու հարված Հռոմից: Կերպարավորվելով հելլենիզմը ոչ միայն պահպանվեց, այլև իր մեջ ձուլեց հռոմեական քաղաքակրթությունը):

Կատարելով հելլենիստական երկրների հասարակական-տնտեսական կյանքի խորագույն և բազմակողմանի ուսումնասիրություն, Ռոստովցևն ընդհուպ մոտեցավ հելլենիստական սինկրետիզմի բազմակողմանի ընկալմանը: Հատկապես մեծ է Ռոստովցևի դերակատարությունը հելլենիզմի հասարակական-տնտեսական համադրականության գաղափարի մշակման գործում: Հելլենիստական քաղաքակրթության համադրական բնույթն ընդգծելու համար նա ակտիվ շրջանառության մեջ է մտցրել այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են՝ հելլենիստական ավատատիրություն և ավատատիրական ասպետություն, լեննային հարաբերություններ, հելլենիստական, ինչպես նաև հռոմեական բուրժուազիա, պրոլետարիատ, լյուսպեն-պրոլետարիատ և այլն: Միխայիլ Ռոստովցևը «Հելլենիզմի հասարակական և տնտեսական աշխարհը» հիմնարար աշխատության մեջ¹, հելլենիստական քաղաքակրթությունը հիմնականում ներկայացնում է իբրև էկլեկտիկ հասարակական-տնտեսական միջավայր, որտեղ երբեմն ներդաշնակվում, երբեմն էլ իրար են բախվում նահապետական, թագավորական, պատրիմոնալ, ավատատիրական և պոլիսային-բուրժուական հարաբերությունները:

¹ Rostovtzeff 1941.

Այդ գաղափարները թեև սկզբում անակնկալի բերեցին արևմտյան հետազոտողներին, սակայն հետագայում գրեթե անվերապահորեն ընդունվեցին շատ առաջատար անտիկագետների կողմից: Նոր մոտեցումները մեծ ազդեցություն թողեցին քեմբրիջյան պատմա-տնտեսագիտական դպրոցի խոշորագույն ներկայացուցիչներ Վ. Թարնի, Ֆ. Ուոլբանքի¹ և, ինչու չէ, Ա. Թոյնթրիի պատմագիտական հայացքների վրա: Քեմբրիջյան պատմագիտական դպրոցը միշտ հենվել է անգլոսաքսոնական տնտեսագիտական մտքի նվաճումների վրա և գտնվել է առաջատար դիրքերում²: Դրան զուգահեռ Քեմբրիջյան դպրոցին ի սկզբանե բնորոշ էր հելլենիստական քաղաքակրթությունը որպես ամբողջության ընկալում, մինչդեռ Օքսֆորդյան դպրոցը, հարկավ գերմանական պատմագիտական դպրոցի նմանությամբ³, աչքի էր ընկնում իր թարգմանչական և մեկնողական մոտեցմամբ⁴: Քեմբրիջյան դպրոցի և հատկապես Ռոստովցևի հետազոտական մեթոդները կիսում էին նաև Ֆ. Հայխելիայմ⁵, Վ. Էրենբերգը⁶, Ա. Մոմիլյանոն⁷ և XX դ. այլ ակադեմիկոս պատմաբանները: Անգլիական դպրոցի այդ մոտեցումները սկզբում մերժած ֆրանսիական պատմաբանները այնուհետև ըն-

¹ Walbank 1952: 33.

² Ավստրիացու օրինակը կարելի է համարել «The Cambridge Ancient History» (1928–1938) և «The Cambridge Economic History of Europe» (Cambridge, 1952. Vol. 2) կոլեկտիվ հիմնարար աշխատությունները:

³ Գերմանիայում իսկապես, սկսած 19-րդ դարից, ավելի զարգացած էր պատմա-բանասիրական, մինչդեռ Ֆրանսիայում և Իտալիայում պատմա-մշակութային ուղղվածությունները:

⁴ Ավստրիացու բնավ չի նշանակում, որ Քեմբրիջում անտեսված էր թարգմանչական և մեկնողական դպրոցը: Օրինակ տես՝ Headlam & Knox 1922 (նոր հրատարակությունը լույս տեսավ 1966 թ.): Gow 1952 և իհարկե Ֆ. Ուոլբանքի հանրահայտ աշխատությունները հելլենիստական պատմագրության և հատկապես Պոլիբիոսի վերաբերյալ Walbank 1957–1979; Idem 1933; idem 1936: 64–71.

⁵ Heichelheim 1925; idem 1968.

⁶ Ehrenberg 1958; Idem 1938.

⁷ Momigliano 1955–1992: 172.

տելացան նոր գաղափարներին և սկսեցին դրանք լայնորեն կիրառել իրենց հետազոտություններում¹:

Ինչպես և կարելի էր սպասել, խորհրդային պատմագիտությունը մերժել էր Ռոստովցևի տեսական եզրահանգումները, դրանք որակելով որպես «բուրժուական մոդեռնացում»², այլ կերպ ասած, ժամանակակից երևույթների և հասկացությունների էքստրապոլացիա ստրկատիրական և ավատատիրական հասարակական-տնտեսական հասարակարգերի վրա: Խորհրդային պատմագիտության համար նման վերաբերմունքը վտարանդի գիտնականի գաղափարների հանդեպ բնական էր և օրինաչափ, քանի որ դրանք հակասում էին մարքսիզմին բնորոշ պատմական ժամանակի գծային-փուլային ընկալմանը: Դա բացառում էր տարբեր դարաշրջաններում երևույթների և իրավիճակների շրջափուլային կրկնությունը, կամ էլ դրանք դիտում լուկ որպես պատահականություն: Խորհրդային պատմաբանները թեև ընդունում էին, որ հելլենիստական դարաշրջանում իսկապես բուռն թափ առավ ապրանքային արտադրանքը, ինչն իր հերթին խթանեց առևտրի զարգացումը և դրամափոխանակության շրջանառությունը, նաև վարձու աշխատանքի ամենալայն և բազմակողմանի կիրառումը, այնուամենայնիվ դա բավարար հիմք չհամարվեց երևույթները բուրժուական հարաբերությունների սաղմնավորման և զարգացման հետ կապելու համար³: Բացի այդ, մարքսիստական պատմագիտության համար, օրինակ, անընդունելի էր Ռոստովցևի արված համեմատությունները Եգիպտոսի և Խորհրդային պետության միջև⁴: Ինչպես և կարելի էր սպասել, խորհրդային պատմագիտությունը սկզբում Ռոստովցևի գաղափարները հայտարարեց վնասակար և

ենթարկեց խիստ քննադատության¹, իսկ հետագայում աշխատում էր դրանց ուղղակի չանդրադառնալ:

Սակայն անգլիական և ամերիկյան շատ ուսումնասիրողներն այդ գաղափարները ևս համարեցին չափազանց համարձակ²: Մարքսիստ պատմաբանների նման նրանք խիստ քննադատեցին Ռոստովցևի և Հայխելհայմի³ այն պնդումը, որ կապիտալիստական և սոցիալիստական արտադրածները⁴, ինչպես և դրանց միջև հակասությունները շատ ավելի հին են, քան ընդունված էր կարծել: Դրանք բնավ XIX դարի արգասիքը չեն⁵:

Իսկ ընդհանուր առմամբ շարունակում էին իշխել դոյզենյան պատմագիտական հոլացքները⁶: Անգամ Վիլյամ Թարնի պես առաջադեմ և բանիմաց պատմաբանը սկզբունքորեն շատ չհետացավ հելլենիզմի ուսումնասիրության նահապետի մշակած հարացույցներից: Ճիշտ է, իր հանրահայտ «Հելլենիստական քաղաքակրթություն»⁷ (1927 թ.) աշխատության մեջ Թարնը որոշակիորեն ավելի լայն է մեկնաբանում հելլենիստական դարաշրջանի հետ առնչվող երևույթները և, բացի այդ, լինելով Թոյնթրիի և Ռոստովցևի ժամա-

¹ Шофман 1972: 5; Шестаков 1963: 19; Кошеленко Г.А. Указ. соч. С. 38.

² Badian 1964; Baldry 1965.

³ 1938 թ. Ֆրից Հայխելհայմը (Fritz Heichelheim) հրատարակեց երկատորանոց ծավալուն աշխատություն «Հին աշխարհի տնտեսական պատմություն պայթիթից մինչև գերմանների պալոնների և արարների գաղթը» (Wirtschaftsgeschichte des Altertums von Pala-oliticum bis zur Volkerwanderung der Germanen, Slaven und Arabes). որը սակայն իր ոչ ավանդական մոտեցումների պատճառով երկար ժամանակ մնաց մերժված գերմանական գիտական հանրության կողմից:

⁴ Պետական սոցիալիզմի հասկացությունը իրենց աշխատություններում կիրառել են պատմագիտության և սոցիոլոգիայի այնպիսի դասականները, ինչպիսիք Ռ. Պեյմանը, Մ. Վեբերը, Ե.Ա. Վիտֆոգելը (Вебер 1925; Heichelheim 1930 (1979); idem 1938 (1969); Wittfogel 1957): Կույն գաղափարները սկսեցին ակտիվորեն շրջանառվել նաև խորհրդային վերջին շրջանում: Стів Шарапеннидзе 1986; Козырева 1988; Стариков 1996.

⁵ Finley 1973; ibid. 1980.

⁶ Стів ТшерикOVER 1927; Cary 1932.

⁷ Тарн 1949.

¹ Cloche 1961; Petit 1965; Бикерман 1985.

² Стів Немировский 1980: 194–195; Кошеленко 1980: 250–254; Крих 2003: 94–105; Он же 2005: 67–87.

³ Кошеленко 1979: 45.

⁴ Rostovtzeff 1928.

նակակից ու գործընկերը, նա օգտագործում է նորաձև «քաղաքակրթություն» եզրը, այնուամենայնիվ նրա հելլենիզմի ընկալումներն էապես չեն տարբերվում նախորդ սերնդի պատմաբանների ընկալումից: Թարնի աշխատության անվիճելի առավելություններից է այն, որ մշակութային փոխազդեցություններից զատ նա նաև քննել է հելլենիստական երկրների քաղաքական և հասարակական կազմակերպման ձևերի ընդհանրություններ: Այն օրինակներով պարզաբանելու համար Թարնը անդրադառնում է այնպիսի երևույթներին, ինչպիսիք էին Արևելքում պոլիսային ձևերի համատարած հաստատում, պոլիսի քաղաքական բաղադրյալի կերպափոխում, հելլենիստական միապետությունների առանձնահատկություններ, հունա-մակեդոնական և տեղական բնակչության փոխհարաբերություններ, տնտեսական կյանքի որոշ առանձնահատկություններ և այլն:

Համադրական հելլենիստական քաղաքակրթության խնդիրներին անդրադարձել է ականավոր պատմաբան Առնոլդ Թոյնբիին (1889–1975): Թոյնբին ծնվել է Լոնդոնում վիկտորյական «Ոսկեդարի» մայրամուտին և երիտասարդ տարիներին ականտես է եղել Բրիտանական կայսրության աստիճանական մարմանը, ինչը մեծ ազդեցություն է թողել դարի այդ խոշոր մտածողի պատմագիտական հայացքների վրա: Թոյնբին ապրել է երկար կյանք, ինչը շատ օգտակար է պատմաբանի համար: Ի տարբերություն մաթեմատիկոսների և ֆիզիկոսների, որոնք իրենց հայտնագործությունները հիմնականում կատարում են երիտասարդ տարիքում, փիլիսոփայող պատմաբանին կայացածն անհամար պետք է ժամանակ: Թոյնբին տեսել է անհանգիստ 20-րդ դարի երեք քառորդ: Սակայն փոթորկոտ քսաներորդ դարը չչեղեց Թոյնբիին ընտրված ուղուց: Ավելին, դինամիկ և անհանգիստ դարաշրջանն օգնեց Պատմաբանին նորովի նայել անտիկ պատմությանը: Ուսումնասիրողները վաղուց

նկատել են, որ Թոյնբիի կոտ պատմիմաստասիրական կառույցի հիմքում ընկած է անտիկ քաղաքակրթության մոդելը: Հայտնի հռլանդացի պատմաբան դեն Վոյեգը, քննադատելով Թոյնբիի մոտեցումները գրում էր, որ վերջինս շատ է տարված անտիկայով և իր պատմագիտական սխեմաները գծելիս տարբեր քաղաքակրթությունները դիտարկում է հելլենիստական քաղաքակրթության հետ համադրության մեջ: Ինքը՝ Թոյնբին առանց վարանելու պատասխանում էր, որ դասական քաղաքակրթությունն իր համար չափանիշ է և մյուս քաղաքակրթությունները նա երբեմն իրոք չափում է անտիկ քաղաքակրթության համեմատության մեջ¹:

Իր տասներկու հատորանոց «Պատմության յուրացում» աշխատության մեջ Թոյնբին մշակել և շրջանառության մեջ է մտցրել հելլենիզմի սկզբունքորեն նոր՝ իսկապես քաղաքակրթական հղացք²: Այդ ընկալման հիմքում ընկած է պատմական ժամանակի շրջափոխային հղացքը: Թոյնբիի աշխատությունների մեջ հելլենիզմը ներկայացված է որպես ինքնուրույն ու ինքնարժեք քաղաքակրթություն և ոչ անտիկ Հունաստանի քաղաքակրթական սովեր՝ կարծես պատահաբար ընկած Արևելքի վրա: Մյուս կողմից Թոյնբին զգալի ներդրում ունեցավ անտիկ աշխարհի ուսումնասիրության գործում: Նա ի մի բերեց և արժևորեց մեծ քանակությամբ էմպիրիկ նյութեր, տվեց անտիկ քաղաքակրթության բացառիկ պատմական բնութագիր, ի տարբերություն Շպենգլերի՝ այն դիտարկելով որպես հասարակական կատեգորիա:

Սակայն սկսած XX դ. կեսերից Թոյնբիի գաղափարներն Արևմուտքում սկսում են կորցնել երբեմնի գրավչությունը: Արևմտյան հեղինակներից շատերը Ա. Թոյնբիի աշխատություններն իրենց համապարփակ պատմիմաստասիրական քաղաքակրթական մոտե-

¹ Сепрев 1983.

² Toynbee 1959: 108.

ցումներով հայտարարում են «ժամանակավրեպ»: Փոխարենը եվրոպական և ամերիկյան պատմագիտության մեջ ակնհայտորեն դրսևորվեցին միտումներ վերադառնալու XIX դ. վերջին և XX դ. առաջին քառորդներում գերիշխած *պատմականության* մեթոդի: Հատկապես կատաղի գրողի Թոյնթին ենթարկվեց այսպես կոչված լոնդոնյան տնտեսագիտական դպրոցի The (London School of Economics and Political Science) ներկայացուցիչների կողմից¹: Անգամ այնպիսի անկաշկանդ մտածող պատմաբան, ինչպիսին «Աննալների» դպրոցի հիմնադիր Լ. Ֆերը հեզնում էր Ա. Թոյնթիի աշխատությունը, այն դասելով «մեռածների երկխոսության» ժանրին, որը «կատակերգական լավատեսության» արդյունքն է: Այդ որակավորումը, հարկավ, կարելի է ընկալել ոչ թե որպես ծաղրանք, այլ իբրև բարձրագույն դրվատանք, քանի որ մարդկային պատմությունը հիրավի թատրոն է՝ համակված «կատակերգական լավատեսությամբ» կամ, միգուցե այն «լավատեսական ողբերգություն է»²: Հատկանշական է 1950–1960-ականների արևմտյան պատմագիտության, սոցիոլոգիայի և քաղաքագիտության մեջ լայն տարածում գտած կարգախոսը՝ «մոռանալ Թոյնթին», «դուրս պրծնել պատմության փիլիսոփայական մտացածին կառույցների տեսության ծուղակից»³: Սակայն պատմագիտությունը չի կարող հրաժարվել նյութի «խաղարկումից» և տեսական ընդհանրացումից, հակառակ դեպքում այն կդառնա տաղտուկ և անիմաստ: Եվ ահա հայտնվում են նոր «արդի» տեսաբաններ: Բայց Թոյնթին մերժող այդ «քաղաքակրթական առաքյալները» ակամայից շարունակում են (գիտակցում են նրանք դա, թե ոչ) մտածել և վերլուծություններ անել «թոյն-

¹ Kedourie 1970; 1984.

² Մահվանից մի քանի տարի առաջ նա գրել է. «Սիրո կանչը միշտ ինձ համար ուղեկցվելու է հետաքրքրասիրության ներքին մղումով: Ինձ հետաքրքիր է իմանալ ինչպիսին կլինի մարդկային պատմության դրամայի ներկայիս գործողության հանգուցալուծումը» (Тойнби 2003):

³ Гарбар // <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer18/Garbar2.htm>

բիյան» ոճով¹, ուղղակի ավելի նեղ և սահմանափակ կատեգորիաների շրջանակներում:

Տեսական ընդհանրացումներից խուսանալու մեջ էր կարող անդրադարձ չունենար հելլենիստական ուսումնասիրությունների վրա: Համալսարանական միջավայրում մասամբ վերահաստատվեցին հելլենիզմի նախադրոյզենյան ընկալումները՝ առանձին պատմաբաններ կրկին սկսեցին հելլենիզմը դիտարկել որպես աղճատ հունականություն, որը էական հետք չի թողել մարդկային պատմության մեջ և ընդամենը նահանջ էր՝ նախորդ պանծալի դասական դարաշրջանի համեմատ: Փոխարենը առաջնությունը կրկին տրվեց ոչ համադրական մաքուր և հասկանալի քաղաքակրթական ձևերին՝ օրինակ Հռոմին, որն իրավամբ ընկալվում էր իբրև զուտ արևմտյան քաղաքակրթություն: Դրան հակառակ հելլենիզմը հայտնվեց խորհրդային պատմագիտության ուշադրության կենտրոնում, մի բան, որ շատ բնական է, եթե հաշվի առնենք, որ Հին Հռոմը բոլորի կողմից ընկալվում էր իբրև ներկայիս արևմտյան քաղաքակրթության ակունք, մինչդեռ հելլենիզմը ճանաչվեց մայր քաղաքակրթություն բյուզանդական ու եվրասիական այլ քաղաքակրթությունների համար:

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո հելլենիստական ուսումնասիրությունները Անգլիայում որոշակիորեն փոխեցին իրենց բնույթը: Խոշոր կտավները, հատկապես տեսական բնույթի, կտրուկ նվազեցին, փոխարենը շատացան մասնավոր խնդիրներին նվիրված հոդվածներ: Զգալի առաջընթաց արձանագրվեց հնագիտության, դրամագիտության և այլ նեղ մասնագիտական բնագավառներում²: Հեղինակների մեծ մասն իրենց հետազոտություններում շարունակում էին հենվել ռազմա-քաղաքական նյութի վրա,

¹ Այդ:

² Այդ մասին տես՝ Тимофеева 1981: 14–15; Гайфуллин 1991.

որը նախորդ շրջանի պատմաբանների կողմից առանց այդ էլ բավականին լավ ուսումնասիրված և մշակված էր:

Մերժվեց Ռոստովցևի համադրականության գաղափարը ոչ միայն Հոռմի, այլև հելլենիստական աշխարհի տնտեսության բնութագրման համար: Այսպես, եթե նախկինում արևմտյան հելլենիստական գիտության մեջ (Հայխեհայմ, Թարն, Ռոբինսոն, Մոմիլյանո և այլք) գերիշխում էր այն կարծիքը, որ հելլենիստական Եգիպտոսում առկա էր պլանային տնտեսություն և անգամ պետական կապիտալիզմի և սոցիալիզմի առանձին դրսևորումներ, ապա այժմ ապացուցվում է, որ Եգիպտոսում տնտեսության պլանավորումը չուներ էական նշանակություն, պայմանավորված չէր հին ավանդույթներով և թխում էր հարկային համակարգի առանձնահատկություններից¹:

Բացի այդ, հետազոտողներից շատերը շարունակում էին հույներին դիտարկել որպես արևմտյան քաղաքակիրթ գաղութարարների, իրենց էությանը խորթ տեղի բնակչությանը, որն իր հերթին միշտ ձգտում էր հակազդել նվաճողներին և վերջ տալ նրանց քաղաքակրթական ազդեցությանն Արևելքի վրա: Այստեղից էլ այդ շրջանում եվրոպական պատմագիտության մեջ լայն տարածում գտած «արևելյան ռեակցիայի» կարծրատիպը: Ըստ դրա, Ք.ա. II դարում, առանց այդ էլ թուլացած և իր ներքին ռեսուրսը սպառած հելլենիզմը վերջնական վախճան գտավ մի կողմից հռոմեական նվաճումների և մյուս կողմից «արևելյան հակազրոհի» պատճառով: Վերջինս, ըստ եվրոպական հետազոտողների, լայնածավալ շարժում էր, որը սկսվել էր քայքայվող հելլենիստական կայսրությունների տարածքում Հուդայում, Պոնտոսում, Հայաստանում, Պարթևստանում, Բակտրիայում, Հնդկաստանում և այլուր: Այդ հղացքը, երբեմն զգուշորեն և զգալի վերապահումներով, երբեմն՝ ծայրահեղ

¹ Crawford 1971.

դրսևորմամբ, բնորոշ է Վ. Թարնի¹, Զ. Վուդքոքի² և այլոց աշխատանքներին³ (միակ բացառությունն այդ շրջանում թերևս կազմում է Ա. Թոյնբիի վերջին գործերից մեկը)⁴:

Բացի այդ, արևմտյան ուսումնասիրողները տեսելով հելլենիզմի նախադրյալները դեռևս դասական շրջանի Հունաստանում, իսպառ մերժում էին արևելյան նախահելլենիզմի գաղափարը: Ըստ էության, նրանք չէին տեսնում կամ հաշվի չէին առնում հին արևելյան քաղաքակրթությունների բարդ և համադրական բնույթը: Համոզված լինելով, որ Արևելքի ժողովուրդները պատրաստ չէին հելլենիզմի գալստյանը, որը մինչև վերջ խորթ մնաց տեղի ժողովուրդների մտքին և սրտին, հետազոտողների մեծ մասը Արևելքում հելլենիստական քաղաքակրթության հաղթական երթի, եթե ոչ միակ, ապա գլխավոր շարժառիթը տեսնում էին Ալեքսանդրի կամային հատկանիշների և հունական ոգու արարչագործ բնույթի մեջ⁵: Նման ընկալումն անխուսափելիորեն պետք է հանգեցնեի Ալեքսանդրի կերպարի բացարձակացմանը⁶: Ուսումնասիրողների գործերում վերջինս հանդես է գալիս ոչ միայն որպես «կուլտուրգետեր»⁷, այլև դիվային կրքերի և միաժամանակ սթափ ողջամտությանը օժտված գերմարդ, որը գիտակցում է իր առաքելությունը հունականության տարածման և նոր մշակույթի ստեղծման գործում⁸:

¹ Tam 1984. P. 183.

² Woodcock 1966.

³ Banerjee 1961; Narain 1957 (repr. by Oxford, 1962, 1967, 1980); idem 1976; National Geographic Magazine, Oct. 1981, 7; Holt 1989; Puri 2000; Vassiliades 2000; Seldeslachts 2003. (Also available online): Iranica Antica, Vol XXXIX, 2004.

⁴ Toynbee 1961.

⁵ Уилер 1972; Worthington 1994.

⁶ Wilcken 1931 (repr. München, 1990. S. VIII; idem 1932, 1967, 1997: Ուիլքենի պատմագիտական հայացքների մասին տես նաև՝ Шофман 1976: 23.

⁷ Уилер 1972.

⁸ St' u Burn 1962; Brunt 1962: 141–155; idem 1965: 205–215; Fox 1973; Adams, Borza 1982; Wepman 1986; O'Brien 1992. chap. 4, Epilogue.

Վ. Թարնի «Ալեքսանդր Մեծ»¹ և ամերիկացի գիտնական Չ. Ռոբինսոնի «Ալեքսանդր Մեծ: Արևելքի և Արևմուտքի հանդիպումը, համաշխարհային կառավարության և եղբայրության»² և մի շարք ուրիշ աշխատություններում³ Ալեքսանդրը՝ ժամանակակից համաշխարհայնացման գաղափարախոսության ոգով՝ ներկայացվում է որպես «առաջին ինտերնացիոնալիստ», «ժողովուրդների եղբայրության» ջատագով, որը զգալիորեն առաջ անցավ իր ժամանակից⁴: ԳՖՀ-ի գիտնականները ևս ակտիվորեն մշակել են Ալեքսանդրի, իբրև «համապարփակ եղբայրության» գաղափարի ջատագովի և այն կյանքի կոչած առաջին պետական գործչի կերպարը⁵:

Միաժամանակ շարունակելով Դրոյզենյան ավանդությունը, արևմտանվորոպական պատմաբաններն այսօր էլ սևեռվում են Ալեքսանդրի ներաշխարհի ուսումնասիրության վրա⁶: Հետաքրքիր է, որ տարիների ընթացքում Ալեքսանդրի անձի նկատմամբ արևմտյան պատմաբանների հետաքրքրությունը ոչ միայն չի նվազում, այլև հակառակը՝ աճում է: Ավելանում է նաև Ալեքսանդրի կերպարը բացարձակացնող մենագրությունների թիվը⁷: Սակայն դրա կողքին, վերջին շրջանում, հայտնվում են աշխատություններ, որոնցում Ալեքսանդրը ներկայացվում է մերթ իբրև փառասիրական մուլտիպլի խենթացած բռնակալ⁸, մերթ իբրև հիրավի օժտված, բայց անսկզբունքային, սառը հաշվարկով առաջնորդվող քաղաքական գործիչ, որն ամեն գնով ձգտում էր հաստատել իր իշխանությունը

ողջ օյկումենայի վրա¹: Նման մոտեցման բնորոշ օրինակներից է Ջ. Համիլտոնի աշխատությունը, ում հաջողվել է ստեղծել Ալեքսանդրի անսովոր, բայց ոչ համոզիչ կերպար՝ տարբեր Թարնի և հելլենիզմի մյուս դասականների ստեղծած կերպարներից²: Քննարկվում է Ալեքսանդրի և իր յուրայինների փոխհարաբերությունների խնդիրը, Փիլիպոսի դեմ դավադրության նրա մասնակցության աստիճանը, իր արշավանքների բացասական հետևանքները Հունաստանի և Մակեդոնիայի տնտեսական վիճակի համար: Ստեղծվում են հելլենիստական շրջանի գործիչների և առաջին հերթին Ալեքսանդրի հաջորդների նոր պատմական դիմանկարներ³, որը եվրոպական պատմագիտության մեջ վաղուց ձևավորված ավանդույթի շարունակությունն էր⁴:

Հատուկ ուշադրության առարկա էր Փիլիպոսի և Ալեքսանդրի⁵ և հաջորդ դարաշրջանների հունա-մակեդոնական բանակը, հատկապես դա վերաբերվում էր վարձկան ջոկատներին, որոնց նվիրված էր Գրիֆֆիթի մեծ աշխատանքը⁶: Հետագայում ևս այդ խնդիրը շարունակում էր մնալ հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում⁷: Վերջին շրջանում լուրջ քննության առարկա է դարձել արևել-

¹ St'u Griffith 1966; Green 1961, repr. 1990; Milns 1968: 20–25; Welles 1970; Nylander 1993.

² Hamilton 1974: 196.

³ Errington 1969; Badian 1975: 147–170; Ellis 1976; Cawkwell 1978; Perlman 1973; Garoufalas 1979; Grainger 1990; Lund 1992: 200–204; Gabbert 1997; Burstein 1982: 197–212; Pomeroy 1984; Heckel 1992; Carney 1994: 123–131; Billows 1989: 173–206; idem 1990(2nd edition 1997 (pb.); idem 1993: 249–57.

⁴ St'u Bevan 1902; repr. 1966; idem 1927. Reprinted: Chicago: Ares Press. Also available online at <http://tinyurl.com/3kz3n>; Ferguson 1911; Tarn 1913 (Later editions: Oxford University Press, 1969; Chicago: Argonaut, 1969).

⁵ Ashley 2004: 13–110; Fuller 1958; Brunt 1963: 27–46; Milns 1966; idem 1976: 87–136; Hauben 197: 55–65; Engels 1978; Bar-Kochva 1979; Head 1982; Sekunda 1994–1995; idem 2002: 388–389; Gaebel 2002: XIV, Reviews: Glenn R. Bugh, BMCR 2002.07.15 || Peter Hunt. Classical Review, 53, 2003: 403–5; Chaniotis 2005. Reviews: Fronda: 2005.08.20.

⁶ Griffith 1935: VII.

⁷ Parke 1933.

¹ Tarn 1933; idem 1948 (New ed., 2002): 748–822, 112 ff.

² Robinson 1947.

³ Robinson 1953 (HG 356/1.–II.); idem 1932: 353–359; idem 1957; idem 1950; idem 1952: 169; idem 1949: 299–304; idem 1940: 402–412.

⁴ Anson 2009: 981–992.

⁵ Schachermeyr 1973: 494.

⁶ Badian 1962: 80–91; Renault 1975.

⁷ Hammond 1980; idem 1981; idem 1997; Briant 1996.

⁸ Carney 1981: 149–160; Bosworth 1988; idem 1996.

յան ժողովուրդների դիմադրության խնդիրը հունա-մակեդոնական իշխանությանը: Այդ թեմայով առավել հետաքրքիր է Ս. Էդդիի «Արքան մեռել է...»¹ մենագրությունը:

Դրա հետ մեկտեղ անգլո-ամերիկյան պատմագիտության մեջ լայնորեն ներկայացված էին աշխատանքներ՝ նվիրված հելլենիստական աշխարհի խոշորագույն քաղաքային կենտրոններին. Եգիպտոսի Ալեքսանդրիային², Օրոնտեսի Անտիոքին³ և ուրիշ: Աճեց ուշադրությունը Եվրոպայի հունամակեդոնական քաղաքային կենտրոնների նկատմամբ⁴: Բալկանյան թերակղզու պատմության խոշոր մասնագետ է համարվում Ն.Ջ.Լ. Համմոնը: Լինելով Գ. Գրիֆֆիթի և Ֆ. Ուոլբանքի տարեկից, նա բավականին ուշ սկսեց զբաղվել ակադեմիական գիտությամբ, քանի որ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին որպես գաղտնի գործակալ աշխատում էր Հունաստանում, Մակեդոնիայում և Ալբանիայում: Միայն պաշտոնանկությունից հետո նա վերադարձավ Քեմբրիջ և իրեն նվիրեց գիտությանը: Համմոնի աշխատությունները հիմնականում վերաբերվում են Հունաստանի, Մակեդոնիայի և Էպիրոսի (երկրներ, որտեղ նա անցկացրել է երկար և դժվարին տարիներ) հին պատմությանը⁵:

Անգլո-ամերիկյան պատմագիտության մեջ հելլենիզմի խնդիրներով զբաղվող թերևս վերջին խոշոր ներկայացուցիչը պրոֆեսոր Ֆրենք Ուիլյամ Ուոլբանքն էր (1909–2008), որին Առնալդր Մոմիլյանոն, Ա. Ջոնսի և Ռոնալդ Սայմի հետ մեկտեղ, դասել է XX դարի

¹ Eddy 1961: X.

² Fraser 1972; Argyle 1974: 348–350; Bowman 1986; Lewis 1986; Thompson 1988; Samuel 1989.

³ Downey 1961; Grainger 1990; idem 1991.

⁴ Larsen 1968; Hansen 1971; Badian 1980; Allen 1983; Berthold 1984; Gruen 1984; Cartledge / Spawforth 1989; Piper 1986; Errington 1990; Ginouves 1994.

⁵ St'u Hammond 1967; idem 1972; Hammond, Griffith 1979; Hammond \ Walbank 1988; Hammond 1996: 99–109, <http://hdl.handle.net>

բրիտանական պատմաբանների «մեծ եռյակի» շարքին¹: Սակայն ի տարբերություն առաջին երկուսի, Ուիլյամ Ուոլբանքը պատկանում է Քեմբրիջյան անտիկագետների դպրոցին և չէր սահմանափակվում մասնավոր խնդիրների ուսումնասիրությամբ, չէր խորշում պատմական լայն ընդհանրացումներից: Նա ուսումնասիրել է Կ. Մարքսի, Մ. Վեբերի, Վ. Լենինի, Օ. Շպենգլերի, Ա. Թոյնբիի և այլ տեսաբանների գործերը, ակտիվ մասնակցում գիտական բանավեճերի անտիկ և արդի քաղաքակրթությունների ճակատագրերի մասին, մի բան, որ հետագայում մեծապես ազդեց Ուոլբանքի աշխարհայեցակարգի, գիտական հետաքրքրությունների և մեթոդաբանության վրա²: Լինելով իսկական բրիտանացի, Ու. Ուոլբանքը, միևնույն ժամանակ վեր էր սնապարծությունից և ազգային սահմանափակությունից, նա զուրկ էր նաև ազգային նախապաշարմունքներից, որոնք երբեմն հանդիպում են տարբեր երկրների ակադեմիական շրջանակներում³: Մեծ էր Ուոլբանքի վրա Ռոստոլցևի ազդեցությունը, ինչը ցայտուն արտահայտվեց նրա 1940–1950-ական թթ. գրված մի շարք աշխատություններում, հատկապես անտիկ դասական Հելլադայի քաղաքակրթության անկման պատճառների մասին⁴: Անտիկ պատմության շատ մասնագետների կարծիքով, Ուոլբանքի անվիճելի արժանիքներից էր այն, որ նա կարողացավ միավորել Քեմբրիջյան պատմագիտական դպրոցին բնորոշ հելլենիստական քաղաքակրթությունն իբրև ամբողջականություն ընկալումը, հելլենիստական դարաշրջաններին վերաբերող առանձին տեքստերի փայլուն մեկնաբանման հետ⁵: Նման համակարգված մոտեցումը Ուոլբանքին դասում է ընդհանրացման և մանրամասների վարպետների շարքին: Ողջ աշխարհում նա հայտնի է իբրև Պո-

¹ Momigliano 1984: 1.

² Кащеев 1981: 133–139

³ Кащеев, Шофман 1984: 204–205; Кащеев: 2002: 3.

⁴ Walbank 1944: 10–20; idem 1946.

⁵ Momigliano 1984: 1.

լիբիոսի¹ և մի շարք այլ հելլենիստական հեղինակների ուսումնասիրող:

Հելլենիստական քաղաքակրթությունը Ֆ. Ուոլբանքը չի համարում տարբեր թագավորությունների և քաղաքների խառնուրդ (mix), ոչ էլ հունական հանճարի դրսևորում, որն իր ազդեցությունն էր թողնում ոչ հունական հասարակության վրա: Անգլիական պատմաբանի կարծիքով հելլենիզմը «*«բազմամշակութային» համակեցության զարգացման օրինակ էր, փարբեր բնակչությամբ, փարբեր ուսայական պատկանելությամբ, բացահայտ դավանող փարբեր կրոններ և ժառանգած փարբեր քաղաքական և հասարակական ավանդույթներ, ժողովուրդներ, որ թեև ապրում են կողք կողքի, բայց իրարից անջատ, միևնույն ժամանակ իրար հետ մտնելով սերտ հարաբերությունների մեջ»²:*

Իր հետազոտություններում Ուոլբանքը հատուկ ուշադրություն է դարձնում Հռոմեական աշխարհի և հելլենիզմի փոխհարաբերություններին: Անգլիացի պատմաբանը կարևորելով Հռոմի ռազմական, քաղաքական և տնտեսական ազդեցությունը հելլենիստական աշխարհի վրա³, այնուամենայնիվ համարում է, որ հելլենիստական քաղաքակրթության ազդեցությունը Հռոմի վրա հսկայական էր, ինչը չէր կարող չփոխել Հռոմեական քաղաքակրթության բուն էությունը: Ճիշտ է, պահպանողական ուժերը, ինչպես օրինակ՝ հունաստյաց Կատոն Ավագը, կամ էլ՝ հունական մշակույթի նուրբ գիտակ, Պոլիբիոսի պատրոն Սկիպիոն Էմիլիանոսը, մեծ վտանգ էին տեսնում երկու աշխարհների սերտ փոխշփման մեջ, գիտակցելով, որ հելլենական մշակույթն ու հելլենիստական բարքերը անխուսափելիորեն քայքայիչ ազդեցություն կունենան հռոմեական ավանդական ար-

¹ Walbank 1957: Vol. 1; idem 1967: Vol. 2. idem 1979: Vol. 3.

² Walbank & Green P. 1990 // Ancient History Bulletin. 1992. Vol. 6. 1. P. 46.

³ Walbank 1991/1992: 227–246.

ժեքների վրա¹, սակայն, ինչպես ասում էր Պոլիբիոսը, այդ գործընթացն այլևս հնարավոր չէր կասեցնել²: Այսպիսով, ըստ Ուոլբանքի Հռոմը դարձավ «ոչ միայն բեղմնավոր հունական քաղաքակրթության կործանողը, այլև ժառանգը»³: Հռոմի շնորհիվ հելլենիստական քաղաքակրթական արժեքների մի սովոր մասը թափանցեց Արևմտյան Եվրոպա⁴, թեև շատերը համարում են, որ հելլենիզմի գլխավոր ժառանգները Բյուզանդիան է և Ուղղափառ աշխարհը:

Որոշ հետազոտողները նշել են նաև Ուոլբանքի գլխավոր աշխատության թերությունները. օրինակ այն, որ նա չի տալիս հելլենիզմի հստակ սահմանում⁵, բավարար չափով չի լուսաբանում հույների և տեղական արևելյան ժողովուրդների մշակույթների բարդացումն ու փոխհարստացումը, չափազանցում է իշխող հունա-մակեդոնական խավի մեկուսացումը⁶, տեսադաշտից դուրս է թողնում հելլենիստական գեղարվեստական մշակույթի նվաճումները⁷: Բայց այդ և մի շարք այլ թերություններով հանդերձ, Ուոլբանքի քի հելլենիզմի հղացքները ավելի մոտ են պատմագիտական արդի ընկալումներին և զգալի առաջընթաց՝ Դրոյզենի նպատակաբանական (տելեոլոգիական) հղացքի կամ էլ Վիլյամ Թարնի «առաքելական մեկնաբանությունից»: Թեև Ուոլբանքի աշխատություններին պակասում է Թոյնբիի և Ռոստովցևի համարձակ և անկաշկանդ մտածողությունը, իր հիմնարարությամբ նա բնավ չի զիջում վերջիններիս և հելլենիստական քաղաքակրթությանը վերաբերող նրա աշխատությունները պետք է հաշվի առնվեն հետագա հետազո-

¹ Walbank The Hellenistic World. P. 248. Stü ևսև՝ Kierdorf 1980: 205–224; Rawson 1989: 422–476, 451–463; idem 1985; Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1985: 3–18; Petrochilos 1974; Штраерман 1992: 140–176.

² Walbank 1991/1992: 247.

³ Idem. 251.

⁴ Idem.

⁵ Ст'у Климов 1996: 56. www.sgu.ru/files/nodes/9832/07.pdf

⁶ Там же: 55–56.

⁷ Ст'у Свенцицкая 1963: 198.

տություններում: Ֆ. Ուոլբանքը ունեցել է մի շարք համախոհներ և հետևորդներ, որոնք շարունակել և զարգացրել են նրա հղացքը:

Երկար ժամանակ համարվում էր, որ Ուոլբանքը անգլիական հելլենիստագիտության «վերջին մոհիկանն է» և այդ բնագավառում նրան վիճակվեց ասել վեջին խոսքը, ձերբազատելով հելլենիստական ուսումնասիրությունները մի կողմից XIX դարի գերմանական պատմագիտական դպրոցին բնորոշ մանրախույզ և ձևապաշտ չորությունից և մյուս կողմից՝ ռոստովցեյան «սանձարձակ» երևակայություններից, գրավելով մի տեսակ միջին դիրք այդ երկու ծայրահեղությունների արանքում: Մյուսներին մնում էր հարմար տեղավորվել այդ ողջամիտ հավասարակշռված գիտական դաշտում, հնարավորության սահմաններում լրացնելով հելլենիզմի պատմության մեջ մնացած որոշ անէական բացերը: Սակայն տեղի ունեցավ անսպասելի շրջադարձ: Վերջին երեք տասնամյակներում ասպարեզ իջան նոր հետազոտողներ, որոնք մշակեցին նոր մոտեցումներ Հին Արևելքի և հելլենիզմի պատմության խնդիրների վերաբերյալ: Հատկապես 1987 թ. լույս տեսավ «Հելլենիզմն Արևելքում» գիտական աշխատությունների ժողովածուն¹, որտեղ մի խումբ համախոհներ հանդես եկան նոր, իսկ առանձին դեպքերում լավ մոռացված հին գաղափարներով: Տարբեր բնագավառների վեց մասնագետներ (ներառյալ երկու խմբագիր) ծավալուն համատեղ աշխատանքում շրջանառության մեջ դրեցին այն միտքը, որ Սելևկյան թագավորության համար Ասորեստանի, Բաբելոնի և Աքեմենյանների տերության ժառանգությունն ուներ ավելի մեծ նշանակություն, քան համարվում էր մինչ այդ: Ուստի այդ և ուրիշ հելլենիստական թագավորությունների բնույթը հասկանալու համար անհրաժեշտ է դրանք դիտարկել հին արևելյան քաղաքակրթությունների համատեքստում: Դոկտոր Սյուզեն Շերվին-Ուայթը (Susan Sherwin-White)

¹ Kuhrt, Sherwin-White 1987.

“Seleucid Babylonia: A Case Study for the Installation and Development of Greek Rule” իր ակնարկում պնդում է, որ Սելևկյանների տերությունը թեև միատարր չէր, սակայն բնավ թույլ ու փխրուն պետական միավոր չէր: Նա անհիմն է համարում իր նախորդների պնդումներն այն մասին, որ Սելևկյանները չէին վստահում տեղացիներին և չէին ընդգրկում նրանց պետական կառավարման համակարգի մեջ, առավել ևս խուսափում էին նրանց նշանակել բարձր պաշտոնների: Ի դեպ, Շերվին-Ուայթի տեսակետը հաստատելու համար բերենք Անտիոքոս Գ-ի օրինակը, որը, շարունակելով Աքեմենյանների ավանդույթը, նվաճված երկրների ստրատեգոս-կառավարիչներ նշանակեց տեղի իշխաններին, որոնք մինչ այդ բարձր պաշտոններ էին զրավում Սելևկյան բանակում և արքունիքում, սրանց թվին էին պատկանում Արտաշեսը, Զարեհը, Փոքր Հայքի ստրատեգոս Միհրդատը և այլք:

Հին Արևելքի պատմության խոշոր մասնագետ, Լոնդոնի համալսարանի քոլեջի պրոֆեսոր Էմիլի Բյուրթը (Amélie Kuhrt, ծնվ.՝ 1944 թ.)² Սելևկյան տերության պատմությունը դիտարկում է Ասորեստանյան, Բաբելական, Մեդական և Աքեմենյան կայսրությունների պատմության համատեքստում: Ավելին, նա պնդում է, որ Բերոսի «Բաբելականը» (կամ «Քաղղեականը») (Babyloniaka, Chaldaika) պատմություն է, գրված Անտիոքոս Ա Սոտերի պատվերով, «Սելևկյաններին գաղափարախոսական աջակցություն ցուցաբերելու համար», բաբելական ավանդույթների տեսակետից, որը նրանք (Սելևկյանները, Ե.Մ.) մեծապես հարգում էին («to provide the

¹ Idem: 1-31.

² 1997 թ. Նրա «Հին Մերձավոր Արևելքը. Ք.ա. 3000-330 թթ.» («The Ancient Near East: c. 3000-330 BC») գիրքը արժանացավ Ամերիկյան պատմաբանների ընկերության անգլերեն լեզվով լավագույն գրքի համար Ջեյմս Հենրի Բրիսթոլի ամենամյա մրցանակի: 2001 թ. Բյուրթը ընտրվել է Բրիտանական ակադեմիայի անդամ: Նա Բրիտանական ակադեմիայի գիտական նախագծերի հանձնաժողովի մշտական անդամ է, որը պատասխանատու է Ակադեմիայի կողմից ֆինանսավորվող դրամաշնորհների համար:

*Seleucid dynasty with an ideological support» in terms of the Babylonian traditions that they deeply respected*¹:

Ժան-Ֆրանսուա Սալես (Jean-François Salles) բերում է նոր ապացույցներ, որոնք վկայում են տեղացիների հետ կանոնակարգված փոխհարաբերությունների համակարգի մասին: Իր հետագա աշխատություններում, նոր հնագիտական տվյալների հիման վրա, Սելզը ցույց է տվել այն սերտ կապերը և փոխազդեցությունը, որ ձևավորվել էր Միջերկրական աշխարհի և Հնդկական օվկիանոսի ավազանի ժողովուրդների միջև²: Ֆերգյուս Միլլերը (Fergus Millar) «<Ելլենիստական Ասորիքի խնդիրը» («The Problem of Hellenistic Syria») լայնածավալ հոդվածում նախազգուշացնում է հելլենիստական Ասորիքի վրա հունական ազդեցության գերազնահատումից, առավել ևս, որ աղբյուրները դրա համար բավարար հիմքեր չեն տալիս: Մալքոմ Բոլլեջը (Malcolm Colledge) վերլուծում է հելլենիստական արվեստում արևելյան ազդեցությունների ներքո զուտ հունական տարրի աղճատման և փոխակերպման փուլերը:

Այդ գաղափարներն իրենց հետագա զարգացումը ստացան Բյուրտի և Շերուին-Ուայթի նոր աշխատություններում³: Արևմտյան հետազոտողների զգալի մասը՝ հավատարիմ դարեր առաջ պատմագիտության մեջ հաստատված եվրոպակենտրոն մոտեցմանը, սառը, երբեմն էլ նույնիսկ թշնամաբար ընդունեցին այդ հեղինակների համարձակ գաղափարները: Այսպես Ուոլբանքը այդ ուսումնասիրությունն անվանեց «ռեվիզիոնիստական, իսկ տեղ-տեղ ազդեցիվ ռեզիոնիստական»⁴: Հակառակ դրան, այդ ոչ եվրոպակենտրոն մոտեցումը դրականորեն ընդունվեց Ռուսաստանում, ինչը

թերևս պետք է համարել բնական: Անշուշտ, հայ հետազոտողներին ևս անհրաժեշտ է ուսումնասիրել և շրջանառության մեջ մտցնել նոր մոտեցումները: Մնում է ավելացնել, որ բրիտանական պատմագիտությունը լուրջ քայլ կատարեց հելլենիզմի ժամանակագրական շրջանակների ընդլայնման ուղղությամբ¹:

Սակայն հելլենիստական պորբլեմատիկան՝ ավանդական անգլիական անտիկագիտության մեջ, վերջին մի քանի տասնամյակներում, հատկապես Ռոստովցևի գիտական բարձր հեղինակության շնորհիվ, զգալի տեղ գրավեց նաև ամերիկյան պատմագիտության մեջ: Ամերիկյան հելլենիստագիտությունը հետաքրքիր հետազոտություններ է իրականացրել իշխող հարստության աստվածացման վերաբերյալ: Հատուկ ուշադրություն է դարձվել այդ երևույթի տեղական արևելյան արմատներին և դրա գաղափարախոսական բովանդակությանը: Այսպես հետաքրքիր ուսումնասիրություն է կատարել Ռ.Ա. Հեզարդը, որը հատուկ ուշադրություն է դարձրել հելլենիստական Եգիպտոսի թագուհիների պաշտամունքին²: Հայտնի է, որ Պտղոմեան Եգիպտոսի թագուհիների աստվածացումը սկսվել է Պտղոմեոս Բ արքայից, որն իր քրոջը՝ Արսինոյային հռչակել էր դիցուհի³: Թագուհիների աստվածացման ավանդույթը պահպանվեց նաև հաջորդ դարերում և հասավ բարձրակետի 47 թ-ին, Կլեոպատրա Է-ի օրոք: Ըստ Հեզարդի, Պտղոմեան հարստության թագուհիներն, ըստ մակեդոնական ավանդույթի, ունեցել են ցածր կարգավիճակ, բայց հետագայում, հատկապես վերջիններիս աստվածացումից հետո, արքունիքում և երկրում գրավել են գե-

¹ Entries excerpted from Veremis Thanos and Dragoumis Mark (Eds) 1998: <http://www.macedonian-heritage.gr/bibliography.html>.

² Boussac (Editor), Salles (Editor) 2005; idem 1995.

³ St' u Kuhrt, Sherwin-White 1991: 71–86; idem 1993; Kuhrt & Sancisi-Weerdenburg (edd.) 1994: 283–310.

⁴ St' u Walbank [Rev.:] 1988. Vol. 13.7: 108.

¹ Cribb / Herrmann, eds.:2007.

² Hazzard 2000.

³ Չմոռանաք, որ Պտղոմեոս Բ-ն կնության էր վերցրել իր քրոջը՝ Արսինոյային, ճիշտ այնպես, ինչպես Օսիրիսն ամուսնացած էր քրոջ Իսիսի հետ: Յուրայինների հետ ամուսնությունը հին արևելյան արքաների դեպքում նախևառաջ պետք է խորհրդանշեր վերջիններիս աստվածային ծագումը:

րիշխող դեր, երբեմն հետին պլան մղելով իրենց եղբայրներին և ամուսիններին¹:

Ամերիկյան հետազոտողներին բնորոշ միտում է հելլենիզմն ընկանալելու իր ամբողջականության մեջ և ոչ որպես զուտ մշակութային երևույթ: Հարդյունքս դրա ամերիկյան պատմագիտության մեջ քաղաքացիություն են ստանում հռոմեական, քրիստոնեական և բյուզանդական հելլենիզմի գաղափարները²: Հայտնվում են աշխատանքներ, որտեղ հելլենիստական քաղաքակրթության կերպափոխումները սերտորեն կապվում են արևելյան պոլիսի ճակատագրերի և այստեղ ձևավորված հասարակական հարաբերությունների բնույթի հետ: Վերջիններս, ինչպես և հելլենիստական մշակույթը բնորոշվում են որպես կապիտալիստական՝ ստեղծված պոլիսային բուրժուազիայի կողմից³: Սակայն, դրա կողքին, ամերիկյան հելլենիստագիտության մեջ շարունակում են իշխել հին հղացքները, որոնք հելլենիզմը հանգեցնում են մշակութային երևույթների ամբողջությանը, այդ ժամանակն ավանդաբար բնորոշելով զուտ որպես հելլենական լեզվի և մշակույթի լայնածավալ տարածման դաշտը⁴:

¹ Դրան թերևս նպաստում էր այն, որ Եգիպտոսի թագուհիները կնության էին բերվում ոչ թե օտար երկրներից, այլ ունեին տեղական ծագում, սերելով Լազյանների արքայական տնից և ամուուսնացած էին եղբայր թագավորների հետ: Այդ ավանդույթն, անշուշտ, ուներ տեղական արմատներ և փոխառնված էր մակեդոնական նվաճողների կողմից:

² Peters 1971.

³ Hadas 1959, 1967.

⁴ Cartledge, Gamsey, Gruen 1997.

ՖՐԱՆՍԻԱՅՈՒՄ ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Ֆրանսիայում մինչև Առաջին աշխարհամարտը հելլենիստագիտության խնդիրներով զբաղվում էր Ավգուստ Բուշե-Լեկլերկը¹: Սակայն ետպատերազմյան տարիներին հետաքրքրությունը հելլենիզմի հանդեպ կտրուկ աճեց: Դա պայմանավորված էր երկրում տիրող հաղթական տրամադրություններով և Մերձավոր Արևելքում ու Հյուսիսային Աֆրիկայում Ֆրանսիայի վարած գաղութատիրական քաղաքականությամբ: Ֆրանսիացի գաղութաբնակները Մադրիբի երկրներում հաճախ նույնացվում էին հելլենիստական դարաշրջանի հունա-մակեդոնական վերաբնակիչներին: Ամենուրեք խոսվում էր Ֆրանսիայի քաղաքակրթական առաքելության մասին: Դա իր դրոշմը թողեց ֆրանսիական հելլենիստագիտության վրա: Ֆրանսիական հետազոտողները հելլենիզմը մեկնաբանում էին իբրև արևելյան ժողովուրդների կողմից արևմտյան հելլենական քաղաքակրթական և առաջին հերթին մշակութային արժեքների միակողմանի փոխառում և դրանց պատվաստում արևելյան հողի վրա: Ֆրանսիացի հետազոտողներից ոչ մեկը արևելյան ժողովուրդներին չէր դիտարկում որպես ինքնուրույն և ինքնարար ուժ: Արևելքում նոր քաղաքակրթության կազմավորման եթե ոչ միակ,

¹ Bouché-Leclercq 1879–1881 (русский перевод 1 т.: Буше-Леклерк 1881; idem 1913–1914; idem 1903–1907; Tome 1, 1903; Tome 2; Appendice 1904; Tome 3, 1906; Tome 4, 1907.

ապա գլխավոր շարժառիթը հռչակվում էր Ալեքսանդրը, որը ժամանել էր Արևելք հատուկ առաջելությանը, իր գործունեությամբ փոխակերպելու հին աշխարհը, վերջինիս հաղորդելով լրացուցիչ լիցք, նոր բարդ և համադրական բովանդակություն:

Այսպես ժ. Ռադեն իր «Ալեքսանդր Մեծ»¹ աշխատության մեջ (1931, 1950 թթ. և մի քանի ավելի ուշ հրատարակություններ) տվեց մակեդոնական արքայի (որով նա անչափ հիանում էր) հաղթանակների և նվաճումների մանրակրկիտ նկարագրությունը: Պ. ժուգեի «Մակեդոնական իմպերիալիզմը և Արևելքի հեղինակությունը»² այդ դարաշրջանի Ֆրանսիայում լայն տարածում գտած ընդհանուր միտվածության՝ հին պատմության միջոցով «բարերար իմպերիալիզմի» հայեցակարգի հիմնավորման վառ օրինակ է: Արևելքի նվաճումն արդար և դիտվում էր որպես դարակազմիկ երևույթ, առանց որի լճացած Արևելքի հետագա առաջընթացն ուղղակի անհնարին կլիներ: Սակայն հատկանշական է, որ իր մենագրության մեջ ժուգեն չի անդրադարձել այն հանգամանքին, որ ուշ դասական շրջանում Հելլադան հայտնվել էր ավելի խորը ճգնաժամի մեջ քան Արևելքը, որի պատճառով ուղղակի ընկղմվել էր քաոսի մեջ: Ավելին, ի տարբերություն Արևելքի, նույնիսկ հլլենիստական շրջանում Հունաստանն այդպես էլ չկարողացավ հաղթահարել իրեն կաթվածահար արած ճգնաժամը: Այդ խնդիրներին իր հիմնարար աշխատության մեջ անդրադարձավ Ռոբեր Կոհենը³, որի աշխատանքը այսօր էլ չի կորցրել իր գիտական արժեքը: Պտղոմեանների տերության բնորոշ յուրահատուկ տնտեսական հարաբերությունների ուսումնասիրմանը նվիրված է Կլեր Պրեոյի արժեքավոր աշխա-

¹ Radet 1931.

² Jouquet 1926 (նաև՝ Paris, 1961): 1–8 (այդ աշխատության վերջին հրատարակությունն է, տե՛ս նաև անգլերեն թարգմանությամբ՝ Macedonian Imperialism and the Hellenization of the East 1928).

³ Cohen 1934.

տանքը¹: Ալեքսանդրի նվաճողական արշավանքների և հելլենիստական պետությունների քաղաքական պատմության ուսումնասիրության գործում որոշ ներդրում ունեցավ հռոմեական պատմության հայտնի ուսումնասիրող Լեո Օմոն²: Թերևս նույն մոտեցումներն ենք տեսնում բելգիացի Ֆրանց Կյումոնի աշխատություններում, որտեղ նա մանրագնին ուսումնասիրելով հռոմեական միթրայականությունը, գրեթե չանդրադառնալով վերջինիս արևելյան արմատներին³: Նման օրինակ դրույթներ բնորոշ էին նաև այլ երկրների պատմագիտական դպրոցներին⁴:

Ետպատերազմյան տարիներին ֆրանսիական պատմաբանները ևս շարունակեցին ակտիվ զբաղվել հելլենիզմի խնդիրներով: Ֆրանսիական պատմագիտության համար այդ ավանդական բնագավառում ևս ի հայտ եկան տարբեր, երբեմն իրարամերժ, հայեցակարգեր: Այսպես, հելլենիստական ուսումնասիրությունների մեջ, նախկինի նման առանցքային նշանակություն ուներ եվրոպակենտրոն մոտեցումը: Արևելքի հելլենացմանը նվիրված որոշ պատմաբանների գործերում դեռևս կարելի էր հանդիպել նախապատերազմյան շրջանից ժառանգված «բարերար իմպերիալիզմի» գաղափարախոսության վերապրուկները: Աշխատություններից շատերում աչքի է զարնում Ալեքսանդրի կերպարի բացարձակացում և անվերապահ համոզվածություն, որ հելլենիստական աշխարհի արարումը՝ զուտ նրա հանճարի և անսասան կամքի արդյունքն էր: Նման մոտեցումը բնորոշ էր Պոլ Կլոշեի մենագրություններին⁵, որոնք փայլուն ֆրանսերենի շնորհիվ մեծ ճանաչում ունեին լայն ընթերցողի մոտ: Իր վաղ աշխատությունում Կլոշեն մանրամասն և հետաքր-

¹ Préaux 1939; idem 1978.

² Homo 1951.

³ Кюмон 2000.

⁴ Lamb 1946; Gregor 1940.

⁵ Cloché 1953.

քիր նկարագրել է դիադոխների քաղաքական պատմությունը¹: Սակայն հեղինակի վերաբերմունքը Ալեքսանդրին և իր հաջորդներին մնում է զուտ փաստագրական. Ջորավարների և տիրակալների հաջողությունների կամ ձախողումների պատճառները նա գլխավորապես տեսնում է նրանց ընդունակությունների և անձնական այլ հատկանիշների մեջ²: Առհասարակ դիադոխների և էպիգոնների պայքարը Կլոշեի աշխատություններում ներկայացված են որպես գաճաճների գզվուտոց իրենց երբեմնի առաջնորդի վիթխարի պատմուճանին տիրանալու համար: Սակայն ֆրանսիացի հեղինակի համոզմամբ Ալեքսանդրի պատմուճանն այնքան մեծ էր, որ «թզուկ» տիրակալները խճճվեցին և կորան նրա մեջ: Առհասարակ, Կլոշեն չի բացառում դավադրության հետևանքով Ալեքսանդրի մահվան վարկածը: Սակայն Ալեքսանդրին սպանելուց հետո էլ նրա յուրայինները դատապարտված էին ապարդյուն պայքար վարել փառապանծ տիրակալի սուվերի դեմ:

Սակայն ֆրանսիական ընթերցողի կողմից սիրված Կլոշեի մեկնագրություններից բացի ետպատերազմյան շրջանում գիտական շրջանառության մեջ մտան նաև այլ բնույթի աշխատանքներ, որոնցում Ալեքսանդրը ներկայացվում է որպես դաժան և սառնասիրտ նվաճող: Ալեքսանդրի նկատմամբ առանձնակի քննական մոտեցում է ցուցաբերել հայտնի իրանագետ Պյեր Բրիանը³: Վերջինս, թերևս ընկնելով մյուս ծայրահեղության մեջ, ձգտում է իջեցնել Ալեքսանդրի կերպարը՝ անտեսելով մակեդոնական արքայի կատարած սխրանքի նշանակությունը: Բրիանը ծաղրում է նրանց, ովքեր ի դեմս Ալեքսանդրի փորձում են տեսնել «պոետի», որը՝ դրդված անբացատրելի ներքին ուժով, ձգտում էր ճանաչել աշխար-

¹ Idem 1959.

² Idem 1949: 187–195.

³ Briant 1974; idem 1996.

իղ և այն ճանաչելի դարձնում հույներին: Հեզնանքով է խոսում Բրիանը նրանց մասին, ովքեր համարում են, որ Ալեքսանդրը արտասովոր անձնավորություն էր և նրա արարքները գնահատել «հասարակ հոգեբանության» չափանիշներով անիմաստ է: Հակառակ դրան նա պնդում է, որ Ալեքսանդրի գործունեության շարժառիթները շատ պրագմատիկ էին, նա չունեւ երկարաժամկետ քաղաքական ծրագրեր և գործում էր ելնելով կոնկրետ պատմական իրավիճակից՝ պատմության թելադրանքով, և ոչ թե՛ ուղղորդելով պատմությանը, վերջինիս թելադրելով իր կամքը: Միևնույն ժամանակ, Ալեքսանդրի հաջորդներին, օրինակ՝ Եվմենոսին՝ նվիրված մի շարք հոդվածներում Բրիանը պնդում է, որ մեծ տիրակալի գեներալները ավելի հասուն, խոհեմ և լրջմիտ քաղաքական գործիչներ էին, որոնք առաջնորդվում էին որոշակի քաղաքական և սոցիալական ծրագրերով՝ խարսխված ողջամտության և նպատակահարմարության վրա: Այդ ծրագրերի իրագործման համար նրանք վարում էին երկարատև պատերազմներ, իրականացնում որոշակի ներքին և արտաքին քաղաքականություն: Այդ առումով հատկանշական է նաև Բրիանի «Անտիգոնոս Միակնյա: Կարիերայի սկիզբը և մակեդոնական ժողովրդական ժողովի խնդիրները»² մենագրությունը: Ալեքսանդրի հանդեպ Բրիանի քննական մոտեցումը ցայտուն արտահայտվեց մակեդոնական նվաճողներին արևելյան ժողովուրդների դիմադրությանը նվիրված հոդվածներում: Նա վերականգնում է Տյուրոսի պաշարման ժամանակ պարսիկների և ասորիների հակազորի փորձի մանրամասները՝ եզրակացնելով, որ Ալեքսանդրի Արևելյան արշավանքը բնավ չի կարելի համարել «հաղթական երթ»: Սակայն Բրիանը չի սահմանափակվել միայն ֆրանսիական հելլենիստագիտության համար ավանդական դարձած Ալեքսանդրի

¹ Idem 1972: 32–73 & 75, 1973, 43–81.

² Idem 1973.

անծի և նրա հաջորդների և մակեդոնացիների ռազմաքաղաքական պատմության հանկարծական փոփոխությունների նկարագրությամբ: Իր առանձին հոդվածներում նա անդրադառնում է նաև հասարակական-տնտեսական խնդիրներին: Այսպես «Նկատառումներ հելլենիստական շրջանի Փոքր Ասիայի լաոյ և գյուղական ստրուկների մասին»¹ հոդվածում նա փորձում է ցույց տալ, որ եվրոպական և առաջին հերթին ֆրանսիական անտիկագիտության մեջ գերիշխող պատկերացումներն այն մասին, որ Աքեմենյան և հելլենիստական դարաշրջանում Մերձավոր Արևելքում գոյություն ունեին ավատատիրական հարաբերություններ անհիմն են և չեն հաստատվում աղքատագիտական տվյալներով: Կարծես ծայնակցելով խորհրդային և առաջին հերթին խորհրդահայ պատմաբաններին՝ նա պնդում էր, որ Աքեմենյան և հելլենիստական դարաշրջանում Մերձավոր Արևելքում իրենց բնույթով ստրկատիրական էին:

Սակայն դրա հետ մեկտեղ, Բրիանը, զուգաձայնելով բրիտանական գիտնականներ Ս. Շերուին-Ուայթին և Ա. Քյուրթին, ինչպես և նրանց գերմանացի գործընկեր Հ. Կրայսիգին², առաջինը Ֆրանսիայում արտահայտեց այն միտքը, որ հելլենիստական պետությունները, նույնիսկ նրանցից վաղագույնները, իրենց վրա կրում էին հին արևելյան տերությունների դրոշմը և հունա-մակեդոնական տարրը առանձնակի բան չի ավելացրել և չէր էլ կարող ավելացնել հազարամյակների ընթացքում ձևավորված համակարգին³: Ըստ էության հելլենիզմի բերած փոփոխությունները խորքային բնույթ չէին կրում և էական ազդեցություն չունեցան հասարակական-տնտեսական կառույցների վրա:

¹ Idem 1973: 93–133

² Крайсиг 1982; *Общественные науки за рубежом*. 1983: 164–167.

³ Մանրամասն տե՛ս Кошеленко 1975: 6 և սլ.

Ետպատերազմյան տարիներին ֆրանսիական հելլենիստագիտության մեջ իր արժանի տեղն է գտել Պոլ Պոտիի ընդհանուր տեսական բնույթի «Հելլենիստական քաղաքակրթություն» մենագրությունը¹, որտեղ հեղինակը հելլենիստական աշխարհի սահմանների մեջ ամփոփում է հսկայական տարածք Իրանից Կարթագեն և Եգիպտոսից մինչև Իտալիա: Այսպիսով, Պոտին զգալիորեն ընդարձակում է հելլենիզմի տարածական շրջանակները, դրա ծիրի մեջ ընդգրկելով երկրներ, որոնք երբեք չեն նվաճվել մակեդոնացիների կողմից և չեն գտնվել նրանց քաղաքական ազդեցության տակ: Հետևաբար հելլենիզմն իր բնույթով ոչ այնքան քաղաքական, որքան քաղաքակրթական երևույթ էր: Հելլենիզմի պատմության առանձին մասնավոր խնդիրներին է նվիրված Մարսել Լոնեյի երկհատորանոց «Հելլենիստական բանականների հետազոտությունը»²: Հելլենիստական քաղաքակրթության և Եգիպտոսի Ալեքսանդրիայի պատմությանն են նվիրված Անդրե Բերնանի ուսումնասիրությունները³: Ֆրանսիական պատմաբանների հետաքրքրության կենտրոնում հայտնվել է Կենտրոնական Ասիայի հելլենիստական երկրների պատմությունն ու մշակույթը⁴, մի բան, որ դժվար էր պատկերացնել երկու Աշխարհամարտերի միջև ընկած ժամանակահատվածում, երբ հելլենիստական միայն համարվում էին այն երկրները, որոնք երկար ժամանակ գտնվել են մակեդոնական կառավարման ներքո և հունական մշակույթի ծիրում: Այդ առումով նաև առանձնանում է Արևմուտքում հայտնի Դենիել Շյումբերթեի «Հելլենականացված Արևելքը»⁵ աշխատությունը, որտեղ հեղինակը որոշ դիտարկումներ

¹ Petit 1965.

² Launey 1987.

³ Bernand 1994; idem 1995; idem 1996; idem 1997: 131–138.

⁴ Bovearachchi 2004: 349–369.

⁵ Шюмберже 1985.

է անում հետաքեմենյան Արևելքի մշակույթի պատմության վերաբերյալ:

Սակայն այդ բոլոր հետազոտողների մեջ առանձնանում է Պյեր Լևեկի (1921–2004) հելլենիստական քաղաքակրթության հղացքը: Լևեկը վճռական դեր խաղաց հայտնի «Բեզանսոնի պատմագիտական դպրոցի» ստեղծման և կայացման գործում: Տարբեր պատմագրական ձեռնարկներում այդ դպրոցն անվանվում է արդի ֆրանսիական անտիկագիտության ամենահետաքրքիր և հեռանկարային ուղղություն: Մի քանի տարի լինելով Բեզանսոնի (Besançon) համալսարանի ռեկտոր և պատմության ֆակուլտետի ղեկան, նա ոչ միայն մեկ գաղափարի շուրջ միավորեց առաջադեմ մտածող ֆրանսիական գիտնականների զգալի մասին, այլև ստեղծեց որոշակի կառույց (ինֆրաստրուկտուրա), առանց որի անհնար է ցանկացած միավորման արդյունավետ գործունեությունը: Ողջ գիտական աշխարհին հայտնի են Բեզանսոնում հրատարակվող «երկխոսություններ հին աշխարհի մասին» տարեգիրքը, որի յուրաքանչյուր համարը գիտական աշխարհում աննկատ չի անցնում: Ֆրանսիական պահանջկոտ ինտելեկտուալ հանրության շրջանակներում միշտ աշխույժ հետաքրքրություն է առաջացրել նաև «Բեզանսոնի համալսարանի գրական աննալներ» (*Annales littéraires del' Université de Besançon*) խորագրված ժողովածուները, որոնցում հրատարակվել են շատ հետաքրքիր ուսումնասիրություններ՝ նվիրված անտիկ պատմության ընդհանուր տեսական և մասնավոր խնդիրներին: Պ. Լևեկը նաև հանդես եկավ անտիկ աշխարհի սոցիալական խնդիրներին նվիրված միջազգային սիմպոզիումների և կոլոքվիումների կանոնավոր անցկացման նախաձեռնությամբ:

«Բեզանսոնի պատմագիտական դպրոցի» բնորոշ հատկանիշներից է անտիկ պատմության ուսումնասիրությունը համակեցական (սոցիալական) հարաբերությունների լույսի ներքո (այդ գաղափար-

ների բարձրախոսը դարձավ «Analyses des formations sociales d' Antiquité – Université de Besançon» հանդեսը): Լևեկի համոզմամբ հասարակական հարաբերություններն այն հիմքն են որ, վերջիվերջո բնորոշում է հասարակության բոլոր մնացած կառույցները: Հայրն «Բեզանսոնի պատմաբանները» զգալի ուշադրություն են դարձնում անտիկ աշխարհի այդպիսի կառուցվածքային տարրին, ինչպիսին ստրկատիրությունն է և դրա ձևերն ու առանձնահատկությունները:

Դա չի նշանակում, որ «բեզանսոնցիների» հետաքրքրությունները տարածվում են միայն սոցիալական հարաբերությունների խնդիրների վրա: Վերջին շրջանում նկատվում է պատմագիտական մեթոդների և մոտեցումների «ներկապնակի» հարստացման միտում: Ոմանք դա ընկալում են որպես նահանջ մեկ քառորդ դար առաջ որդեգրված սկզբունքներից, մյուսները համոզված են, որ գիտությունը տեղում չի դուփում և «Բեզանսոնի դպրոցը» պետք է մնա ֆրանսիական անտիկագիտության առաջադիմական ուժերի «Մեքքան»՝ իր շարքերի մեջ գրավելով առաջին հերթին երիտասարդությանը:

Ի դեպ, «Բեզանսոնի դպրոցը» վաղուց դադարել է լինել զուտ Բեզանսոնի համալսարանի արգասիքը: Պատմագիտական այդ ուղղության ներկայացուցիչներից շատերը, այդ թվում համալսարանի շրջանավարտները, ապրում և դասավանդում են այլ քաղաքներում՝ Փարիզից մինչև Հռենոս և նրանց միավորումը ոչ ֆորմալ բնույթի է: Այն կարելի է դիտարկել որպես համախոհների կորպորացիա, ֆրանսիական կրեատիվ անտիկագետների համքարություն: Ոմանք այդ ուղղությունը համարում են ավանդական և ազգային ֆրանսիական, քանի որ այստեղ հաջող կիրառվում են ֆրան-

սիական «Աննայների» դպրոցի՝ մեթոդներն ու սկզբունքները: Սակայն մյուսները այն անվանում են միջազգային, քանի որ այստեղ տեղ են գտել համաշխարհային անտիկազիտությանը բնորոշ գործընթացներն ու խմորումները: Թերևս այդ երկու գնահատականները ճշմարտացի են, քանի որ «Բեզանսոնի դպրոցն» իր մեջ համատեղում է ավանդականն ու նորարարականը: Ավելացնենք, որ «Բեզանսոնի դպրոցի» մեթոդների և մոտեցումների, ինչպես և 1960–1970-ականների ողջ ֆրանսիական ինտելեկտուալ մտքի վրա, որոշակի ազդեցություն ունեցավ մարքսիզմը՝ որպես սոցիալական փիլիսոփայություն, որի համար «Բեզանսոնի պատմագիտական դպրոցը» մեծ հարգանքի և անգամ դրվատանքի էր արժանացել խորհրդային պատմաբան-քննադատների կողմից, սակայն այսօր «բեզանսոնցիների» երիտասարդ սերունդն անտարբեր է մարքսիզմի նկատմամբ²:

Ինքը Լևեկը շատ բեղմնավոր գիտնական էր: Նրա գրչին է պատկանում «Հելլենիստական աշխարհը»³ հիմնարար աշխատությունը: Այդ մենագրության բնորոշ կողմերից մեկն այն է, որ հեղինակը չի տարանջատում հելլենիստական մշակույթը և հասարակական-տնտեսական կառույցները՝ դրանք դիտելով ամբողջականության մեջ: Լևեկի համոզմամբ՝ հելլենիստական մշակույթի առանձնահատկությունները պայմանավորված էին որոշակի տնտեսական և հասարակական-քաղաքական հարաբերություններով, որոնք Արևելքում ունեն հին պատմություն և կազմում են հելլենիզմի բուն էությունը: Ի տարբերություն ֆրանսիական շատ պատմաբանների

¹ «Աննայների» դպրոցը ստեղծվել էր որպես զուտ ֆրանսիական Միջնադարի խնդիրներով զբաղվող պատմաբանների կորպորացիա, սակայն հետագայում այդ «դպրոցի» մշակված մեթոդները հաջողությամբ սկսեցին կիրառվել այլ երկրներում և այլ դարաշրջանների ուսումնասիրության համար:

² Sté u Postclassique. // Лезек 1989: 239–249.

³ Lénèque 1969. Sté u նաև վերև բերված ռուսերեն թարգմանությունը:

Լևեկը չի համարում, որ հունա-մակեդոնական նվաճումներն Արևելքի ժողովուրդների համար ունեցան բարերար նշանակություն: Նա մատնանշում է հունա-մակեդոնական անխտիր բոլոր պետությունների «գաղութատիրական» բնույթը: Իսիստ քննադատական մոտեցումը հելլենների գաղութատիրության հանդեպ պայմանավորված էր XX դարի 50–60-ական թվականներին անգլիական և ֆրանսիական գաղութատիրական համակարգերի քայքայման և փլուզման պարագայով: Գաղութատիրական համակարգի ճգնաժամը Ֆրանսիայի ներքին և արտաքին կյանքում առաջացրեց լուրջ խնդիրներ, որն էլ անխուսափելիորեն հանգեցնում էր հիասթափության և գաղութատիրության գաղափարի մերժմանը:

Ավելացնենք, որ աշխատություններում, հելլենիստական պետությունների հասարակական-տնտեսական կառուցվածքը նկարագրելիս Պ. Լևեկը չի խորշում օգտագործել այնպիսի տերմիններ, ինչպիսիք են «բուրժուազիա», «կապիտալիստ» և այլն: Բացի այդ, Լևեկն ունի բազմաթիվ աշխատություններ՝ նվիրված մասնավոր խնդիրներին և հելլենիստական շրջանի գործիչներին, որոնց սակայն նա բնավ չի բացարձակացնում ներկայացնելով որպես փառամոլ և ընչաքաղց անձանց¹:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև ֆրանսիական պատմաբան Ֆրանսուա Շամուի «Հելլենիստական քաղաքակրթություն»² ծավալուն մենագրությունը, որտեղ հելլենիստական քաղաքակրթությունը ներկայացված է ոչ իբրև դասական հունական քաղաքակրթության անկում կամ «Իլիականի» ոգով շարադրված հունա-մակեդոնական գաղութարարների ռազմական սխրանքների պատմություն, կամ քառասյին և արյունոտ անցումային շրջանի հունական Արևելքից դեպի լատինական Արևմուտք՝ Աթենքից Հռոմ:

¹ Ibid 1957; idem 1968/69: 135–56; idem 1976: 604–10; idem 1991: 303–7.

² Шаму 2008.

Շամուն փորձում է հեյլենիզմը ցույց տալ ավելի բարդ, քան այն սովորաբար ներկայացվում է դպրոցական և բուհական դասագրքերում: Ֆրանսիացի հեղինակը հեյլենիզմը ներկայացնում է որպես հակասական դարաշրջան, որտեղ գոյակցում էին նորարարություններն ու հավատարմությունը հունական և արևելյան ավանդույթներին, սերտ կապը հնի հետ և միտվածություն դեպի ապագա, բնագանցությունը և սթափ բանականությունը, կրքառատությունը և սառնասիրտ ողջամտությունը, ինտելեկտուալ էլիտայի փայլուն էրոտիցիան և նրբաճաշակությունը, որը զարմանալիորեն համատեղվում էր զանգվածների գոեհկության և տգիտության հետ:

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳԵՐՄԱՆԻԱՅՈՒՄ, ՀՈԼԱՆԴԻԱՅՈՒՄ ԵՎ ԲԵԼԳԻԱՅՈՒՄ

Հետպատերազմյան տարիներին անտիկ պատմության գերմանացի մասնագետները, հավատարիմ մնալով Ռանկեի «պատմականության» մեթոդին, չարձանագրեցին այդպիսի հաջողություններ, իչպես օրինակ անգլո-ամերիկյան և ֆրանսիական հեյլենիստագետները: Վերջիններս «քիչ կաշկանդված լինելով հետաքրքրությամբ դեպի քաղաքական պատմությունը՝ իրենց ազգային դպրոցների ոգով, ավելի հակված էին հասարակական-քաղաքական և քաղաքակրթության խնդիրների հետազոտմանը»: Անգամ, երբ առանձին հետազոտողներ դիտարկում էին հեյլենական և տեղական ավանդույթների փոխազդեցության խնդիրը, դա որպես օրենք վերաբերվում էր կրոնին, գաղափարախոսությանը կամ մշակույթին²: Սակայն վերջին երկու տասնամյակներում հեյլենիզմի ուսումնասիրության բնագավառում Գերմանիայում ևս որոշ առաջընթաց է նկատվում³: 1996 թ. Բեռլինում հրատարակվել են հեյլենիստական դարաշրջանին բնորոշ մշակույթային փոխակերպումների (Akkulturation) և քաղաքական կազմակերպման խնդիրներին նվիրված միջազգային կոլոքվիումի նյութեր⁴: Այդ նյութերի ժողովա-

¹ Фролов 1982: 14.

² Kahrstedt 1936: 120–124; Schneider 1967: S. 2 ff.; Habicht 1969; Хабихт 1999; idem 2006.

³ Ehling 1996: 31–37; idem 1997: 21–27; idem 1998: 97–106; idem 1998; idem 1998: 141–151.

⁴ Hellenismus 1996; Between Alexandria and Jerusalem: the Dynamic of Hellenistic and Jewish Culture 2005: xiv.

ծուի մեջ, ինչպես և վերջին շրջանի մի քանի այլ հրատարակություններում¹, հստակ արտահայտվեցին հին աշխարհի հասարակությունների միջև քաղաքակրթական շփման և փոխազդեցության ձևերի ուսումնասիրության նոր միտումներ, որոնք վկայում են, որ գերմանական պատմագիտությունը յուրացրել է համաշխարհային հելլենիստագիտության նվաճումները և, զոնե մասամբ հրաժարվելով եվրոպակենտրոն մոտեցումներից, այժմ զարգանում է ժամանակին համընթաց:

Հերման Բենգտսոնի² մահվանից (1989) հետո (որն, ի դեպ, վերջին շրջանում, ընկնելով ուրիշ ծայրահեղության մեջ, համարում էր, որ հելլենիստական պատմությունը Ք.ա. III-I դդ. համաշխարհային պատմություն է), արդի գերմանական հելլենիստագիտության առաջատար դիրքերի վրա է գտնվում Անդրեաս Մեյլը (Andreas Mehl)³: Վերջինիս գրչին են պատկանում բազմաթիվ միջազգային ճանաչում ստացած աշխատություններ⁴:

Վերջին շրջանում հելլենիստական ուսումնասիրությունների բնագավառում զգալի առաջընթաց է նկատվում նաև սկանդինավյան երկրներում, Հոլանդիայում⁵ և Բելգիայում: Այսպես Ֆլամանդական Բրաբանտի կենտրոնում գտնվող Լյովենի կաթոլիկական համալսարանի (Katholieke Universiteit Leuven) «Դասական հետազոտությունների ինստիտուտը» (Institute of Classical Studies) դարձավ արևմտաեվրոպական հելլենիստական ուսումնասիրությունների «Մեքքան»: Այստեղ բազմիցս անցկացվել են կոլոքվիումներ՝ նվիր-

ված անտիկ և մասնավորապես հելլենիստական պատմության արդի խնդիրներին¹: Այդ գիտաժողովների նյութերը հրատարակվում են *Studia Hellenistica* տարեգրքում: Դրանցից հատկապես հետաքրքիր են հելլենիզմին նվիրված մի քանի ակնարկներ²: Այդպիսի գիտաժողովներից էր, օրինակ, «Պոլիբիոսի ստվերը» (“The Shadow of Polybios”) խորագիրը կրող կոլոքվիումը, որի նյութերը հրատարակվեցին «*Studia Hellenistica*» ծավալուն պրակում: Գիտաժողովի նախաձեռնողն ու ակտիվ մասնակիցը Ուոլբանքն էր, որը մի շարք հելլենիստական հեղինակներին այլաբանորեն անվանեց «Պոլիբիոսի ստվերներ»: Ըստ անգլիական պատմաբանի, Պոլիբիոսի նախորդ և ժամանակակից հելլենիստական հեղինակները մշակել էին հետաքրքիր և կուռ պատմագիտական հղացք, որն էլ հետագայում ստեղծագործաբար օգտագործվեց Հռոմում պատանդ ընկած հույն պատմագրի կողմից: Այսօր պատմաբաններին հայտնի են Պոլիբիոսի նախորդ առնվազն մի քանի հեղինակների անուններ, որոնց գործերը թեև մեզ չեն հասել նրանց ոչ հռոմեական կողմնորոշման պատճառով, բայց մեծ ազդեցություն են թողել Պոլիբիոսի պատմագիտական ընկալումների վրա: Այդ հեղինակների անուններն են Եփորոս, Թեոպոմպոս, Տիմոս, Փիլինոս, Կալլիսթենես, Արատոս, Փիլարքոս և Ջենոն Հռոդոսացի, պատմիչներ Ագատիոկեսը Սամոսից և Անտիսթենեսը, Ֆաբիոս Պիկտորը, քննադատներ Սոսիլոսը³: Գիտաժողովի նպատակն էր գտնել Պոլիբիոսի և իր հաջորդների գործերի մեջ ոչ հռոմեասեր հելլենիստական պատմագիտական հայացքների հետքերը, վերականգնել նրանց ստեղծագործությունների հատվածները, որն, անշուշտ, դժվարին գործ է, հատ-

¹ Տե՛ս օրինակ. Schuol, Hartmann, Luther (Hrsg.) 2002.

² Տե՛ս Bengtson 1968.

³ Холод 2005: 532.

⁴ Mehl 2000 (2001): 619–761; idem 1995 (erschienen 1996): 27–50; idem 1996 (erschienen 1997): 377–414; idem 1996: 127–152; idem 1995 (erschienen 1996): 93–132; idem 1996 (erschienen 1997): 215–260; idem 1999: 451–458.

⁵ Van der Spek 1985: 541–562; idem 1987: 57–74; idem 1988. Philadelphia, 1992: 235–260; idem 1993: 61–77; idem 1993: 91–101; idem 1994: 15–27; idem 1995: 173–245; idem 1998: 137–147; idem 1997/98: 167–175; idem 1998: 205–258; idem 2000. 293–313; idem 2000: 27–36; idem 2000 [2001]: 437–446; idem 2004: 303–332; Vargyas 2004: 333–347.

¹ Իման միջոցառումներ պարբերաբար անցկացվում են նաև Ամստերդամում:

² Van 't Dack, Van Dessel, Van Gutcht (Ed.) 1983; Cohen 1983: 63–74; Mehl 1986: XVI և 351 S. Dietze 2000: 77–89.

³ Timaios, Philinos, Phylarkhos, and Zeno of Rhodes, historians of Agathokles and Antisthenes, Fabius Pictor, the criticism of Sosylos.

կապես Պոլիբիոսի «Պատմության» հատվածային փնելու պատճառով, բայց, ըստ ժողովի մասնակիցների, ոչ անհնարին:

Այսպես Ֆ. Ուոլբանքն իր "The Two-Way Shadow: Polybius Among the Fragments" ակնարկում նշում է, որ թեև Պոլիբիոսի «Պատմության» տեքստն ինքը պահպանվել է միայն մասամբ (only Books 1–5 survive entirely intact) և կարոտ է վերականգնման ու լրացման, այնուամենայնիվ այն մնում է գլխավոր աղբյուր ավելի վաղ հեղինակների գործերի վերականգնման համար: Որպես օրինակ Ուոլբանքը քննության առարկա է դարձնում Պոլիբիոսի երկու դրվագներ (6.264c, 6.272a–b), որոնք նրա կարծիքով պատկանում են մեկ այլ հեղինակին՝ Աթենայոսին: Անշուշտ, ինչպես նշում է Ուոլբանքը, դա շատ բարդ աշխատանք է և պահանջում է նուրբ ինտերտեքստուալ մոտեցում:

Ընդհանուր առմամբ քննադատելով արևմտյան արդի հելլենիստագիտությունը, կարելի է եզրակացնել, որ թեև հետազոտողների մեծ մասը շարունակում է հելլենիզմի պատմությունը դիտարկել եվրոպակենտրոն տեսանկյունից, պատմաբանների նոր սերունդը հելլենիզմի հանդեպ դրսևորում է ավելի ճկուն վերաբերմունք, ցուցաբերելով ավելի սևեռուն ուշադրություն հին արևելյան՝ ղպտիերեն, արամերեն, եբրայերեն, պարսկերեն, սանսկրիտով և այլ լեզուներով աղբյուրների նկատմամբ: Առաջ է քաշվում հելլենիզմի դարաշրջանում երկլեզվության խնդիրը¹, մանրամասն ուսումնասիրության առարկա է դառնում հելլենիստական աշխարհի ոչ հունա-մակեդոնական տարրերի պատմությունը², օրինակ Եգիպտոսում³, Փոքր Ասիայում, Կենտրոնական Ասիայում⁴, Պաղեստինում և Հյուսիսային Մերձսևծովյան երկրներում:

¹ Fitzmyer 1970: 501–531.

² Bichler 1983; Gehrke 1990.

³ Տես օրինակ՝ Samuel 1989; Haagsma, den Boer, Moormann (edd.) 2003: 161–80.

⁴ Bernard and Guillaume 1980: 9–32; Bernard 1994: 473–511.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԱՅԼ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ

Հելլենիստագիտության որոշ ավանդույթներ ձևավորվել են նաև Լեհաստանում: Դա հնարավոր դարձավ բուլշևիկյան հեղափոխությունից հետո Պետրոգրադից Վարշավա տեղափոխված Տ.Ֆ. Ջելինսկու ջանքերի շնորհիվ: Գավառական Վարշավայի համալսարանում, որի պրոֆեսորադասախոսական կազմը խանդում էր Ռուսաստանում ունեցած Ջելինսկու փառքին և պիտակավորել էր նրան օտարամոլ, նա չստացավ արժանի ճանաչում և բոլորի կողմից մոռացված մահացավ Գերմանիայում 1944 թ: Ուստի Ջելինսկուն մենք դիտարկելու ենք ռուսական հելլենիստագիտության համատեքստում: Սակայն այդ խոշոր պատմաբան-մշակութաբանի դերը Լեհաստանում անտիկագիտության և հատկապես հելլենիստագիտության կայացման գործում չափազանց բարձր է: Այսօր Ջելինսկին Լեհաստանում ճանաչված է որպես ազգային դասական պատմագիտության ռահվիրա:

Հելլենիստական ուսումնասիրությունները Լեհաստանում լայնորեն սկսեցին իրականացվել Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, այն էլ խորհրդային հելլենիստագիտության ընդհանուր համատեքստում: Քանի որ Լեհաստանը պահպանողական կաթոլիկական երկիր էր, հակառակ խորհրդային գրաքննության, այստեղ ավանդաբար պահպանվում էր հետաքրքրություն վաղ քրիստոնեության և հելլենիստական աշխարհի հետ նրա փոխադարձությունների խնդրին: Այդ հարցի ուսումնասիրության գործում

մեծ ներդրում ունեն են Կ. Միխայլովսկին¹, Ա. Կրավչուկը, Վ. Վիտկովսկին², Թադեոշ Ջելինսկու և Կազիմիր Մորավսկու աշակերտ, դասական բանասեր Կ. Կումանեցկին³ և այլք:

Ինչ վերաբերում է մերօրյա հունական հելլենիստագիտությանը, ապա այն թե՛ բուն Հունաստանում, թե՛ նրա սահմաններից դուրս, առանձնակի զարգացում չի ստացել: Ինչպես և կարելի էր սպասել, հույն պատմաբանները հելլենիզմը դիտարկում են դասական Հելլադայի պատմության համատեքստում և հելլենիստական քաղաքակրթությունը համարում Հունաստանի պատմության անբաժանելի մասը: Որոշ հետաքրքրություն են ներկայացնում Դասկալակիսի աշխատությունը, որում հեղինակը կարծես գիտակցում է այն անջրպետը, որը բաժանում էր դասական Հելլադան և հելլենիզմը⁴:

Այսպիսով, վերջին մեկուկես դարում արևմտյան հելլենիստագիտությունը անցավ երկար և բարդ ճանապարհ և այսօր գտնվում է նոր ուղու որոնումների մեջ:

Հելլենիստական Սպարտայի պատմությանը նվիրված է Ժ.Ժ. Տեսկյեոի «Նաբիսոս»⁵ գիրքը, որում ապացուցվում է, որ Ագիստը և Կլեոմենոսը, ի տարբերություն Նաբիսոսի, սոցիալական բարեփոխիչներ չէին և, իր կարծիքով, նրանց միակ նպատակը Սպարտայի երբեմնի ռազմական և քաղաքական հզորության վերականգնումն էր:

Հելլենիզմի պատմության առանձին մասնավոր խնդիրներին նվիրված հետազոտությունների մեջ արժանի է հիշատակությանը Է. Բիլլի «Հելլենիստական աշխարհի քաղաքական պատմությունը»⁶ ֆրանսերեն լեզվով թերևս ամենալիարժեք փաստագրական հետազոտությունը:

¹ Михайловский 1973.

² Витковский 2005.

³ Куманецкий 1990.

⁴ Dascalakis 1965.

⁵ Texier 1975.

⁶ Политическая история эллинистического мира (2 тома, 1966–1967).

ՀՐԵԱԿԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ

ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ:

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԸ ԵՎ ՋԵԼՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԴԻ

ՀՐԵԱԿԱՆ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Երկրորդ աշխարհամարտից հետո անտիկ դարաշրջանի վերաբերյալ բրիտանական հետազոտական միտքը հայտնվել էր ճգնաժամի մեջ¹: Եվ դա հատկապես նկատելի էր հելլենիստական ուսումնասիրությունների բնագավառում, ուր մինչև XX դ. վերջին տասնամյակը գրեթե չեն արտահայտվել նոր մտքեր և գաղափարներ, չեն ստեղծվել նոր դպրոցներ, իսկ հետազոտողներ գլխավորապես կենտրոնացել էին հունա-հռոմեական աղբյուրների մանրախոյզ ուսումնասիրությունների և պատմագիտական հանրագիտարանների հրապարակումների վրա: Մեթոդաբանության մեջ ևս ակնհայտ էր որոշակի նահանջ. բրիտանացի պատմաբանները ավելի հաճախ քան նախկինում դիմում էին XIX դարի գերմանական պատմականության մեթոդի, որը XX դ. երկրորդ կեսում ընկալվում էր որպես ժամանակավրիպություն: Բացի այդ բրիտանացի հետազոտողները (ինչպես և արևմտաեվրոպական գրեթե բոլոր ազգային պատմագիտական դպրոցների ներկայացուցիչները) հել-

¹ Դրան հակառակ, հատկապես ֆրանսիայում և Իտալիայում վերելք ապրեց միջնադարագիտությունը մշակութաբանությունը և մի շարք հարակից գիտություններ, Գերմանիայում՝ հնագիտությունը, արևելագիտությունը և այլն:

լենիզմի պատմությունը ավանդաբար շարունակում էր դիտարկել եվրոպակենտրոն տեսանկյունից¹:

Դրան հակառակ շատ դինամիկ էր զարգանում հրեական հելլենիստագիտությունը: Արևելքում հունա-մակեդոնական տարրի և հրեաների փոխհարաբերությունների խնդիրն արդեն վաղուց էր հայտնվել (ազգությամբ հիմնականում հրեա) հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում²: Հրեական հելլենիստագիտությունը արևմտյան ազգային պատմագիտական դպրոցներից թերևս առաջինն էր, որ փորձեց հելլենիստական դարաշրջանը դիտարկել ոչ միայն հունա-մակեդոնական ընկալման տեսանկյունից:

Հրեական հելլենիստագիտության կայացման հարցում գործուն դեր ունեցավ XX դ. հիրավի խոշորագույն անգլիական պատմաբան Ա.Ջ. Թոյնբին (1889–1975): Նա ծնվել է Լոնդոնում վիկտորյա «Ոսկեդարի» մայրամուտին և երիտասարդ տարիներին ականատես է

¹ Սակայն վերջին երեք տասնամյակներում տեղի ունեցավ անսպասելի շրջադարձ, ասպարեզ իջան նոր ուսումնասիրողներ, որոնք մշակեցին նոր մոտեցումներ Հին Արևելքի և հելլենիզմի պատմության խնդիրների վերաբերյալ: Այսպես, 1987 թ. լույս տեսավ «Հելլենիզմն Արևելքում» գիտական աշխատությունների ժողովածուն (Kuhrt, Sherwin-White (Ed.) 1987), որտեղ մի խումբ համալսոհներ հանդես եկան նոր, իսկ առանձին դեպքերում լավ մոտացված հին գաղափարներով: Տարբեր բնագավառների վեց մասնագետներ (ներառյալ երկու խմբագիր) իրենց համատեղ աշխատության մեջ արտահայտեցին այն միտքը, որ Մելնկյան թագավորության համար Ատրեստանի, Բաբելոնի և Աքեմենյանների տերության ժառանգությունն ուներ ավելի մեծ նշանակություն, քան ենթադրվում էր մինչ այդ: Ուստի այդ և ուրիշ հելլենիստական թագավորությունների բնույթը հասկանալու համար անհրաժեշտ է դրանք դիտարկել նախնաառջ հին արևելյան քաղաքակրթությունների համատեքստում: Այդ գաղափարներն իրենց հետագա զարգացումը ստացան այդ գիտական խմբի ղեկավարներ՝ անտիկագետ դոկտոր Մյուզեն Շերվին-Ուայթի (Susan Sherwin-White) և արևելագետ, Լոնդոնի համալսարանի քոլեջի պրոֆեսոր Էմիլի Բյուրթի աշխատանքներում (Տե՛ս Kuhrt, Sherwin-White 1991: 71–86; idem 1993; Kuhrt & Sancisi-Weerdenburg (edd.) 1994: 283–310:

² Moor 1927: 114; Box 1932: 256; Tcherikover 1966; O'Connell, Kevin 1971: 228–31; Jeremias 1976; Goodenough 1953; The Jewish People in the First Century: Hist. Geography, Political History and Religious Life and Institutions 1976: 946; Bar-Kochva 1989; Harrison 1994: 98–108; B.C.E. to 640 C.E. 2001; Choon-Leong 1997; Cohen 1999. Reviews: Wilson 2000/01: 299–300; Hoover 2003: 29–39; Hayes & Mandell 1998; Millard 2000.

եղել Բրիտանական կայսրության աստիճանական մարմանը: Դա չէր կարող ազդեցություն չթողնել Թոյնբիի պատմախոհական հայացքների վրա: Առնույդ Թոյնբին ապրել է երկար կյանք, մի բան որ շատ օգտակար է պատմաբանի համար: Ի տարբերություն մաթեմատիկոսների և ֆիզիկոսների, որոնք իրենց հայտնագործությունները հիմնականում կատարում են երիտասարդ տարիքում, փիլիսոփայող պատմաբանին կայացման համար պետք է շատ ժամանակ: Թոյնբին տեսել է անհանգիստ 20-րդ դարի երեք քառորդ: Սակայն փոթորկոտ քսաներորդ դարը չչեղեց Թոյնբիին ընտրված ուղուց: Ավելին, դինամիկ և անհանգիստ դարաշրջանն օգնեց Պատմաբանին նորովի նայել անտիկ պատմությանը:

Իր տարբեր աշխատանքներում և հատկապես տասներկու հատորանոց «Պատմության ուսումնասիրություն» աշխատության մեջ Թոյնբին մշակել և շրջանառության մեջ է մտցրել հելլենիզմի սկզբունքորեն նոր՝ իսկապես քաղաքակրթական հղացք¹: Այդ ընկալման հիմքում ընկած է պատմական ժամանակի շրջափուլային ընկալում: Պատմաբանի աշխատությունների մեջ հելլենիզմը ներկայացված է որպես ինքնուրույն ու ինքնարժեք քաղաքակրթություն և ոչ թե անտիկ Հունաստանի քաղաքակրթական աղոտ ստվեր՝ կարծես պատահաբար ընկած Արևելքի վրա: Մյուս կողմից Թոյնբին զգալի ներդրում ունեցավ անտիկ աշխարհի ուսումնասիրության գործում: Նա ի մի բերեց և արժևորեց մեծ քանակությամբ էմպիրիկ նյութեր, սովեց անտիկ քաղաքակրթության բացառիկ պատմական բնութագիր, ի տարբերություն Շպենգլերի՝ այն դիտարկելով որպես հասարակական կատեգորիա:

Իր «Պատմության ուսումնասիրությունը» հիմնարար աշխատության մեջ Թոյնբին բազմիցս անդրադարձել է հելլենիստական քաղաքակրթության և հրեա ժողովրդի փոխհարաբերությունների

¹ Toynbee 1959: 108.

հիմնախնդրին: Պատմության տեսաբանը հելլենիզմը ներկայացնում էր որպես ավանդական եբրայական քաղաքակրթությանը նետված մարտահրավեր: Ըստ նրա, Հուդայի հրեությունն առաջ էր քաշել այդ մարտահրավերի երկու պատասխան՝ զելոտություն և հերովդություն¹: Անվանումները խիստ պայմանական են և տրվել են ըստ Հռոմեական տիրապետության տակ գտնվող հուդայական կրոնա-հասարակական խմբերի անվանումների: «Ջելոտները» ագրեսիվ և խիստ պահպանողական խմբավորում էր, որը մերժում էր դինամիկ արևմտյան քաղաքակրթության արժեքները, վերջիններիս մեջ տեսնելով վտանգ իր կարծրացած ներփակ, ինքնամփոփ և շատ յուրօրինակ քաղաքակրթության համար: «Հերովդականներին» Թոյնբին անվանել է ըստ Հուդայի Հերովդես Մեծ արքայի, որը դարձավ արտաքին աշխարհին բաց հրեության սակավ մասի մարմնավորումը²: Անզիջում և մոլեռանդ զելոտներն իրենց շարքերը համալրում էին գլխավորապես քաղաքաբնակ (ավելի հազվադեպ գյուղաբնակ) ստորին խավերի հաշվին, թեև նրանց առաջնորդները գրեթե ամբողջությամբ կազմված էին քրմական դասի ներկայացուցիչներից և սնանկ, բայց փառամոլ ու իշխանատենչ ազնվականներից: Դրան հակառակ «հերովդականների» մեծամասնությունը ծագում էր տեղական և հելլենիստական քաղաքակր-

¹ Тойнби 1991Ж: 587–89.

² Այդ թեի թերևս ամենաճանաչված ներկայացուցիչը Հովսեփոս Փլավիոսն էր (հատկի է նաև որպես Հովսեփի Բեն Մաթաֆիա, իսկ հռոմեական քաղաքացի դառնալուց հետո՝ Տիտոս Փլավիոս Հովսեփոս, Ք.հ. 37 – մոտ 100 թթ.): Հելլենիստական շրջանի հրեա պատմիչ և մատենագիր: Լինելով զելոտ, հրեական պատերազմի ժամանակ (66–71 թթ.) նա անցնել է հռոմեացիների կողմը, դառնալով Փլավիոսների կայսերական ընտանիքի կլիենտ: Գրել է «Հրեական պատերազմի մասին», «Հրեական հնախոսություն», «Ընդդեմ Ալիոնի», «Եյանքը» աշխատությունները, որոնցում նա ձգտում էր հունա-հռոմեական աշխարհը ծանոթացնել հրեաների մշակույթի և պատմության հետ, մեղմել հրեաների դեմ կանխակալ վերաբերմունքը, բացատրել հրեական սրբազան տեքստերը արևմտյան փիլիսոփայության լեզվով, իրականացնել մի տեսակ քաղաքակրթական թարգմանություն: Թեև հրեական պատմության մեջ դա առաջին օրինակը չէ: Նման փորձ ավելի վաղ կատարել է Փիլոն Ալեքսանդրացին:

թական արժեքների համաչափությանը միտված ընտրախափի ներկայացուցիչներից և նրանց սպասավորներից: Պատահական չէ, որ «հերովդականության» գլխավոր կենտրոնը դարձավ թագավորական պալատը: Ի տարբերություն հնապաշտ «զելոտների», «հերովդականները», բաց էին արտաքին աշխարհին և միտված նորարարությանը¹, սակայն (թե՛ հնում, թե՛ այսօր) ավանդապաշտ հրեությունը մերժում էր նրանց, ընկալելով իբրև օտարամոլ և կոլլաբորանտ²:

Այդ երկու հոսանքներից Թոյնբին նախապատվություն էր տալիս «հերովդությանը»³: Դրա մեջ տեսնելով որոշակի արատներ, նա այնուամենայնիվ համարում է, որ հրեության առջև ծառայած մարտահրավերի միակ պատասխանը «խաչաձևումն» է, նորի և ավանդականի ներդաշնակ համադրականությամբ: Սակայն, ըստ Թոյնբիի, ոչ բոլոր քաղաքակրթություններն են ունակ խաչաձևման: Նա համարում է, որ հրեության մեծամասնությունն անընկալունակ գտնվեց հելլենիստական քաղաքակրթական արժեքների ընկալմանը և կորցրեց պատմության կողմից տրված համակողմանի զար-

¹ «Հերովդական» մոդեռնիզացման վաղ օրինակը Թոյնբին համարում է Ռուսաստանի վեստերնացումը Պյոտրի և Թուրքիայի մոդեռնիզացումը Քենալի օրոք:

² Суюнбаев 2004: <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1098821760> 11 Маї, 2010 at 12:59 PM.

³ Ուսումնասիրողները վաղուց նկատել են, որ Թոյնբիի կուռ պատմիմաստասիրական կառույցի հիմքում ընկած է անտիկ քաղաքակրթության մոդելը: Հայտնի հռոմեացի պատմաբան դեն Վոյեզը, քննադատելով Թոյնբիի մոտեցումները գրում էր, որ վերջինս շատ է տարված անտիկայով և իր պատմագիտական սխեմաները գծելիս տարբեր քաղաքակրթությունները դիտարկում է հելլենիստական քաղաքակրթության հետ համադրության մեջ: Ինքը՝ Թոյնբին առանց վարանելու ընդունում էր, որ դասական քաղաքակրթությունն իր համար չափանիշ է և մյուս քաղաքակրթությունները նա իրոք երբեմն դիտարկում է անտիկ քաղաքակրթության հետ համեմատության մեջ: (Сепреев 1983: <http://www.dissercat.com/content/ellinskaya-tsvivilizatsiya-v-nauchnom-tvorchestve-arnolda-toinbi>. 19.11.2008): Մակայն ի տարբերություն Շպենգլերի, Թոյնբին քաղաքակրթությունները ընկալում էր իբրև «մաքուր» և քարացած, այլ բարդ և համադրական երևույթ: Ըստ Թոյնբիի քաղաքակրթությունն ինքնարարվող օրգանիզմ է, որը կարող է անվերջ հարստանալ նոր տարրերի հաշվին: Այդ գործընթացի դադարը հանգեցնում է քաղաքակրթության լճացման և աստիճանական մարմանը:

գացման եզակի հնարավորություն: Հարդյունս դրա, հրեաները, Թոյնքիի պատկերավոր արտահայտությամբ, վերածվեցին «քարացած հանածոների»¹, ավերվեց Երուսաղեմի տաճարը, իսկ հրեության մեծ մասը հայրենիքում իր համար հեռանկար չտեսնելով սփռվեց աշխարհով մեկ, դառնալով պանդուխտ և թափառական: Ըստ էության հրեությունը, ամփոփվելով յուր մեջ, չկամեցավ ինտեգրվել աշխարհին մնալով իր հայրենիքում, ուստի առանձին անհատները ստիպված եղան լքել հայրենի հողը և օտարության մեջ սովորելով այն, ինչն իրենց նախնիները չցանկացան սովորել սեփական հարկի տակ:

Հակառակ դրան հելլենիստական քաղաքակրթությունն ավելի ճկուն էր, այն մշտապես խաչաձևվում էր, համալրվելով այլազան քաղաքակրթական տարրերով, ինչի շնորհիվ անընդհատ նորացվում և հարատևում (օրինակ՝ հռոմեական իրավունք, հունական գնոստիցիզմ, միհրականություն և հուդայական կրոն, որի համարությունից ծնվեց քրիստոնեությունը, իսկ ավելի ուշ նոր տարրերի ոչ մեխանիկական գումարմամբ՝ նաև իսլամը)²: «Ստիպված ենք եզրակացնել, – գրում է Ժոզեֆ Արթյուր դը Գոբինոն, – որ մարդկության որոշ մասն ի սկզբանե զուրկ է նույնիսկ աննշան ինքնաքաղաքակրթման ունակությունից, քանի որ ի վիճակի չէ իր մեջ ճնշել խաչաձևման հանդեպ բնական նողկանքը, որը մարդիկ և կենդանիները

որ զգում են խաչաձևման հանդեպ»¹: Խաչաձևումն անբնական երևույթ է, սակայն առանց դրա չի կարող գոյանալ քաղաքակրթությունը, որն ինքն էլ «անբնական» է: Քաղաքակրթությունը կարող է ի հայտ գալ միայն այն ժամանակ, երբ մարդկային համակեցությունը ձերբազատվում է իր նախնական «մաքուր» և «բնական» վիճակից և դառնում բարդ և համադրական:

Անշուշտ հրեությունը վաղուց դասեր է քաղել իր հելլենիստական անցյալից և արդի Իսրայել պետությունը, ավելի քան որևէ մեկը, հավատարիմ մնալով ավանդական հրեական արժեքներին, միևնույն ժամանակ բաց է աշխարհին և բոլոր տեսակի քաղաքակրթական ազդեցություններին: Սակայն հին եբրայական քաղաքակրթության և հատկապես դրա հոգևոր առանցքը կազմող արժեքների մեկնաբանությունը ոչ միանշանակորեն ընդունվեց օրթոդոքս հրեության կողմից: Հատկապես ցավագին ընդունվեց «հրեական ապագայնամետության» (ֆուտուրիզմ) վնասակար ազդեցության գաղափարը: «Ապագայնամետությունը», պատմագետի տերմինաբանությամբ, «... կենսակերպ է, որը տանջում է նրան, ով տենդագին որոնում է նոր ուղիներ, դրդված առաջխաղացման ներքին անորոշ մղմամբ»: Ուստի դրա «... բնորոշ հատկանիշներից է փրկության և երկրային թագավորության մեջ հանգիստ գտնելու հույսը: Դա բնորոշ է հրեական ֆուտուրիզմին: Քանի որ հրեաների պատմությունը լավ է արտացոլված վավերագրերում, մենք հնարավորություն ունենք այդ երևույթը դիտարկել երկար ժամանակահատվածում»: Այնուհետև Թոյնքին շարունակում է. «Հրեաները չբուժվեցին նոր աշխարհիկ պետություն ունենալու ֆուտուրիստական հույսից իրենց պատմության նոր փուլերի ժամանակ», «...հրեաներին պետք եղավ ավելի քան վեցուկես դար, որպեսզի

¹ Тойнби 2002: 122. Մուսոլինին մի առիթով նկատել է, որ կան ոչ միայն պրոլետարական դասակարգեր, այլև պրոլետարական ազգեր. այդ ազգերի թվին են պատկանում արդի աշխարհի ոչ արևմտյան ժողովուրդներ, անգամ էթն «հերովդակներից» հերոսական ճիգերի շնորհիվ երբեմն հաջողվում է արտաքուստ փոխել երկրի դիմապատկերը. ներքուստ դրանք միևնույն է մնում են «գեոտական»:

² «Ասորական և հելլենական տարրերն անհնար է տարանջատել ոչ միայն քրիստոնեությունից և իսլամից, այլև քրիստոնեական և իսլամական քաղաքակրթություններից, որոնց համար դրանք կատարել են տիկնիկների դեր: Այդ երկու կրոններն ունեցել են իրենց նախորդները՝ ասորական և հելլենական, ինչն ունի սկզբունքային կարևորություն: Իսլամը, քրիստոնեությունը և մի շարք քաղաքակրթություններ՝ աճեցրած այդ երկու կրոններով, նույն մշակութային շերտի պտուղներն էին, կազմված ինչպես ասորական, այնպես էլ հելլենական տարրերից» (Тойнби 2002: 163):

¹ Де Гобино 2001[2000].

փորձերի և սխալների մեթոդի շնորհիվ հասկանան, որ ֆուրտորիզմը ոչ ճիշտ ուղի է»¹:

Այդ և մի քանի նմանատիպ արտահայտություններից հետո, մեր օրերի մարգարեն համարվող Թոյնբին, անսպասելիորեն մերժվեց Արևմուտքում²: Բացի այդ, հրեա պատմաբանները քննադատում են Թոյնբին հելլենիստական դարաշրջանի հրեությունը ոչ թե իբրև ինքնուրույն, այլ ավելի մեծ և նշանակալից ասորական քաղաքակրթության բաղադրամասը դիտարկելու համար: Այդ «սխալմունքի» պատճառը հրեա պատմաբաններն ուզում են տեսնել ոչ թե քաղաքակրթական, այլ քաղաքական գործոնների մեջ: Բանն այն է, որ մակաբեացիների ապստամբության պարտությունից և Տաճարի խորտակումից հետո, հռոմեացիները Հուդայի և Սամ Արայի տարածքը կցցեին պրովինցիա Սիրիային, ինչը, նրանց կարծիքով, մոլորության մեջ մտցրեց բրիտանացի պատմաբանին³: Սակայն շատ տարօրինակ է մեղադրել քաղաքակրթագետ պատմաբան Թոյնբին պատմության քաղաքագիտական և ոչ թե քաղաքակրթական ընկալումների և մեկնաբանությունների համար: Առաջ են քաշվում նաև այլ բնույթի մեղադրանքներ, այսպես հրեաների Աստծուն Թոյնբին անվանում է «Յահվե» (օրթոդոքս հրեական միջավայրում դա պատժելի զանցանք է), մինչդեռ քրիստոնեական Աստվածը նրա համար անանուն է և այլն: Սակայն, Թոյնբիի մոտեցումների մեջ երբայագետների համար թերևս ամենատիպիկն այն էր, որ պատմաբանը անուղղակի կերպով երբայությունը հակադրում է քրիստոնեությունը: Ըստ նրա երկու հազարամյակների սահմա-

¹ Тойнби 2002: 404–405.

² Նրա տեղը Արևմուտքի հասարակագիտական մտքի երկնակամարում գրավեցին Թոյնբիական «պատմության վերջն» ազդարարած Ֆրենսիս Գուկայաման (Фукуяма 2004 (англ. Fukuyama 1992)), կամ Թոյնբիի խղճուկ սովերենը՝ Մ. Հանտիգտոնը (St'u Хантингтон 2003) և Յուրգեն Հաբերմասը (St'u Хабермас 2008), որոնք իրենց քաղաքագիտական վերլուծություններում հենվում են Թոյնբիյան հղացքների վրա, առանց հեղինակին վկայակոչելու:

³ Гарбар: <http://www.berkovich-zametki.com/Nomer18/Garbar2.htm>

նազվիսին հրեությունը հայտնվել էր քառուղու առջև՝ ընտրել «զելոտություն», որն ըստ պատմաբանի նեղ ազգայնական, անգամ ուսիստական կրոնա-գաղափարական ուղղություն էր, կամ քրիստոնեությունը, որը պատմաբանը համարում է հելլենիզմի կվինտ-էսենցիան էր և դեպի վաղվա օրը տանող դուռ: Հրեությունն ընտրեց պատմության կողմից առաջադրված առաջին ճանապարհը:

Իրականում հրեա պատմաբանների կողմից Թոյնբիի հասցեին ներկայացված մեղադրանքներն անհիմն են: Նա ոչ միայն չի «նսեմացնում» հրեա ժողովրդին, կամ «անտեսում» և «աղճատում» վերջինիս դերը մարդկային պատմության մեջ, այլ հակառակը՝ հետհելլենիստական հրեության մեջ տեսնում է ինքնարարման և ինքնահաստատման մեծ ներուժ: Բացի այդ, Թոյնբին հրեական հելլենիզմի շատ վառ և հատկանշային օրինակի վրա ընդամենը ձգտել է ցույց տալ հելլենիստական դարաշրջանի կարևոր երևույթներից մեկը՝ այն, որ Ռոստովցևն անվանում էր «արևելյան ռեակցիա», «արևելյան հակազդեցություն»: Երևույթ, որը շատ կամ քիչ արտահայտված ձևով, հանդիպում ենք գրեթե բոլոր արևելյան երկրներում, այդ թվում Իրանում և Հայաստանում:

Սակայն անկախ նրանից, թե ինչ գնահատական են տալիս հրեա ուսումնասիրողները Թոյնբիի հղացքներին, վերջիններս լուրջ խթան հանդիսացան հրեական ազգային հելլենիստական դպրոցի կայացման գործում: Պատմաբանի հետ ակնհայտ և թաքնված բանավեճի ժամանակ լույս տեսան բազմաթիվ «եբրայագիտական» աշխատանքներ: Ի տարբերություն դասական հելլենիստագետների, եբրայագետների մեծ մասը բացահայտորեն պաշտպանում է

⁴ Հիշենք Տիգրանի Բ-ի, Արտավազ Բ-ի և Արտաշիսյան այլ «հերովական» արքաների պայքարը հայկական «զելոտության» դեմ, որի դրսևորումներն էին՝ հայ մեծատոհմիկների և ժողովրդի պարթևական կողմնորոշումը և Արշակունիներին զահին հրավիրելը և այլը: «Արաքսը՝ կամուրջներ չէր հանդուրժում»՝ Արևմուտքը Արևելքի հետ կապող կամուրջներ:

«գելոտական» թևը¹: Նրանք Համոնեյան ապստամբության և Հուդայում նրանց գերիշխանության գլխավոր նվաճումը համարում են հելլենիստական «մշակութային էքսպանսիայի սաստում»: Բացի այդ, նրանց համոզմամբ, շարժման կարևոր ձեռքբերումներն էին «Էրեց-Իսրայելի» ներքին շրջաններում հելլենիստական քաղաքների և նրանցում հելլենականացված սեմական շրջանների ոչնչացումը, հրեական ցարուցրիվ ցեղերի, այդ թվում ոչ հրեական սեմական ժողովուրդների կրոնական-մշակութային տարածուցում (ասիմիլյացիա), վարչա-քաղաքական միասնության վերականգնումն ու համախմբումը²: Հետագայում հենց այս, ոչ հելլենիստական բնակչությունը համառ դիմադրություն ցույց տվեց հռոմեական զավթողականության և հակազդեց քրիստոնեության տարածմանը հրեական միջավայրում: Սակայն երբայագրոսների համոզմամբ, սկզբում հունա-մակեդոնական, իսկ ավելի ուշ՝ հռոմեական հելլենիզմը Պաղեստինում, այնուամենայնիվ, հրեաների համար ունեցավ որոշ դրական դերակատարություն, քանի որ ակամայից նպաստեց հրեա ազգի միավորմանը, խթանեց վերջինիս ինքնության վերջնական կայացումը:

Դրան հակառակ դասական հելլենիստագիտության ազգությամբ հրեա և ոչ հրեա հետևորդները, հելլենիզմն ինքնին համարում

¹ Shi'u Hengel 1961 (Translation: The Zealots: investigations into the Jewish freedom movement in the period from Herod I until 70 A.D. 1989); idem 1969, 2nd edn., 1973 (Translation 1974); idem 1974; idem 1974; idem 1991 esp.: 54–62; idem 1991; idem 2001: 6–37; Aitken 331–341; Herr 1977–78: 20–27 (Hebrew); Bichler 1983; Gregory 1940; idem 1989; Feldman 1977: 371–82; idem 1986: 83–111; idem 3–83; 42–44; 416–22; idem 1993, 33 (2002), 290–313; Lieberman 1942; idem 1950, 1962; Brandon 1967: 29 ff.; Barr 1989. Cambridge Histories Online. Cambridge University Press, 28 January 2012; Collins 2001: 38–61; Goldstein 1981: 64–87; Goodman 1994: 167–74; Gruen 1998; Goldhill 2002 [opposition to Greek in renaissance; M. Arnold on Greek and Hebraism]; Schwartz 1991: 16–38; idem 1998: 37–45; idem 2001; Grimal 1968: 5, creating the “mixed” Graeco-barbarian civilization]; Mendels 2002: 35–42.

² Хасмоней // Краткая еврейская энциклопедия. Иерусалим, 1976–2005. Том 9, кол. 707–714. История еврейского народа. Эпоха Второго храма. <http://www.eleven.co.il/?mode=article&id=14465&query=>

են մեծագույն արժեք և գտնում են, որ վերջինիս պատմական նշանակությունը ոչ միայն համաշխարհային այլև հրեական պատմության մեջ ավելի մեծ է քան փորձում են ներկայացնել արդի երբայագետները: Նրանց համոզմամբ ժամանակն է հրաժարվել հազարավոր տարիների ավանդույթից համաշխարհային պատմությունը դիտարկել արևմտյան և հրեական քաղաքակրթությունների հարկադրման մեջ, փոխարենը հրեական պատմությունը պետք է ուսումնասիրել համաշխարհային պատմության համատեքստի ներքո³: Երբայագետների ծայրահեղական ազգայնական հայացքներն այսօր լուրջ քննադատության են ենթարկվում գիտական հանրության տարբեր շրջանակներում⁴:

Այդ խնդրին է հատկապես նվիրված Քեմբրիջի քառասատոր «Հուդայականության պատմության» Բ հատորը⁵, որն ընդգրկում է հրեության պատմությունը աբեմենյան շրջանից մինչև Տանայան (Tannaitic) դարաշրջանը, որի բարձրակետը դարձավ Միշնայի կոդավորումը (մոտավորապես 250 թ.): Պրակի հեղինակների համոզմամբ հռոմեական տիրապետության դարաշրջանում հելլենիստական և հուդայական մշակույթները դարձան իշխող գրեթե ողջ Միջերկրականում, ինչն անխուսափելիորեն պետք է հանգեցնեի այդ երկու հզոր և իրարամերժ քաղաքակրթությունների բախմանը: Գրքում քննության է առնված հելլենիզմի միաժամանակյա մերժման և յուրացման խնդիրն աշխարհասփյուռ հրեության կողմից: Հելլենիզմի հետևողական մերժումը քաղաքական ասպարեզում հանգեցրեց Մակաբեացիների ապստամբությանը և Ք.ա. 142–63 թթ. Համոնե-

³ Sevenster 1968. [knowledge of Greek even by Jesus]; Smith 1971; Rappaport 1991: 1–13; Shavit 1997; Jerusalem 1999; Gerdmar 2001; Martin 2001: 29–61; Alexander 2001: 63–80; Kaufmann Y. Christianity and Judaism: Two covenants. Jerusalem, 1988. P. 82–83; Rajak 1990: 261–280; idem 2001: 535–557.

⁴ Grabbe 2002; Millar 1978: 1–21;

⁵ Davies & Finkelstein 1989.

յան պետության ստեղծմանը: Միևնույն ժամանակ հեյլենիզմի ընդունման և նրա հետ ադապտացման արդյունքում ծնվեցին զանազան մշակութային արժեքներ՝ առաջին հերթին նշանակալից հեյլենիստական հունա-եբրայական, արամեական և զուտ եբրայական գրականություն: Բացի այդ, հեյլենիզմի քաղաքակրթական ճնշման պատճառով, հրեության կրոնական, մտավոր, հասարակական և քաղաքական կյանքում անընդմեջ աճող լարվածությունը սուբլիմացվեց կատարածաբանական մտքի և դրան համապատասխան գրականությանը: Ասվածի լույսի ներքո գրքի հեղինակները որոշակի հետևություններ են անում հրեության հուդա-հեյլենիստական դիքոտոմիայի, այլ կերպ ասած՝ երկփեղկվածության մասին:

Այսպիսով, հրեական հեյլենիստագիտական հետազոտություններն այսօր կարելի է դասել երկու խմբի: Առաջինը պայմանականորեն անվանենք *ոչ ազգային*: Այն ձևավորվել և զարգացել է հիմնականում ազգությամբ հրեա պատմաբանների ջանքերի շնորհիվ, բայց արևմտյան և խորհրդային հեյլենիստագիտական դպրոցների շրջանակներում: Երկրորդը՝ վերջին կես դարում ձևավորված *խորատյան պատմագիտական* դպրոցն է, որը, հենվելով արևմտյան հեյլենիստագիտության նվաճումների վրա և գտնվելով սերտ համագործակցության մեջ տարբեր արտասահմանյան դպրոցների հետ, վերապրում է քանակական և որակական զարգացման ակտիվ շրջան: Անշուշտ այդ երկու՝ արևմտյան և ազգային հետազոտական դպրոցները չի կարելի հակադրել իրար, հակառակը, փոխազդելով՝ դրանք հարստացնում և լրացուցիչ լիցք են հաղորդում միմյանց:

Այդ երկու դպրոցների միավորման օրինակը կարելի է համարել Էլիաս Ջոզեֆ Բիկերմանին (1897–1981), որի կենսագրությունն ըստ էության հրեական հեյլենիստագիտության անցած ուղու ցայտուն դրսևորումն է: Բիկերմանը ծագումով ռուսաստանցի էր (իս-

կական անունը Իլյա Իոսիֆովիչ Բիկերման), ծնվել է Քիշնևում, մանկությունն անցկացրել է Օդեսայում, իսկ ուսումը ստացել Ս. Պետերբուրգի գիմնազիայում, այնուհետև համալսարանում: Այստեղ նրան ուսուցանել է Մ. Ռոստովցևը, որի ազդեցությունը նա կրել է ողջ կյանքում: 1922 թ. Բիկերմանը ծնողների հետ լքում է Խորհրդային Ռուսաստանը և հաստատվում Գերմանիայում: Այստեղ նա շարունակում է ուսումը Բեռլինի Հումբոլդտ համալսարանում և հրատարակում իր առաջին երեք մենագրությունները, այդ թվում մակաբեացիների ապստամբության վերաբերյալ հետազոտություն: Նացիստների իշխանության գլուխը գալուց հետո նա ստիպված է փնում գաղթել Ֆրանսիա, որտեղ հրատարակեց իր հայտնի «Սելևկյանների պետությունը» (*Institutions des Séleucides*, 1938) մենագրությունը, իսկ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին տեղափոխվեց ԱՄՆ (1942 թ.):¹ Այստեղ նա դասավանդում էր Նյու Յորքի Հասարակական հետազոտությունների նոր դպրոցում (*The New School for Social Research*), Լոս Անջելեսի Հուդայականության համալսարանում, 1952–1967 թթ. նա դառնում է Նյու Յորքի Կոլումբիական համալսարանի և Հրեական աստվածաբանության ճեմարանի (1967) պրոֆեսոր: Կյանքի վերջին տարիներն անցկացրել է Իսրայելում, որտեղ վայելում էր մեծ հարգանք:

Հրեական թեմային Բիկերմանն անդրադարձել է իր ողջ գիտական կարիերաի ընթացքում: Հրեական ուսումնասիրություններին նվիրված նրա առավել հայտնի աշխատություններն են. «Մակաբեացիներ. նրանց պատմությունը սկզբից մինչև Հասմոնեյան հարստության անկումը»²: Այդ մենագրությունը Բիկերմանին միանգամից ճանաչում բերեց գիտական հանրության լայն շրջանակներում, ինչը դրդեց նրան շարունակել այդ թեման և ընդամենը երկու

¹ Петров 2001.

² Bickerman 1935 (ընդլայնված անգլիական հրատարակությունը լույս տեսավ 1947 թ.). (Idem 1947 (3 վերահրատարակում):

տարի անց լույս տեսավ նրա «Մակաբեացիների աստված»¹ աշխատությունը: Նույն ոգով էին գրված «Աստվածաշնչի տարօրինակ գրքեր. Հովնան, Դանիել, Սաղմոս, Եսթեր»², «Կրոնը և քաղաքականությունը հելլենիստական և հռոմեական շրջանում»³, «Եզրասից մինչև վերջին մակաբեացիներ. հետասվածաշնչյան հուդայականության հիմքերը»⁴ և ուրիշ աշխատությունները⁵: Հուդայականության և քրիստոնեության պատմությանն են նվիրված նաև Է. Բիկերմանի անգլերեն և ֆրանսերեն լեզուներով գիտական հոդվածների եռահատոր ժողովածուն, որը հրատարակվել է 1976–1986 թթ.-ին⁶: Բիկերմանի վերջին աշխատանքը «Հրեաները հելլենիստական շրջանում»⁷ մենագրությունն է լույս տեսավ հետմահու և նվիրված է հրեական պատմությանը և նրանց փոխազդեցությանը հելլենիստական աշխարհի հետ՝ Ալեքսանդրից մինչև Մակաբեացիները: Լինելով եվրոպական գիտնական նա իր ստեղծագործական ներկայակցելը մշտապես հարստացրել է ռուսական, գերմանական, ֆրանսիական և ամերիկյան անտիկագիտության ավանդույթներով: Սակայն դրա հետ մեկտեղ Բիկերմանը, այնուամենայնիվ, իր ստեղծագործական ուղին ավարտեց իբրև եբրայագետ, դառնալով, ըստ էության, հրեական հելլենիստագիտության ազգային դպրոցի հիմնադիրներից մեկը: Ասվածից կարելի եզրակացնել, որ Թոյնբին ու Բիկերմանը կարող են համարվել մի դեպքում հրեական հելլենիստագիտության և մյուս դեպքում՝ հելլենիստական եբրայագիտության նահապետները:

¹ Idem 1937.

² Idem 1968.

³ Idem 1985 (2 վերահրատարակում):

⁴ Idem 1962 (6 վերահրատարակում):

⁵ Idem 1958; idem 1965.

⁶ Idem 2007.

⁷ Бикерман 2000 (Bickerman 1988).

Սակայն ոչ բոլոր հրեա հետազոտողները Բիկերմանի պես ապրեցին արմատական փոխակերպումներ: Ասվածի վառ օրինակը Առնալդո Մոմիլյանոն է (Arnaldo Dante Momigliano, 1908, Պյեմոնտ – 1987, Լոնդոն): Կարելի է զուգահեռներ անցկացնել Մոմիլյանոյի, Ռոստովցևի և Բիկերմանի կենսագրությունների միջև: Վերջիններիս պես Մոմիլյանոն իր գիտական կարիերան սկսել է որպես դասական անտիկ պատմության ուսումնասիրող: 1936 թ. երիտասարդ, բայց շատ խոստումնալից անտիկագետը դառնում է Թոյնբինի համալսարանի պրոֆեսոր, սակայն շուտով ֆաշիստական Իտալիայում հակահրեական հալածանքների սաստկացման պատճառով նա ստիպված լինում լքել Իտալիա և 1938 թ. հաստատվել Լոնդոնում: Անգլիական պրոֆեսորություն (հիմնականում հրեական ծագմամբ) բավականին սառն է ընդունում օտարականին և հայտնի չէ ինչպես կղասավորվեր երիտասարդ գիտնականի ճակատագիրը եթե նրան օգնության ձեռք չմեկներ Միխայիլ Ռոստովցևը, որի ազդեցությունը նա կրում էր ողջ կյանքում: Մոմիլյանոյի պրոֆեսիոնալ աճին նաև զգալիորեն նպաստեց նրա հին ընկեր Ֆրենք Ուլյանքը¹: Այսպես ճակատագրի հեղիեղուկության և անակնկալ ծանոթությունները հետաքրքրությունների նոր դաշտ բացեցին Մոմիլյանոյի առջև և բերեցին նրան հելլենիստագիտության² և եբրայագիտության ոլորտը³: Օքսֆորդի համալսարանում երկար ժամանակ երկրորդական դերերում մնալուց հետո նա տեղափոխվում է Լոնդոնի համալսարանի քոլեջ, որտեղ զբաղեցնում է պրոֆեսորի պաշտոն 1951–1975 թթ.: Այդ նույն ժամանակ նա հաճախ հրավիրվում է Չիկագոյի համալսարան դասախոսություններ կարդալու համար: Այստեղ նրան ճանաչում էին իբրև հումանիտար գիտությունների պրոֆեսոր Ալեքսանդր Ուայթ: Թեև իր կյանքի վերջին տարիներին

¹ Murray 1991: 49–64.

² Momigliano 1975.

³ Idem 1981: 325–436; idem. Jews and Greeks, in Momigliano 1994.

Մոմիլյանոն երբեմն այցելում էր Իտալիան և նույնիսկ դասախոսում Պիզայի բարձրագույն դպրոցում (Scuola Normale Superiore di Pisa), նա այլևս չէր գբաղվում Հռոմի պատմությամբ և իրեն համարելով բրիտանացի պատմաբան գրեթե չէր հրապարակվում իտալերեն: Սակայն, դրա հետ մեկտեղ, ճակատագրի բերումով դառնալով երրայագետ, Մոմիլյանոն երբեք տուրք չտվեց ազգայնականությանը և հիմնականում կիսում էր թոյնբիյան մոտեցումները հրեական պատմության վերաբերյալ:

Նման հայացքների տեր գիտնական էր Երուսաղեմի համալսարանի պրոֆեսոր Միշել Էվի-Ջոնահը, լինելով հայտնի երրայագետ¹, միևնույն ժամանակ, հելլենիզմին նվիրված իր մենագրության մեջ, ոչ միայն չի համարում Արևելքի ժողովուրդների և մասնավորապես հրեաների համար վնասաբեր, այլև հիանում հունա-մակեդոնական մշակույթով²: Ավելին, տուրք տալով արևմտյան պատմագիտական ավանդույթներին, նա հելլենիզմը բանաձևում է իբրև հունական պատմության անբաժանելի մաս: Էվի-Ջոնահի պնդմամբ հելլենիզմը նախևառաջ մշակութային երևույթ է, որը Ալեքսանդրի և իր հաջորդների շնորհիվ տարածվել է հեռավոր Արևելք՝ Միջերկրականից Ինդոս³: Հրեա պատմաբանը առեղծվածաբանական ակնածանք է տաժում Ալեքսանդրի նկատմամբ, արդեն պատանի տարիներից նրա մեջ տեսնելով ապագա մեծ գործչին⁴: Նա անվանում է Ալեքսանդրին «Նոր Դիոնիսոս», «աստվածաման անձնավորություն», «նշանավոր վարչարար և ստրատեգոս»⁵ մի բան, որ շատ բնորոշ է XX դարի առաջին կեսի ֆրանսիական և գերմանական անտիկագետներին, բայց ոչ օրթոդոքս հրեաներին, որոնց նշանային համակարգում հելլենիստական շրջանի հունա-մակեդոնական

¹ St'u Avi-Yonah 1969.

² Avi-Jonah 1978.

³ Ibid: 3.

⁴ Ibid: 11.

⁵ Ibid: 7.

արքաները մոտավորապես նույն տեղն են գրավում, ինչ հայկական կոլեկտիվ գիտակցության համար պարսից Սասանյանները: Եվս մեկ բնորոշ հանգամանք՝ Էվի-Ջոնահը հատուկ շեշտադրում է Ալեքսանդրի հակվածությունը ժողովրդական արժեքներին, որը նա համարում է «մեծ քաղաքակրթողի» քաղաքականության հիմնական բովանդակությունը:

Հրեական հելլենիստագիտությունը նոր լիցք ստացավ 1990-ականներին, երբ Խորհրդային Միության անկումից հետո, ազգությամբ հրեա մի քանի խոշոր պատմաբաններ՝ հնարավորություն ստացան բնակություն հաստատել Իսրայելում և Միացյալ Նահանգներում⁶: Նրանք արագ ինտեգրվեցին իսրայելյան և ամերիկյան գիտության մեջ, հայտնելով արևմտյան երրայագիտությանն ու հելլենիստագիտությանը նոր որակ: Նրանց աշխատությունների մեջ հրեական մշակույթը դիտարկվում է երկակի, մի կողմից՝ որպես հելլենիստական համադրականության դրսևորում, մյուս կողմից՝ իբրև հելլենիստական քաղաքակրթությանը ներհակ, ինքնամփոփ և ինքնարժեք երևույթ: Այդ մշակույթի մի բևեռում գտնվում է Փիլոն Ալեքսանդրացին և Հովսեպոսը, իսկ մյուս բևեռում Թամուզն ու Հնգամատյանը⁷:

Այսպիսով, հրեական հելլենիստագիտությունը, սկիզբ առնելով արևմտյան և խորհրդային հելլենիստագիտության շրջանակներում, վերջին մի քանի տասնամյակներում այն տեղափոխվեց արագ կա-

¹ Խորհրդային Միությունում ձևավորվել էր հելլենիստական-երրայական խնդիրներով զբաղվող հիմնարար դպրոց, որի ավանդույթներն իրենց հետագա զարգացումը ստացան հրեաների հայրենադարձությունից հետո (Ранович 1937; Он же 1938, № 11; Он же 1941; Он же 1949; Амусин 1983: 117; Ковельман 1988); Он же 1994: 123–137).

² Idem 1991: 135–152; Ковельман 1994: 214–241; idem 1996: 111–132; Он же 1996; Ковельман Гершович 1996; Ковельман 2001–2004. Т. 1, Т. 2; idem 2002: 86–92; idem 2002: 86–92; idem 2003: 13–18; idem 2004: 123–146; idem 2004: 162–168; Он же 2004: 42–51; idem 2006: 153–182.

³ Idem 2005; idem 2007: 162–175; Он же 2007.

յացող Իսրայելի հումանիտար հետազոտությունների դաշտ, որտեղ, ի թիվս այլոց, ձևավորվեց հելլենիստագիտության ինքնուրույն դպրոց: Այդ դպրոցը խարսխված է միաժամանակ արևմտյան անտիկ, ուսումնասիրությունների և երբայագիտության նվաճումների վրա: Չնայած երիտասարդ տարիքին՝ Իսրայելի արդի հելլենիստագիտությունը միանգամայն կարելի է համարել կայացած:

Այն ունի որոշակի առավելություն արևմտյան անտիկագիտության նկատմամբ: Չզիջելով արևմտյանին ուսումնասիրողներին ակադեմիական չափանիշներով, այն ունակ գտնվեց հելլենիստական դարաշրջանը դիտարկել ոչ եվրոպակենտրոն տեսանկյունից, հաշվի առնելով մի կողմից հունա-մակեդոնական և հռոմեական, իսկ մյուս կողմից՝ ընդհանուր արևելյան և զուտ տեղական ընկալումները: Այսօր նման խնդիր է ծառայել նաև հայ պատմագիտության առջև: Առաջին քայլերն արված են, մնում է չհայտնվել ծայրահեղական «զելոտության» կամ ստրկամիտ արևմտամետ «հերովդականության» ծիրում:

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ռուսական անտիկագիտությունը թեև սկսել է զարգանալ ավելի ուշ քան եվրոպականը, այնուամենայնիվ ունի բավականին հին պատմություն: Ինչպես և Արևմտյան Եվրոպայում, ռուսական անտիկագիտության կենտրոնները համալսարաններն էին: Հատկապես աչքի էր ընկնում Ս.Պետերբուրգի համալսարանի դասական անտիկագիտության ամբիոնը, որտեղ XIX դ. ձևավորվել է շատ հիմնարար դասական պարմաբանասիրական դպրոց: Գերմանական անտիկագիտության ազդեցության ներքո ձևավորված այդ ուղղությունը երկար ժամանակ մնում էր ռուսական անտիկ հետազոտությունների բնագավառում գերիշխող¹: Այդ ուղղությունն առանձնանում էր դասական լեզուների և անտիկ աղբյուրների իմացության նկատմամբ ծայրահեղ պահանջկոտությամբ, չոր, երբեմն խրթին շարադրանքով և գիտական տեքստի գերհագեցվածությամբ տերմիններով և արհեստածին օտարամուտ դարձվածքներով:

Այդ դարաշրջանի Ս.Պետերբուրգի համալսարանի անտիկագետների մեջ առանձնանում է ազգությամբ ռուս, բայց գերմանական նիբուրյան դպրոցի բովով անցած, Միխայիլ Սեմյոնովիչ Կուտորգան (1809–1886)²: Իր աշխատություններում, Ս.Պետերբուրգի ու Մոսկվայի համալսարաններում կարդացած դասախոսություննե-

¹ XVIII–XIX դդ. Ս.Պետերբուրգի համալսարանի դասական հետազոտությունները գրկթե ամբողջությամբ կենտրոնացված էին ծագմամբ գերմանացի մասնագետների ձեռքում: Գերմանական ոգին դեռ այսօր էլ կենդանի է այդ գիտակրթական օջախում:

² Куторга Михаил Семенович // Большая биографическая энциклопедия. 2009.

րում և հատկապես տանը, նեղ շրջանի համար կազմակերպված սեմինարներում, նա փորձում էր հին շրջանը դիտարկել պատմափիլիսոփայական տեսանկյունից (որի համար, ի դեպ, քննադատվել է Ս.Պետերբուրգի գերմանական պրոֆեսուրայի կողմից): Դա (թեև չհաջողված) պատմափիլիսոփայական և պատմամշակութային մոտեցումների մշակման առաջին փորձն էր, որն ի դեպ, Ռուսաստանում միշտ ունեցել է շատ կողմնակիցներ, հատկապես երիտասարդ մտավորականության շրջաններում¹: Կուտորգայի պաշտոնանկությունից և Մոսկվայի համալսարան տեղափոխվելուց հետո՝ Ս.Պետերբուրգի համալսարանում նրա տեղը գրավում է Ֆ.Ֆ. Սոկոլովը, որը համարվում է պատմաբանասիրական ուղղության առաջին ռուս ներկայացուցիչը (դասավանդել է դասական լեզուներ և անտիկ պատմություն 1869–1909 թթ.): Իր հետազոտություններից մեկում Սոկոլովն անդրադարձել է հելլենիստական դարաշրջանի քաղաքական պատմության խնդիրներին², բայց այդ աշխատանքը ինքնուրույն գիտական արժեք չի ներկայացնում և ընդամենը Դրոյզենի համապատասխան մեկագրության հակիրճ վերաշարադրանքն է:

Սակայն Սոկոլովը պատրաստել է անտիկագետների հսկայական բանակ, որոնք ուսուցչի մահից հետո շարունակեցին զարգացնել և խորացնել դասական պատմաբանասիրական ուղղությունը Ս.Պետերբուրգի (հետագայում Պետրոգրադի, Լենինգրադի) համալսարանում և Գիտությունների ակադեմիայում: Չնայած արձանագրված որոշ հաջողությունների՝ արդի պատմագրության մեջ այդ ուղղությունն երբեմն բնութագրվում է որպես սքոլաստիկ, ոչ օրիգինալ և միակողմանի ուղղվածություն ունեցող³: Դա արտահայտվում էր

գերմանական պատմաբանասիրական դպրոցի մեթոդներից չափից դուրս մեծ կախման մեջ: Այդ դպրոցի ներկայացուցիչներն երկար ժամանակ իշխող դիրքեր էին գրավում Ռուսաստանի խոշոր համալսարանների ամբիոններում և թելադրում իրենց մոտեցումները:

Ամենագոր Սոկոլովի մահից հետո ավանդական պատմաբանասիրական գիծը շարունակեցին նրա սաները, որոնցից հատկապես աչքի են ընկնում Լատիշևը և Ժեբելյովը: Արիեստավարժ վիմագրագետ և հնությունների մեծ գիտակ, «սոկոլովյանների ավագ սերնդի ներկայացուցիչ» Վասիլի Վասիլյևիչ Լատիշևը (1855–1921 թթ.) առաջնային էր համարում պատմական փաստերի վերհանման և քաղաքական պատմության մշակման խնդիրները:

Սակայն XX դարի սկզբում և հատկապես Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին՝ ռուս անտիկագիտության մեջ ավանդական պատմաբանասիրական դպրոցի կողքին սկսում են ձևավորվել նոր ուղղություններ՝ պատմիմաստասիրական, պատմամշակութային, հասարակական-քաղաքական և հասարակական-տնտեսական ուղղությունները:

Հելլենիստական քաղաքակրթության տեսական խնդիրներին *ad hoc* առաջինը մոտեցավ ռուս պատմաբան և փիլիսոփա Նիկոլայ Իվանովիչ Կարենը (1850, Մոսկվա – 1931, Լենինգրադ)¹, որին կարելի է համարել *պատմիմաստասիրական ուղղության* ներկայացուցիչներից մեկը: Ստանալով փայլուն պատմաբանասիրական կրթություն Մոսկվայում, Ս.Պետերբուրգում և Վարշավայում, վերջինս նախընտրեց դոկտորական աշխատանքը պաշտպանել փիլիսոփայությունից: Իր հաջորդ աշխատանքներում նա հանդես եկավ որպես պատմության փիլիսոփա² և մշակութաբան, այդ բառի գրեթե ժամանակակից իմաստով: Կիսելով Ն.Յա. Դանիլսկու քաղա-

¹ Фролов 1999.

² Соколов 1910: 243–259.

³ Там же: 401.

¹ Кареев 1908; Его же 1910; Его же 1993; Его же 1991: 6–32.

² Кареев 1915: 37.

քակրթագիտական հայացքները՝ Կարենը չէր ընդունում համաշխարհային պատմության գծային-փուլային տեսությունը, որի համար խիստ քննադատության ենթարկվեց արևմտամետ («западники») ռուս պրոֆեսուրայի, հատկապես պոզիտիվիստական դիրքերից հանդես եկող «սոկոլովյանների» կողմից¹: Վերջիններս ձգտում էին Ռուսաստանը տեսնել միասնական համաշխարհային գործընթացների մաս, ցանկացած քաղաքակրթական յուրօրինակություն ընկալելով որպես շեղում համօրինակ համապարփակ նորմայից:

Կարենը հատուկ ուշադրություն է դարձնում համապարփակ կայսրության գաղափարին: Հատուկ նշվում է, ինչ ազդեցություն է թողել արևելյան միապետական կառավարման ձևը հելլենիստական թագավորությունների վրա, որոնց քաղաքական ավանդույթներն իր հերթին ժառանգեց Հռոմը:

Հելլենիզմը և նմանօրինակ այլ քաղաքակրթություններ, Կարենը դիտարկում էր որպես էկլեկտիկ և ոչ անպայման շատ մեծ համակեցություններ, պատահական չէ որ խորհրդային շրջանում Կարենի պատմափմաստասիրական հայացքները պիտակավորվեցին որպես էկլեկտիկ իդեալիստական: Նա գտնում էր, որ իր բնույթով հելլենիզմը խիստ տարբերվում է դասական հունահռոմեական քաղաք-պետությունների համակեցությունից²:

Գրեթե միևնույն ժամանակ ձևավորվեց ռուսական *պարմա-մշակութային դպրոցը*, որի ներկայացուցիչներն իրենց աշխատություններում ձգտում էին վերհանել հին պատմության հոգևոր, խորքային, մշակութային շերտերը և վերափմաստավորել գաղափարաբանական երևույթները (մի բան որ պատմագիտության մեջ այսօր

փորձում է անել մշակութաբանական դպրոցը)¹: Այդ ուղղության աչքի ընկնող ներկայացուցիչներից են Ֆ.Գ. Միշչենկոն և Ն.Ի. Նովոսադսկին, սակայն մշակութաբանական ուղղության, այդ բառի գրեթե ժամանակակից իմաստով, ամենավաղ ներկայացուցիչն էր Ֆադդեյ (Տադեուշ) Ֆրանցևիչ Ջելինսկին (1859–1944 թթ.): Անտիկ դիցաբանության և գրականության մեծ գիտակ, փայլուն հրապարակախոս Ջելինսկին հսկայական ներդրում կատարեց հելլենիստական մշակույթի պատմության ուսումնասիրության գործում: Ազգությամբ լեհ, նա պատկանում էր ռուս մտավորականության այն շերտին, որն ուներ ընդգծված արևմտյան մշակութային կողմնորոշում: Ջելինսկին սովորել է Ս.Պետերբուրգի այնուհետև գերմանական Լայպցիգի, Մյունխենի, Վիեննայի համալսարաններում, մի քանի տարով գործուղվել է Հռոմ: Լայպցիգում նա գերմաներեն լեզվով պաշտպանել է առաջին ատենախոսությունը (1880 թ.): Այնուհետև վերադառնում է Ս.Պետերբուրգի համալսարան, որտեղ դասավանդում և ստեղծագործում է ավելի քան մեկ երրորդ դար (1885–1921 թթ.): Ռուսաստանում նա անմիջապես դարձավ ուսանողների և պետերբուրգյան՝ արևմտամետ մտավորականության սիրելին: Նրա բաց դասախոսությունները լսելու համար երիտասարդները գալիս էին հսկայաճավալ կայսրության ամենահեռավոր ծայրամասերից: Ոգևորված իր հրապարակային դասախոսությունների հաջողությամբ՝ նա դրանցից առավել հետաքրքիրներն ամփոփեց և հրատարակեց մշակութաբանական ակնարկների ժողովածուի տեսքով, որին հատկանշական խորագիր տվեց՝ «Գաղափարների կյանքից»²: Այդ ժողովածուի առաջին և երկրորդ պրակները նա խորագրեց «Հին աշխարհը և մենք»: Այստեղ նա ձգտում էր ար-

¹ Այդ մասին տե՛ս Халтурин 2003.

² Кареев 1908; Он же 1910; Он же 1993; Он же 1991: 6–32).

¹ Ռուսաստանում մշակութաբանական դպրոցը առավել աչքի ընկնող հետազոտողներից է Լ.Պ. Բնայինան. Репина 2011; Она же 2012; Она же 2003; Она же 2013, редактор; Она же 2004.

² Зелинский 1905–1922; Он же 1996: 240–340; Он же 1915.

դի հնչեղություն տալ անտիկ պատմությանը, այն դարձնելով լայն շրջանների արգասիքը: Բայց առավել հետաքրքիր է հելլենիստական դարաշրջանի մարդու ներաշխարհին նվիրված «Քրիստոնեության մրցակիցներ» խորագրով երրորդ հատորը: Այստեղ նա քննում է հելլենիստական տարբերեր (օրինակ Հերմես Տրիսմեգիստի) պաշտամունքները, որոնք պատմականորեն ընթանում էին նույն ուղղությամբ, իսկ քրիստոնեությունը նա դիտարկում է իբրև այդ ուղղությունների հաղթանակած այլընտրանք, միևնույն ժամանակ գրքի մեջ քրիստոնեությունը հանդես է գալիս ոչ ավելի քան ընդհանուր խոր ապատկեր: Վերածնության գործիչներին նվիրված չորրորդ գրքում Ջելինսկին ամփոփել է Ռուսաստանում կարդացած իր վերջին դասախոսությունները, որտեղ նա կիրառելով պատմամշակութային՝ համեմատության մեթոդը, անդրադարձել է հին աշխարհի մշակույթի ճակատագրերին և վերհուշերին (օրինակ Հոմերոսյան և Վիրգիլիոս անդրշիրիմյան աշխարհի վերապրումներին՝ Դանթեի և Շեքսպիրի ստեղծագործություններում): Նշված շրջանում նման մշակութաբանական մոտեցումները նորություն էին ոչ միայն ռուսական այլև արևմտյան իրողության համար:

Լինելով *ex professo* բանասեր, Ջելինսկին շատ է զբաղվել դասական լեզուների և անտիկ գրականության ու թատրոնի խնդիրներով¹, թարգմանել և մեկնել է Կիկերոնի թղթերը (Կիկերոնի ժառանգությունը միշտ եղել է Ջելինսկու նախասիրությունների թվում)²: Սակայն Ջելինսկու ամենահայտնի և հիմնարար գործերը նրա երկու գրքերն են՝ «Հին հունական կրոնը»³ և դրա շարունակությունը՝

¹ Зелинский 1896: 101–121; Он же 1883; Он же 1885; Zielinski 1885; idem 1885; Он же 1912: 9–15; Он же 1918; Он же 1919; Овидий 1913; Հունական ողբերգությանը նվիրված ամենամեծ գործը. “Tragodoumenon libritres” (Cracoviae, 1925).

² Zielinski 1897; idem 1904; idem 1914; Цицерон Марк Туллий 1901; Zielinski 1929; idem 1938.

³ Зелинский 1918.

«Հելլենիզմի կրոնը»¹: Այդ մենագրություններում, մի քանի ուղղահայաց կտրվածքների միջոցով, Ջելինսկին աշխատել է ցույց տալ անտիկ աշխարհի կրոնական ընկալումների հնարավորինս ամբողջական պատկեր՝ իրենց զարգացման մեջ: Հեղինակի մտահղացմամբ, այդ գրքերը պետք է դառնային մի ամբողջական մեծ աշխատանքի մասեր: Աշխատանքը պետք է ունենար շարունակություն և կազմեր շարք (6 հատոր), որում արտացոլվելու էին անտիկ հոգևոր մշակույթի, առաջին հերթին կրոնական, գիտակցության փոխակերպումները, անտիկ մարդու ներաշխարհի տրամաբանական ընթացքը առ քրիստոնեություն: Հեղինակը, չնսեմացնելով Քրիստոսի քարոզչական գործունեության նշանակությունը, ձգտում էր ցույց տալ, որ քրիստոնեության իսկական նախապատրաստումը տեղի է ունեցել ոչ թե Փրկչի գալստյան մասին հրեական մարգարեների միջավայրում, այլ անտիկ և հատկապես հելլենիստական աշխարհների ողջ հոգևոր կեցության ընթացքով: Ինչպես Ջելինսկին ինքն է ասել «Հելլենիզմի կրոնի» նախաբանում. «անտիկ կրոնը՝ մեր քրիստոնեության իսկական Հին կտակարանն է»: Հելլենիստական միջավայրն է ծնել և հող նախապատրաստել քրիստոնեական գաղափարաբանության համար: Ահա թե ինչու ողջ մարդկությանն ուղղված Քրիստոսի խոսքը լսելի դարձավ ոչ թե օրթոդոքս հուդայական միջավայրում՝ համակված ազգային բացառիկության և կրոնական անհանդուրժողականության զգացմունքներով, այլ հելլենիստական համապարփակ միջավայրում՝ ամփոփված Հոմեական կայսրության շրջանակների մեջ: Սակայն «հոգևոր հունականության» մասին ոգեշունչ խոսքեր ասելով, արևմտամետ Ջելինսկին շատ քիչ է անդրադարձել «հոգևոր Արևելքի» ներդրմանը քրիստոնեության կայացման գործում, մինչդեռ «հոգևոր Արևելքը» առաջինը նորածին Հիսուսի մեջ ճանաչեց Քրիստոսին («Մոզեի երկրպագություն»), իսկ

¹ Он же 1922.

այնուհետև հելլենիստական Արևելքն ընդունեց քրիստոնեական քարոզը՝ այն համալրելով առանցքային գաղափարներով:

Դա նկատեցին արդեն Ջեյինսկու ժամանակակիցները: Այսպես «Նոր Արևելք» ամսագրում՝ «Հելլենիզմի կրոնի» գրքի գրախոսության մեջ Ա. Ջախարովը այսպես է բնութագրում Ֆարդեյ Ջեյինսկու եվրոպականությունը. «Անտիկայի դասական դրսևորումների ջերմեռանդ երկրպագու հեղինակը, կարծում ենք, չափազանց հակված է առարկան դիտարկել կանխակալ անկյան ներքո: Նրան կարևոր չէ հունական կրոնի «օրինակագումը» (իսկ այսպիսին, շատ հետազոտողների պես, մենք կարծում ենք եղել է, ավելի շատ քան կարծում է մեծարգո գիտնականը), այլ Արևելքի կրոնի «հունականացումը»²:

Ռուսաստանի խորհրդայնացումից հետո Ջեյինսկին այլևս չէր կարող մնալ Պետրոգրադում և հայրենադարձվեց Լեհաստան, որտեղ անցավ աշխատանքի Վարշավայի համալսարանում: Սակայն, անկախության տարիներին գավառական և ծայրահեղ ազգայնական Վարշավայի համալսարանի միջավայրը շատ շուտով հիասթափեցրեց (ի դեպ, նախկինում շատ ազգասեր) գիտնականին: «Շնչահեղձ» չլինելու համար Ջեյինսկին օգտագործում էր յուրաքանչյուր առիթ արտասահման, հատկապես Գերմանիա, երկարաժամկետ գործուղումների մեկնելու համար³: Վարշավայում Ջեյինսկին շարունակեց գրել հելլենիստական կրոնին նվիրված իր հիմնարար աշխատանքը, որը լուր անտարբերությամբ ընդունվեց լեհական ակադեմիական միջավայրում: Երկրորդ աշխարհամարտի

¹ 1920–1930 թթ. ԽՍՀՄ Կենտրոնական Գործադիր կոմիտեին առնթեր Արևելագետների գիտական միության կողմից հրատարակվող պարբերական մարմին (ընդամենը հրատարակվել է 29 գիրք):

² Захаров 1922: 417–418.

³ Ջեյինսկու մասին տե՛ս Бриллова 1909: 71–76; Ростовцев 1914: 81–83; Библиография работ Зелинского 1909; Перечень трудов проф. Ф.Ф. Зелинского с 1908 1914: 84–87.

սկզբում ոմբակոծման ժամանակ Վարշավայում այրվեց գիտնականի բնակարանը, անվերադարձ կորան Ռուսաստանում, Գերմանիայում և Ֆրանսիայում Ջեյինսկու հավաքած հարուստ գրադարանը, արխիվները և ձեռագրերը: Այս ամենից հետո նա ընդմիջտ լքեց հայրենիքը և կյանքի վերջին տարիները անցկացրեց Բավարիայում, իր որդու տանը: Այստեղ նա փորձում էր վերականգնել հելլենիզմի հոգևոր պատմությանը նվիրված իր անտիպ աշխատանքը, բայց չհասցրեց առողջության կտրուկ վատթարացման պատճառով: Ջեյինսկին մահացավ Գերմանիայում 1944 թ. և նրա մահն անցավ աննկատ թե Լեհաստանում, թե ԽՍՀՄ-ում, թե Եվրոպայում¹:

Ջեյինսկին պատմա-մշակութային ուղղության ամենավառ, բայց միակ ներկայացուցիչը չէր: Ռուսական և արևմտյան անտիկագիտության մեջ որոշակի ներդրում ունեցան նաև Է. Ռ. Շտեռնը և Բ.Վ. Վարենեկեն: Լիֆլանդիայի գերմանացի Էռնեստ Ռոմանով ֆոն Շտեռնը (1859–1924 թթ.) սովորել է հանրահայտ Դորպատի և Լայպցիգի համալսարաններում, Դորպատում նա պաշտպանել մագիստրոսական և դոկտորական ավարտաճառերը: Այնուհետև շուրջ քառորդ դար դասավանդել է Օդեսա քաղաքի Նովոռոսիյսկի կայսերական համալսարանում, համալրելով Մերձսևծովյան քաղաք-պետությունները պեղող և ուսումնասիրող գիտնականների բանակը: Այդ ժամանակվանից Շտեռնի հետաքրքրության կենտրոնում հայտնվում է Մերձսևծովյան հելլենիստական բնակավայրերի հնագիտական հարուստ նյութը, որի դասակարգմանը և ուսումնասիրությանը նա նվիրել է մեծ ուժ և եռանդ: 1911 թթ. ֆոն Շտեռնը ստացավ հրավեր Հալլեի համալսարան, թափուր ամբիոնի վարիչի պաշտոնը զբաղեցնելու համար: Այստեղ նա ամփոփել էր Ռուսաստանում իր հրապարակած նյութերը: Շտեռնը դարձավ կարևոր օղակ Արևմուտքի անտիկագիտության և արագ զարգացող ռուսա-

¹ Rehm 1948: 155–157.

կան հեյլենիստական ուսումնասիրությունների դպրոցի միջև, ապահովելով նրանց փոխադարձ կապը: Նրա գրախոսականները ռուս հետազոտողների աշխատությունների մասին հրատարակվում էին արևմտյան տարբեր գիտական հանդեսներում:

Պատմա-մշակութային ուղղության զարգացման գործում զգալի ներդրում է ունեցել նաև դասական անտիկ, հեյլենիստական և հռոմեական թատրոնի մեծ գիտակ Օդեսացի Բորիս Վասիլևիչ Վարենեկեն (1874–1944 թթ.), որի ճակատագիրը ողբերգական էր անտիկ դրամայի հերոսների ճակատագրի նման: Իր լավագույն գործերը Վարենեկեն նվիրել է անտիկ դրամայի ուսումնասիրությանը¹:

Ռուսաստանում *հասարակական-քաղաքական ուղղության* (այսօր այդ ուղղությունը ևս առանձնացել է պատմագիտությունից և կոչվում է քաղաքական տեսություն) հիմնադիրը համարվում է երկար ժամանակ աթենական ժողովրդավարության հիմնահարցերով զբաղվող Վլադիսլավ Պետրովիչ Բուզեսկուլը (1858–1931 թթ.)²:

Հիմնարարությամբ, կուռ և հստակ ներքին կառուցվածքով Բուզեսկուլի առանձին աշխատությունները քիչ են գիջում Ռուստովցևի հետազոտություններին: Նա չէր խորշում կատարել տեսական վերլուծություններ և նույնիսկ փորձում էր հակազդել դասական պատմա-բանասիրական ուղղության ներկայացուցիչների նկրտումներին անտիկ հետազոտությունները վերածել բանասիրական-անտիկվար շտուդիաների, որոնք չեն հանգեցնում տեսական ընդհանրացումների և որպես հետևանք՝ դառնում են ինքնանպատակ: Սակայն այդ հակազդեցության մեջ Բուզեսկուլը չափազանց զգուշավոր էր և հստակ չէր արտահայտում իր դիրքորոշումը. «... վեճն այն մասին թե ո՞վ պետք է զբաղվի հունական պատմությամբ, մեզ թվում է էութենապես ավելորդ: Ինդիրը բառերը կամ պիտակները չեն: Բանա-

սերները և պատմաբանները հնությունների ուսումնասիրման գործում կարող են և պետք է շարժվեն ձեռք ձեռքի տված, բայց բանասերին պետք է խորթ չլինի ընդարձակ պատմական տեսանկյուն, իսկ պատմաբանը պետք է ունենա անտիկ գրականության, հնագիտության և վիճագրության վերաբերյալ խորը գիտելիքներ»¹: Ըստ էության, Բուզեսկուլը չի համարձակվում պնդել, որ անտիկ պատմության տերը պատմագիտությունն է, իսկ բանասիրությունը, վիճագրագիտությունն ու հնագիտությունը պատմագիտության սպասարկող գիտակրթանքներ են: Այդ մի տեսակ երկչոտությունը և դիրքորոշման անորոշությունը պայմանավորված է այդ դարաշրջանում գերմանական պատմա-բանասիրական դպրոցի և հատկապես «սոկրոլյանների» հզոր դիրքերով, որոնց աննշան խաթարումը կարող էին առաջացնել իսկական փոթորիկ:

Ռուսաստանում և Արևմուտքում *հասարակական-տնտեսական ուղղության* զարգացման գործում որոշիչ դերակատարություն ունեցան Ս. Պետերբուրգի և Մոսկվայի դպրոցները, որոնց կարկառուն ներկայացուցիչներն էին նաև Ս. Պետերբուրգի պրոֆեսորներ Ի.Մ. Գրևսը և Մ.Ի. Ռուստովցևը: Երկուսն էլ ընդգծված արևմտամետներ էին և սերտորեն կապված գերմանական և ֆրանսիական պատմագիտական ավանդույթների հետ (ի դեպ, Գրևսի նախնիները Ռուսաստանում հպատակագրած անգլիացիներ էին): Առաջին հայացքից այդ երկու շատ տարբեր գիտնականներ (Գրևսը քնարական, փափուկ և բարեկիրթ, մինչդեռ Ռուստովցևը՝ ուժեղ և պողոթյուն, Գրևսը մշտապես երկմտող և իր ուժերին անվստահ, իսկ Ռուստովցևը արագամիտ, համարձակ և հետևողական իր նպատակների իրականացման գործում²) առանձնանում էին արտակարգ հիմնա-

¹ Варнеке: 1909; Он же 1905 (докторская дисс.); Он же 1929; Он же 1940.

² Бузескул 1915: 592; Он же 1924: 68–70.

¹ Он же 1931: 165–166.

² Չդիմանալով ավանդապաշտ անտիկագետների ճնշմանը նա թողեց այդ շատ խոստումնալից պատմաբանը թողեց անտիկ հետազոտությունները և դարձավ միջ-

րարությանը ու միևնույն ժամանակ նորարարական մեթոդաբանությանը: Ընդունված է, որ Գրևսն ու Ռոստովցևը հիմնեցին ռուսական նոր պատմագիտական դպրոց: Սկսած անցյալ դարի 20-ական թթ. այդ ուղղությունը ստացավ «մոդեռնացում» անվանումը, որը հասկացվում էր որպես նոր ժամանակվա եզրերի և հասկացությունների էքստրապոլացիա (արտատեղափոխում) ավելի վաղ դարաշրջանների երևույթները բնորոշելու համար: Գրևսն ու Ռոստովցևն իսկապես այդ նոր ուղղությունը արմատավորել են Ռոսսաստանում, բայց դրա հիմնադիրները եղել են գերմանացիներ՝ պատմության փիլիսոփա Հենրիկ Ռյուկերտը¹, անտիկագետներ Էդուարդ Մեյերը և Օ. Ջենկը: Սրանք XIX դ. վերջին քառորդում հետևողականորեն մշակում էին անտիկ կապիտալիզմի, անտիկ ֆեոդալիզմի և անգամ անտիկ սոցիալիզմի տեսությունները:

Սակայն այդ տեսությունները հանդիպեցին կատաղի դիմադրությանը ինչպես «աջից», այնպես է «ձախից»: Բանն այն է, որ Ռյուկերտի և Մեյերի պատմագիտական մոտեցումն արդարացված է միայն այն դեպքում, եթե պատմական ժամանակը դիտարկվում է ներփակ և ինքնամփոփ շրջափուլային կամ բաց զսպանակաձև տեսքով: Այդ դեպքում այս կամ այն հասարակական հարաբերությունները (նահապետական, պատրիմոնյալ, ավատատիրական, կապիտալիստական և սոցիալիստական) կարող են կրկնվել տարբեր շրջափուլերում կամ զսպանակի հաջորդ պտույտի վրա, իհարկե հարստացած նոր հատկանիշներով և առանձնահատկություններով: Սակայն դա անհնար է պատմության գծային էվոլյուցիոն զարգացման տեսանկյունից, որտեղ զարգացման յուրաքանչյուր դարաշրջան ընկալվում է, որպես պատմական էվոլյուցիայի նոր

փուլ, ուստի անկրկնելի է և անխուսափելիորեն «բարձր» է նախորդից: Իսկ զարգացման տարբեր փուլերում հանդիպող երևույթների ցանկացած նմանություն և ընդհանրություն կրում է պատահական բնույթ: Նման պատմագիտական հայացքներ դեռևս էդ. Մեյերն հեզնաբար անվանել է «պարզամիտ», իսկ նրանց կրողներին «պրիմիտիվիստներ» և «անտիկվար» հնություններ հավաքողներ:

Առաջին «պրիմիտիվիստներ» էին պատմության էվոլյուցիոն տեսության կողմնակիցները՝ Կարլ Ռոդբերտուա-Յագեցովը և իհարկե Կարլ Բյուխերը: Այդ հղացքն ընկած է գրեթե բոլոր արդի արևմտյան քաղաքագիտական, քաղտնտեսագիտական և սոցիոլոգիական տեսությունների հիմքում (հակառակ դեպքում դրանք կլինեին ոչ թե քաղաքագիտական, այլ պատմիմաստասիրական կամ պատմախոհական):

Անցյալ դարի 70-ականներին ֆրանսիական և գերմանական պատմագիտության մեջ արձանագրվեցին փորձեր հաշտեցնել այդ երկու մոտեցումները: Հայտարարվել էր, որ բոլորովին էական չէ արդյոք պատմական դիալեկտիկան ունի գծային-փուլային, թե շրջափուլային ուղղագիծ: Նման «փիլիսոփայական» հարցերը բուն պատմագիտության հետ չեն առնչվում և միայն խճճում են հետազոտողներին, չնպաստելով գիտության առաջընթացին: Սակայն, կյանքը ցույց տվեց, որ միամտություն է պատմագիտական հետազոտություն անցկացնել առանց լուրջ տեսական հիմքերի, ուստի վերջին մեկ-երկու տասնամյակներում այդ հիմնահարցը կրկին դարձավ ակտիվ քննարկման առարկա: Մեր համոզմամբ դա ուղղակի դա «credo»-ի խնդիր է:

Ինչ վերաբերում է Գրևսին և Ռոստովցևի, ապա այդ երկուսը քաջամուխ լինելով անտիկ դասական շրջանի հասարակական-տնտեսական խնդիրներին հայտնաբերեցին քիչ ուսումնասիրված և անհամեմատ ավելի բարդ ու հետաքրքիր ոլորտներ: Էդ. Մեյերի

նադարագետ, որտեղ սակայն նոր բան չկարողացավ անել: Դրան հակառակ Ռոստովցևին թշնամիների վայրահաչությունը լրացուցիչ խթան էր հանդիսանում:

¹ McMaster 1955: 61, 63, 65, 66.

նորարարական մոտեցումները Գրևսին դրդել էին Եվրոպական Միջնադարի ուսումնասիրությանը, մինչդեռ Ռոստովցևին՝ սկզբում Հռոմեական քաղաքակրթության խորքային երևույթների լուսաբանմանը, որոնք իրենց հերթին մղել են նրան կայսերական Հռոմին տիպաբանորեն շատ մոտ կանգնած հելլենիստական դարաշրջանի ուսումնասիրությանը¹: Ռոստովցևը համարում էր, որ հռոմեական կայսրերի պետավարչական և տնտեսական (հատկապես վարձակալական համակարգում) գործունեության հիմքում ընկած են հունա-մակեդոնական թագավորների քաղաքական և տնտեսական ավանդույթները²: Արևելքի հելլենիստական քաղաքների բուռն զարգացման մեջ նա տեսնում էր վաղ կայսրության քաղաքային կյանքի ծաղկման նախատիպը, իսկ կախյալ «լատյ» գյուղացիների մեջ՝ կապալառու կոլոնների նախօրինակը: Պատահական չէ, որ

¹ «Հռոմեական կայսրությունը, – ըստ նրա, – ձևավորվել է այսպիսի անգուցադրելի տարրերից, իր մեջ է ներառել այնքան ժողովուրդների պետական ավանդույթներ, որ նրա պետական հաստատությունների պատմության մեջ... մենք պետք է որոնենք և գտնենք նախնիի տարրերը, մինչև հռոմեական ժամանակների պետական իմաստության քաղաքամասերը: Հռոմեական պետությունը հիմնված էր անտիկ պետականության երկու գլխավոր ձևերի՝ հելլենական պոլիտիայի և հելլենիստական միապետության վրա, որոնք իրենց մեջ զետեղել են պոլիտիայի և արևելյան տարածքային մենիշխանության տարրերը: Այդ հիմքերի վրա է հենված Հռոմեական կայսրությունը, մինչդեռ Հռոմեական հանրապետությունը հունական պոլիտիայի Բարձրագույն դրսևորումն էր, Հռոմեական կայսրությունը՝ հելլենիստական միապետության սկզբունքների տարածում ողջ հունական... Տարանջատել [361] հելլենիստական պոլիտիան և հելլենիստական միապետությունը նրանից, ինչ համարվում է գուտ հռոմեական պետական իմաստության արգասիքը... մեր երկրորդ խնդիրն է» (անդ. էջ XI):

² XX դ. սկզբներին մեծ տարածում գտան տեսություններ այն մասին, որ հելլենիստական Արևելքի երկրաչափը Կեսարը, Ալեքսանդր Մեծի պես, Արևելքը վեր էր դասում Հռոմից և ձգտում Հռոմը վերածել հելլենիստական տիպի միապետությանը: Այդ վարկածն առաջին անգամ իր հանրահայտ «Կեսարի միապետություն և Պոմպեոսի պրինցիպատը» (1918) մենագրության մեջ արտահայտել է էդ. Մեյերը: Այդոց թվում այդ տեսության կողմնակիցն էր ֆրանսիացի պատմաբան Լեոն Օմոն, ով «Օգոստոս» (1933) մենագրության մեջ Օկտավիանոս Կեսարին անվանում է «լատիական ազգային ռեակցիայի դրսևորում ընդդեմ Կեսարյան արևելյան-հելլենիստական միապետական համակարգի»:

1900 թ., երբ սկսեց հրատարակվել Հռոմի տնտեսական կյանքին նվիրված Ռոստովցևի հանրագիտարանական հոդվածների շարքը և մեկ ակադեմիական ակնարկ կոլոնատի մասին¹, լույս տեսան նաև հելլենիզմին նվիրված առաջին երկու աշխատանքները. Ուրիխ Վիլկենի Եգիպտոսի և Նումիդիայի օտարակոններին նվիրված աշխատանքի գրախոսությունը: Վերջինս լույս էր սփռում հռոմեական հելլենիզմի կառավարման եղանակների վրա²: Միևնույն ժամանակ լույս տեսավ ընդհանուր տեսական բնույթի մի հոդված, որում Ռոստովցևը քննադատորեն է արտահայտվել Կ. Բյուխերի այդպես կոչված օյկոսային տնտեսության տեսության մասին: Ըստ Բյուխերի, հին աշխարհին բնորոշ էր նահապետական պարզունակ տնտեսություն: Ձարգացելով էդ. Մեյերի տեսությունը Ռոստովցևը Հին աշխարհի շատ երկրներում տեսնում էր բարձր զարգացած տնտեսական հարաբերություններ, իսկ հելլենիստական Եգիպտոսը համարում էր առաջին կապիտալիստական երկիր³:

Այդ խնդրի շուրջը անթիվ նիզակներ ջարդվեցին, շատերը, ով կիսում էր այդ մոտեցումը, թե Արևմուտքում, թե Ռուսաստանում խոսում էին կես ծայնով կամ զգուշորեն լուռ: Միայն Ռոստովցևն անխոհեմորեն գրոհի էր նետվում էր «հոդմադացների» դեմ: Եվրոպայում երկար ժամանակ նրա մոտեցումներն անվանում էին «սկյութական» և «բարբարոսական» (հատկանշական է, որ Եվրոպայում նման «պատվանունների» արժանացել էին նաև Ռախմանինովը և Շայյապինը): Դա ունի մի քանի պատճառներ. որոնցից մեկն այն է, որ Ռոստովցևն առաջին խոշոր ռուս պատմաբանն էր,

¹ Ростовцев 1900: 105–109; idem 1901: 295–299; idem 1910: 913–921.

² Журнал министерства народного просвещения. 1900, март, отд. II. С. 133–165. Ավելի ուշ Ռոստովցևը սկսում է հետաքրքրվել նաև հելլենիստական մշակույթով տեսնելով վերջինիս մեջ ապագա կայսերական հռոմեական մշակույթի համակերպը: Տե՛ս Ռոստովցևի նախաբանը. Баумгартен, Поланд, Вагнер 1914.

³ Ростовцев 1900: 195–217; Он же 2003: 322–354.

որ «դեսանտ էր իջել» անգլիալեզու գիտական միջավայրում: Այստեղ նա անմիջապես հայտնվել էր ուշադրության կենտրոնում. պեղում էր նոր քաղաքներ և ամբողջ քաղաքակրթություններ, աշխարհի գրեթե բոլոր երկրներում վեց լեզուներով կարդում էր դասախոսություններ և միշտ մեծագույն հաջողությամբ, ոչ մայրենի լեզուներով հրապարակում օրիգինալ հետազոտությունների հաստատիրոհատորներ, մինչդեռ իր Օքսֆորդյան գործընկերները տարիներով գրում էին հանրագիտարանային բնույթի մեկ-երկու հոդված: Ըստ էության նա մենակ անում էր այն ինչ չէր հաջողվում անել մեկ խոշոր համալսարանին կամ ակադեմիական հիմնարկին (նման բաներ գիտական հանրությունը չի ներում): Նրա ապացույցներն ու փաստարկներն այնքան շատ էին և այնքան համոզիչ, որ դրանք կարելի էր մերժել, բայց անհնար էր անտեսել, ինչպես դա ընդունված է ակադեմիական միջավայրում: Սակայն Ռոստովցևի թերևս ամենակարևոր հատկանիշներից էր նրա ունակությունը մասնավորի հետևում տեսնել ընդհանուրը, մի բան, որ իր բրիտանական գործընկերներից քչերին էր բնորոշ:

Իհարկե կային նաև ավելի էական հակասություններ: Արևմտյան քաղաքագետներից շատերը Ռոստովցևի հղացքի մեջ նկատեցին անցանկալի ենթատեքստ՝ նա հռոմեական կապիտալիզմը և վերջինից արտադրյալ շատ երևույթներ բխեցնում էր հելլենիստական կապիտալիզմից և հելլենիզմի շրջանում ձևավորված աշխարհի տեսությունից¹: Որոշների կարծիքով դա ստվերում է Հռոմեական քաղաքակրթության դերակատարությունը համաշխարհային պատմության մեջ, այն կապում արևելյան քաղաքակրթությունների խառնարանում ձևավորված երևույթների հետ: Ռոստովցևը նման փաստարկներ համարում էր պարզունակ: Իսկապես Հռոմեական քաղաքակրթությունը, հելլենիստական քաղաքակրթությու-

¹ Ростовцев 2003: 360–387.

յան նման համադրական էր, սակայն դասական հունական և արևելյան հելլենիստական քաղաքակրթական արժեքների փոխառությունը, բնավ չի ազդում Հռոմեական քաղաքակրթության ինքնօրինակության վրա, քանի որ, Հռոմն այդ արժեքները փոխառել է ստեղծագործաբար, և ոչ կուրորեն: Ավելին, Ռոստովցևը համարում էր, որ Հռոմի մեծագույն առաքելությունը՝ Արևմուտքում հելլենիստական արժեքների տարածումն էր Արևմուտքում¹:

Այդ կապակցությամբ, Ռոստովցևի ամենակատարյալ քննադատ ամերիկյան պատմաբան և քաղաքագետ Մոզես Ֆինլին, որն իր կյանքի մեծ մասը նվիրել է Ռոստովցևին պսակազերծ անելու գործին², վերջինիս արևմտամետությունն անվանում է կեղծ, իսկ նրա տեսությունը մոդեռնիստական և մանկամիտ³: (Ռոստովցևը որևէ կերպ չէր արձագանքում այդ մեղադրանքներին): Հատկանշական է, որ մինչ օրս էլ Ռոստովցևի քննադատները նրա հայեցակարգը բնորոշում են որպես «մոդեռնային» և ոչ «մոդեռնիստական»⁴, թեև այդ վերջին եզրը (Հաբերմասյան Modernity եզրի ընկալմամբ) ավելի ճիշտ է բնութագրում նրա պատմիմաստասիրական հայացքները:

Իսկ ի՞նչն էր բորբոքում մարքսիստների զայրույթը Ռոստովցևի տեսության մեջ (պրոլետարական գրող Մաքսիմ Գորկին անգամ վիրավորական արտահայտություններ է արել Ռոստովցևի հասցեին): Առաջինն այն է, որ Ռոստովցևն իր տեսությամբ մերժում էր պատմության գծային-փուլային հղացքը, որի համաձայն կապիտա-

¹ Ростовцев 1904.

² St' u Крих 2006: 6–26; Новое литературное обозрение 2009, № 95.

³ Պատմաբանի բոլոր կենսագիրները, այդ թվում նրա ջերմեռանդ երկրպագուները, միաձայն կռում, որ թեև Ռոստովցևն ունեցել է ընդգծված արևմտամետ կեցվածք, իրականում, նույնիսկ երկար տարիներ ապրելով Արևմուտքում, շարունակում էր մնալ ուղևոր ժուժ ու մտավորական (տե՛ս Wes 1990: XXIX; Shaw 1992: 222):

⁴ Կենսագիրները կռում են նրա կապերը ռուսական Արժաթի դարի նշանավոր քանաստեղծների հետ, հիշատակում նրա համախափի շփումները Վյաչ. Իվանովի, Ա. Բյուկի, Վ. Նաբոկովի և այլոց հետ, պատմում նրա սալոնի մասին, որը հավակում էր չորսքշաբթի օրերը Ս.Պետերբուրգի Բուշայա Մորսկայա փողոցում, բայց ոչ ավել:

լիստական հարաբերությունները կարող են ի հայտ գալ միայն հաստոցների, ավտոնոմ շարժիչների և ազատ պրոլետարների ասպարեզ իջնելուց հետո: Մարքսի պնդմամբ, առանց այդ նախադրյալների կապիտալիստական հարաբերությունների ձևավորումն անհնար է, ուստի կապիտալիզմի մասին կարելի է խոսել միայն սկսած XVIII դարից և միայն Արևմտյան Եվրոպայում: Դրան հակառակ, Ռոստովցևն առաջարկում է կապիտալիզմի այլ մոդել՝ ըստ նրա կապիտալիստական հարաբերությունները պայմանավորված են նախևառաջ տնտեսապես ակտիվ դասակարգի գիտակցությամբ, որը կարող է դրսևորվել ցանկացած քաղաքակրթության մեջ: Ուստի կապիտալիստական հարաբերությունները խորթ չէին հին դարաշրջանին, կապիտալիզմը ծաղկել է Արևելքում, արդեն հելլենիստական Արևելքում և Հռոմում: Իհարկե, նշում է Ռոստովցևը, տառացիորեն դա ժամանակակից կապիտալիզմ չէ, բայց վաղ Եվրոպական (օրինակ XV դարի) կապիտալիզմի հետ այն միանգամայն համադրելի է:

Նման մոտեցումը «կենդանացնում» պատմությունը, այն դարձնում արդիական, ավելի մոտ և հասկանալի ժամանակակիցներին: Առանց դրա պատմությունը դադարում է խոսել արդի մարդու հետ, դառնում մեռած գիտություն, «անտիկվար հնությունների» հավաքածու: Պաշտպանելով Ռոստովցևին արևմտյան և խորհրդային գործընկերների հարծակումներից, նրա կենսագիր Մ.Ա. Ուեսը գրում էր. «յուրաքանչյուր պատմություն՝ արդի պատմություն է»¹: Հելլենիստական Արևելքի և Հռոմի մասին ազատ և կենդանի ուսերենով գրված Ռոստովցևի երկերը ներշնչված էին, ոչ միայն անտիկ աղբյուրներով և նորաբաց հնագիտական նյութերով, այլև ժամանակակից ռուս իրականությամբ: Այդ իրականության մեջ տեղի էին ունենում քաղաքային միջին դասի (բուրժուազիայի) սրընթաց

¹ Wes 1988: XXII.

ձևավորվում, վերջինիս միաժամանակյա մրցակցությունն ու համագործակցումը տոհմիկ ավագանու հետ, քաղաքի և գյուղի ծպտյալ հակամարտություն, որը ժամանակ առ ժամանակ վերաճում էր «զանգվածների ապստամբությանը» (խոսքը քաղաքաբնակ լյուսպենացված գյուղացիների մասին է), անհատական ձեռներեցության և տերունական բյուրոկրատական իշխանության միջև խորացող ներքին հակասություններ և վերջապես արևելյան և արևմտյան մշակույթների փոխազդեցություն և փոխինտեգրում¹: Ճիշտ այսպես, գրեթե առանց վերապահումների կարելի է բնութագրել Հելլենիստական աշխարհը և նրա ժառանգորդ՝ Pax Romana-ն:

Ավելին, բնութագրելով Ռոստովցևի «կենդանի» պատմության կերտման արմատները, Ա. Մոմիլյանոն նկատել է, որ ժամանակակից ռուս իրականությունից բացի պատմաբանի աշխարհընկալման վրա մեծապես ազդել է նաև վտարանդիությունը: Վերջինս Ռոստովցևի ստեղծագործություններին հայտնել է ընդգծված հակապոզիտիվիստական ու միևնույն ժամանակ ողբերգական և անգամ կատարածաբանական երանգ²⁹: Դրան հակառակ, մինչև վտարանդիությունը, հայրենիքում պահանջված երիտասարդ և չափազանց հաջողակ պրոֆեսորի, ակադեմիկոսի և ինչու չէ՝ կենդանի դասականի գործերը համակված էին հավատով գիտության ուժի նկատմամբ, ճանաչողական հավակնոտությամբ և նախնիացական լավատեսությամբ:

Վերադառնալով Ռոստովցևյան «մոդեռնիզմին», ավելացնենք, որ արդի հետազոտողներից շատերն այսօր պատմության արդիականացումը դիտում են ոչ թե իբրև արատ, այլ՝ պատմագիտության զարգացման համար անհրաժեշտ ներքին խթան, որի շնորհիվ պատմական գիտությունը կարող է մրցակցել քաղաքագիտության և այլ «արդիական» գիտակրթանքների հետ: Այսպես հենվելով

¹ Idem: 207–221.

Ռոստովցևի գաղափարների վրա Նիկոլայ Բերոյանը¹, Պավել Ֆլորենսկին² և Ումբերտո Էկոն³ տարբեր ժամանակներում մշակել էին «Նոր Միջնադարի» հղացքը, իսկ Օրտեգա-ի-Գասետը, իր իսկ խոստովանությամբ, հանրահայտ «Չանգվածների ապստամբությունը» գրել է ոգեշնչված Ռոստովցևի «կենդանի պատմությունից»: Ճիշտ է Բերոյանը «ժամանակակից անտիկայի» վախճանը (XIX դ. աշխարհի՝ Վիկտորյական դարաշրջանի, ռուսական դասականության և այլն) ընկալում էր իբրև ողբերգական ճանապարհ դեպի մաքրված և նորացված «միջնադարյան» հասարակություն, ինչին դժվար թե համաձայնվեր Ռոստովցևը: Առաջին աշխարհամարտից հետո նրան ընդհանրապես բնորոշ չէր պատմության լավատեսական ընկալում, բայց նա բավարարված կզգար, տեսնելով թե ինչպես իր հայացքները խթանեցին XX դ. հումանիտար միտքը:

Այսպիսով Ս.Պետերբուրգյան դպրոցների կարկառուն ներկայացուցիչները՝ Ի.Մ. Գրևսը և հատկապես Մ.Ի. Ռոստովցևը հսկայական ներդրում կատարեցին անտիկ աշխարհի հասարակական-տնտեսական պատմության մշակման գործում, սակայն նրանք միայնակ չէին, որ XIX–XX դդ. սահմանազլխին դիմեցին հին պատմության այդ կողմին: Այդ առումով շատ բան արեց Մոսկվայի պատմագիտական դպրոցի ներկայացուցիչ, Կազանի համալսարանի պրոֆեսոր Միխայիլ Միխայլովիչ Խվոստովը (1872–1920 թթ.), որը բազմաթիվ աշխատություններ է նվիրել հելլենիստական և հելլենիստական-հռոմեական դարաշրջաններին⁴: Բացի այդ իր դասախոսություններում, հողվածներում և ակնարկներում անդրադար-

¹ Бердяев 1924.

² Хагермейстер 2006.

³ Эко 1994: 258–267.

⁴ Хвостов 1907: 1; Он же 1902, кн. 3: 43–56; 1904, кн. 4: 145–148; Он же 1904: 188–222; Он же 1914: 423–437 (Հողվան ունի բնորոշ խորագիր. «К вопросу о генезисе античного капитализма»).

ծել է պատմագիտության մեթոդաբանությանը և պատմիմաստասիրության խնդիրներին¹:

Այս ամենից կարելի է եզրակացնել, որ ռուսական հելլենիստագիտությունը, թեև ձևավորվեց համեմատաբար ուշ և երկար ժամանակ զարգանում էր արևմտյան, առաջին հերթին գերմանական, անտիկագիտության ազդեցության ներքո, արդեն XIX դ. վերջին քառորդում և հատկապես XX դ. առաջին երկու տասնամյակներում այն արժանի տեղ գրավեց արևմտյան հետազոտական դպրոցների կողքին: Ասվածը առաջին հերթին վերաբերում է հելլենիստական և բյուզանդական հետազոտություններին: Այս բնագավառները համեմատաբար քիչ էին հետաքրքրում արևմտյան հետազոտողներին, որոնք նախապատվություն էին տալիս դասական անտիկագիտությանը², իսկ ռուս պատմաբաններին ավելի էին հրապուրում արևմտյան քաղաքակրթության փոխակերպումները Արևելքում: Բացի այդ նույնիսկ արևմտամետ պատմաբանները երբեք չէին բացարձակացնում արևմտյան քաղաքակրթական տարրերի ազդեցությունը Արևելքի վրա, ավելին նշում էին, որ քաղաքակրթական ազդեցությունը միշտ եղել է փոխադարձ: Ռուսական հելլենիստական առանձնահատկություններից մեկն այն էր, որ այն զարգանում էր մի քանի ուղղություններով և մշակել էր անտիկ պատմության ուսումնասիրության մի քանի ուղղություններ:

¹ Он же 1909: 791–824.

² Այս բնագավառում XIX դ. երկրորդ կեսում միանշանակորեն գերիշխում էին գերմանացի հետազոտողները, սակայն Առաջին աշխարհամարտից հետո առաջնային դիրքերը աստիճանաբար անցնում են բրիտանական և ֆրանսիական անտիկագետներին:

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

Բոլշևիկյան իշխանության հաստատումից հետո իրավիճակը Ռուսաստանում կտրուկ փոխվեց: Բոլոր ժամանակներում, դասական մշակույթը և իհարկե անտիկ դասական հետազոտությունները հենվում էին հասարակության ամենակրթված խավերի վրա: Ռուսաստանում այդպիսի հենարանը մեծաթիվ ազնվական և բուրժուական մտավորականությունն էր, որը դեռևս Պյոտրի բարեփոխումների ժամանակներից հակված էր դեպի Արևմուտք և նպաստում Ռուսաստանի եվրոպացման և մոդեռնիզացման: Պատահական չէր, որ Ռուսաստանի գիմնագիտներում այդքան մեծ տեղ էր հատկացվում դասական կրթությանը¹: Ռուսաստանյան ինտելիգենցիան անտիկ դասականությունն ընկալում էր իբրև բնական օղակ՝ շաղկապող ռուսական ուղղափառ քաղաքակրթությունը եվրոպականին: Սակայն դա բնավ չէր նշանակում, որ ռուս մտավորականները հրաժարվում էին իրենց ինքնությունից: Հակառակը նրանց նպատակն էր ազգայինը հարստացնելով նոր տարրերով, Ռուսաստանը դարձնել մրցունակ արագ գլոբալիզացվով աշխարհում: Այդ առումով հելլենիզմի և բյուզանդական քաղաքակրթության պես ոգեշնչող օրինակներ մարդկային պատմության մեջ քիչ կարելի է

գտնել: Ուստի Բուզեսկուլի, Կարենի, Զելինսկու և Ռոստովցևի պես հետազոտողների հայտնվելը ռուսական դասական անտիկագիտության և հելլենիստագիտության երկնակամարում ինչ-որ տեղ անխուսափելի էր և բնական:

Սակայն Ռուսաստանի նոր խորհրդային իշխանությունների համար դասական անտիկագիտությունը որպես գաղափարաբանական հարանիշ խորթ էր և անընդունելի: Պատահական չէ որ դպրոցներում առաջին հերթին վերացվեց դասական կրթության համակարգը: Հսկայական կորուստներ կրեց համալսարանների պրոֆեսորա-դասախոսական կազմը: Կտրուկ իջավ ուսանողության կրթական մակարդակը: Եթե նախկինում համալսարանների ուսանողների մեծ մասը ծագում էր քաղաքային մտավորականության դասից, ապա այժմ պատմության ֆակուլտետները գլխավորապես համալրվում էին մայրաքաղաքները հեղեղած գյուղացի երիտասարդներով: Համախմբվելով կոմերիտմիության շարքերում և արագ յուրացնելով հեղափոխական պոռոտաբանություն, սրանք կազմակերպված գրոհ սկսեցին դասական պատմագիտության վրա: Համալսարաններն ավարտելով, նրանք առաջատար դիրքեր գրավեցին ակադեմիական և համալսարանական գիտության մեջ, հետին պլան մղելով «հին» մասնագետներին: Միայն նրանք, ովքեր անխոս ընդունում էին «խաղի նոր կանոնները» կարող էին շարունակել գրադվել գիտությամբ, բավարարվելով երկրորդական դերերով:

Պատմաիմաստական բազմակարծությանն ու բազմաշերտությանն եկավ փոխարինելու միասնական և բոլորի համար պարտադիր հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների մասին մարքսլենինյան ուսմունքը: Դրա նեղ շրջանակների ներսում 30-ական թթ. սկզբներին մշակվեց համապարփակ անտիկ ստրկատիրական հասարակարգի հայեցակարգը: Անտիկագիտությունը կորցնելով իր գիտական որակը դարձավ մարքսիստական քաղտնտեսագիտությա-

¹ Դասական կրթությունը՝ միջնակարգ հումանիտար կրթություն է, որի ուսումնական պլանը հիմնված է դասական լեզուների (լատիներեն, հունարեն) լեզվի, գրականության, դիցաբանության և պատմագրության, փիլիսոփայության ուսումնասիրության վրա:

յան նեցուկ: Ովքեր չէին ընդունում «խաղի կանոնները» ենթարկվում էին հալածանքների: Այսպես վաղաժամ մահացավ (1931 թ.) Վ. Բուզեսկուլը, որն այդպես էլ չհաշտվեց նոր իրավիճակի հետ: Արիստիդ Իվանովիչ (1897–1982) Դովատուրը և պապիրուսագետ Օտտո Օսկարովիչ Կրյուզերը¹ երկար տարիներ անցկացրել էին տարբեր տաժանավայրում, իսկ բյուզանդագետ Վ. Ն. Բենեշևիչը մահացավ Ներքին գործերի ժողկոմատի (ՄԿՎԸ) զննաններից մեկում:

«Սոկոլովյանների կրտսեր սերնդի» ներկայացուցիչ, հեյլենիզմի խնդիրներով ակտիվորեն զբաղվող² Սերգեյ Ալեքսանդրովիչ Ժեբելյովը (1867–1941 թթ.) ստիպված եղավ գնալ բարոյական նսեմացուցիչ կոմպրոմիսի: Ռոստովցևի և Չեխինսկու³ պես նա չհեռացավ հայրենիքից և անցումային դաժան ժամանակներում, շարունակում էր զբաղվել ավանդական պատմաբանասիրական հետազոտություններով: Անշուշտ նրան ավելի հեշտ էր հարմարվել նոր իրավիճակի: Բանն այն է, որ լինելով «Սոկոլովյան դպրոցի» ցայտուն արտահայտված ներկայացուցիչ, Ժեբելյովը չունեցրեց յուրօրինակ պատմիմաստասիրական և հասարակական-տնտեսական հայեցակարգեր, իսկ անտիկ պատմության նկատմամբ «սոկոլովյաններին» բնորոշ պատմաբանասիրական մոտեցումը միշտ ապաքաղաքականացված էր և որևէ կերպ չէր հակասում մարքս-լենինյան ուսմունքին: Դա հնարավորություն էր տալիս Ժեբելյովին կաբինետային անդորրում շարունակել իր բանասիրական ուսումնասիրությունները և պատրաստել անտիկագետների նոր սերունդ, տարագրված հին սերնդի փոխարեն:

Սակայն, որոշ ժամանակ անց ակադեմիական ավանդույթների մաքրության երբեմնի ջերմեռանդ ջատագով Ժեբելյովը, անսպասե-

լիորեն դրսևորեց կոնֆորմիստական կեցվածք և դարձավ իշխող դոկտրինների հետևողական ջատագով: Նա հանդես եկավ հողվածով «ԽՍՀՄ տարածքում առաջին հեղափոխական ապստամբությանը» վերնագրով: Հենվելով Քերսոնետում Դիոփանտոսի (Διόφαντος ὁ Ἀλεξανδρεὺς, Ք.ա. II դ.) պատվին թողած վիմագիր հրովարտակի տվյալների վրա, Ժեբելյովն առաջ էր քաշել վարկած, որի համաձայն Բոսպորի թագավոր Պերսիադոսի դեմ ապստամբած սկյութների առաջնորդ Սավմակոսն ինքը ստրուկ էր և իր ղեկավարած ապստամբությունը սկյութ-ստրուկների հզոր շարժում էր՝ ուղղված դասակարգային շահագործողների դեմ: Ժեբելյովի նման կերպարանափոխությունը խրախուսանքի արժանացավ իշխանությանների կողմից, ինչի շնորհիվ նա հին ռուս անտիկագետներից դարձավ թերևս ամենաստատուսավոր պատմաբանը²:

Սակայն, նույնիսկ Ժեբելյովի քննադատները նշում էին, որ այդ կոմպրոմիսն ուներ նաև դրական կողմեր, վառ անհատականությունների բացակայության պայմաններում Ժեբելյովին հաջողվեց իր շուրջը միավորել ցաքուցրիվ եղած ռուս անտիկագետներին և նրանց օգնությամբ վերականգնել, թվում էր արդեն ընդմիշտ մարած, ռուս անտիկագիտության ավանդույթները: Ճիշտ է հիմնականում դրանք «սոկոլովյան» պատմաբանասիրական դպրոցի ավանդույթներն էին, համեմված մարքս-լենինյան հասարակագիտական մոտեցումներով և հեղափոխական պոռոտախոսությամբ, բայց առանց այդ բազայի խորհրդային անտիկագիտությունն ապագա չէր կարող ունենալ: Ինչևէ Ժեբելյովին հաջողվել էր ապահովել գիտության համար այնքան կարևոր ժառանգականությունը և դաստիարակել անտիկագետների նոր սերունդ³: Թեև հետագայում

¹ Крюгер 1934: 189–261).

² Жебелев 1879: 13–32. Он же 1922.

³ Ռոստովցևի և Չեխինսկու պես վառ և ուժեղ անձնավորությունները անշուշտ չէին կարող համակերպվել նոր ռեժիմին:

¹ Жебелев 1938: 43–71.

² Սակայն Ժեբելյովին ևս չհաջողվեց խույս տալ ռուս մտավորականության դառը ճակատագրին: St'u Тункина 2000: 116–161.

³ Васильев 1997; Фролов 2000.

այդ դպրոցի սաներն աչքի չէին ընկնում վառ անհատականությամբ, համարձակ ինքնօրինակ աշխատանքներով, բայց դարձան դասական բանասիրության և անտիկ պատմության (հատկապես պատմագրության) փայլուն ուսուցիչներ:

Սակայն մարքս-լենինյան մոտեցումը անտիկ պատմագիտության մեջ հաստատվեց ոչ միանգամից և անցավ կազմավորման մի քանի փուլեր: 1920–1930 թթ. ԽՍՀՄ-ում ծավալվեց գիտական բանավեճ Արևելքում ստրկության և ստրկատիրական հասարակարգի շուրջ: Որոշ խորհրդային պատմաբաններ, գտնվելով Օսվալդ Շպենգլերի տեսությունների ազդեցության ներքո, փորձում էին նախակապիտալիստական հասարակական-տնտեսական հասակաձուլումները համախմբել մեկ՝ «ասիական» (արխայիկ) հասարակական-տնտեսական հասարակարգի մեջ՝ հիմնված արտադրության ուրույն՝ ասիական եղանակի վրա, որը գոյություն ուներ միայն ասիական հասարակություններում: Ինչպես հայտնի է, «ասիական» հասարակարգի տեսությունը մշակվել է դեռևս Կարլ Մարքսի կողմից կապիտալիստական արտադրությանը նախորդող ձևերին նվիրված «1857–1859 թթ. տնտեսական ձեռագրեր» և «Բրիտանական տիրապետությունը Հնդկաստանում» ակնարկներում:

Սակայն ասիական արտադրաեղանակ կողմնակիցների դեմ հանդես եկան պատմաբան-ունիվերսալիստները, որոնք աշխարհի մի շարք երկրների և տարածաշրջանների արտադրահարաբերությունների վերլուծության հիման վրա եզրակացրել են, որ նման արտադրաեղանակ գոյություն ուներ և ունի ոչ միայն արևելյան հասարակությունների զարգացման նախնական փուլերում, այլ նաև առհասարակ որջ մարդկության մոտ՝ այն համարելով բացարձակ և

ընդհանրական: Սրանից ելնելով՝ արևելյան այնպիսի հասարակություններ, ինչպիսին է Եգիպտոսը Նոր թագավորության շրջանում կամ Աքեմենյանների տերությունը, սկսեցին սահմանվել որպես դասական ստրկատիրական հասարակություններ, որոնք, ըստ էության, ոչնչով չէին տարբերվում հունական պոլիսներից կամ Հին Հռոմի հասարակարգից: Մարքսիստական այս պարզեցված տեսության հիմքում դրված էր համաշխարհային պատմական գործընթացի միասնության գաղափարը, ինչը դրսևորվում էր հասարակարգերի հերթագայության միջոցով՝ որպես մարդկության պատմական զարգացման ընդհանրական փուլեր:

«Հնգամդամ տեսության» հիմնադիր ընդունված է համարել Ալեքսանդր Իլյիչ Տյոմենենը, անտիկ հասարակության պատմության մասին առաջին մարքսիստական աշխատանքների հեղինակ¹, ով առաջինը կիրառեց ստրկատիրական հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի հասկացությունը հին Հունաստանի պատմության վերաբերյալ²: Հին արևելյան և անտիկ հասարակությունները նա համարում էր ստրկատիրական հասարակարգի երկու տարատեսակներ: Իր աշխատություններում նա գլխավոր ուշադրությունը դարձնում էր Հին կտակարանի պատմության հասարակական-տնտեսական առանձնահատկությունների և անտիկ աշխարհի հետ նրանց կապին³: Բացի այդ նա զբաղվել հելլենիստական դարաշրջանի Միջագետքի պատմության հարցերով⁴:

Հելլենիզմի և առհասարակ անտիկ պատմության խոշոր հետազոտող և տեսաբան կարելի համարել Սերգեյ Իվանովիչ Կովալյովին, ով մարքսիստական ֆորմացիոն տեսությունը շաղկապել է

¹ Тюменев: 1922; Он же: 1922.

² См.: Тюменев: 1920–22; Он же: 1922; Он же: 1923; Он же: 1923; Он же: 1935. Համեմատության համար տե՛ս նաև. Тюменев 1966: 333; Тюменев 1937.

³ Тюменев 1959: 58–74.

⁴ См.: Тюменев 1957: 37–56.

¹ Sl'u Рабство в странах Востока в средние века: 1986.

հելլենիստական և հոմեակական պատմությանը¹: Սերգեյ Իվանովիչը խորհրդային տարիներին անտիկ պատմության ուսումնասիրողներից ամենա համարձակ և անկաշկանդ տեսաբանների էր: Նա մինչև վերջ հավատարիմ մնաց հին հասարակությունների բոլորապտուտային (ցիկլիկ) տեսության հետևորդ և այսպես կոչված մոդեռնիստական հայացքներից հին պատմությանը, որը, բացի ամենից արտահայտվում էր «պրոլետարիատ», «ֆեոդալիզմ», «գյուղացիական հեղափոխություն», «ստրուկների և կոլոնների սոցիալական հեղափոխություն»² և շատ այլ եզրերի հաճախակի օգտագործման մեջ: Հատկանշական է, որ դեռևս մինչև մարքսիստական տեսաբան դառնալը Կովալյովը գիտական հանրությանը հայտնի էր որպես է. Մեյերի ու Մ. Ռոստովցևի գաղափարակիր: Այսպես հին մակեդոնական հասարակության կառուցվածքի մեջ նա տեսնում էր ավատատիրության տարրեր՝ հիերարխիկ սանդղակարգ, ավատային հողատիրություն և նվաճողական ձգտումներ ունեցող վերնախավ³: Սակայն 1936–1937 թթ. Վ.Ս. Սերգեևի հետ համատեղ Կովալյովը տալիս է «հելլենիզմ» հասկացության նոր սահմանում, որը արմատապես տարբերվում էր այդ եզրի Ռոստովցևի ընկալումից: Կովալյովը հելլենիզմը դիտարկում էր որպես Արևելյան Միջերկրականի զարգացման փուլ: Այն բնորոշվում է հետևյալ հատկանիշներով.

- ավանդական հունական պոլիսի ստրկատիրական տնտեսության հասարակական-քաղաքական համակարգի ճգնաժամով

¹ См.: Ковалев 1936; Он же 1932; Он же 1933; Он же 1933: 345–354; Он же 1934: 295–328; Он же 1934: 89–99; Он же 1934: 70–80; Он же 1933 (Совместно с С.А. Жебелевым); Он же 1934: 139–180 (Совместно с С.А. Жебелевым).

² Ковалев 1954: 33–44.

³ Он же 1930: 148–183.

- արևելյան հելլենիստական երկրներում ապրանքային հարաբերությունների և ստրկատիրության զարգացման բարձր մակարդակով
- գյուղական բնակչության շահագործման ձևերով
- հին արևելյան հասարակություններից ժառանգած միապետական կառավարման ձևերի լայն կիրառումով
- պետության մենաշնորհային միտումներով
- համադրականություն մշակույթի տարրեր բնագավառներում

Այսպիսով, Կովալյովի հելլենիզմի ընկալումները զգալիորեն տարբերվում էին արևմտյան շատ հետազոտողների (Դրոյզեն, Թարն, Բիկերման և այլք) մոտեցումներից: Վերջիններս հելլենիզմի համադրականության տարրերը տեսնում էին գլխավորապես մշակույթի և կրոնի բնագավառներում, այն էլ հունական տարրերի բացահայտ գերակշռությամբ և գերիշխանությամբ: Առանձին դեպքերում հնարավոր էին համարում արևելյան և արևմտյան տարրերի փոխազդեցությունը պետավարչական ոլորտում, բայց ոչ ավելին: Ըստ էության, գտնվելով մարքսիստական տեսության գաղափարախոսական ներգործության տակ, Կովալյովը չէր վախենում համարձակ եզրահանգումներ կատարել, նա բազմազան և բազմաշերտ համադրականության կողմնակից էր, ինչն անշուշտ Ռոստովցևի ազդեցություն արգասիքն էր: Կովալյովի համոզմամբ հելլենիզմն ենթադրում է հունական և տեղական արևելյան սկզբնատարրերի համադրականությունը տնտեսության, դասային-դասակարգային, քաղաքական հաստատությունների, մշակույթի և կրոնի, այսինքն կյանքի բոլոր բնագավառներում:

Ըստ Կովալյովի և Սերգեևի հելլենիզմը դարձավ հին հունական և հին արևելյան հասարակությունների զարգացման նոր և ավելի առաջադիմական փուլ: Հունական և արևելյան տարրերի սինթեզը

տարբեր երկրներում և տարածաշրջաններում միօրինակ չէր: Որոշ պետություններում գերիշխում էր հունական հիմնատարրը, մյուսներում՝ արևելյան, առանձին երկրներում՝ արևելյան և հունական տարրերը հավասարաչափ էին ներկայացված: Ավելին, առանձին երկրներում այդ սինթեզն ընդգրկել էր օրինակ հասարակական կառույցները, մյուսներում՝ քաղաքական, երրորդներում՝ մշակույթն ու կրոնը: Հունական և արևելյան հիմնանատարրերի զուգակցման ուժգնությունը պայմանավորված էր հելլենիստական հասարակությունների և պետությունների պատմական առանձնահատկություններով: Այդ դրույթներն իրենց հետագա զարգացումը ստացան հետպատերազմյան շրջանում Աբրամ Բորիսովիչ Ռանովիչի տեսական աշխատություններում:

Ի. Կովալյովը զբաղվում էր հելլենիստական¹ և հռոմեական² հասարակական-տնտեսական պատմության խնդիրներով, քրիստոնեության ծագման³ և դասակարգային բնույթի⁴ հարցերով: Դասախոսություններ էր կարդում անտիկ պատմության և պատմագրության վերաբերյալ, որը նրա շարադրմամբ վերածվում էր հելլենիստական-հռոմեական քաղաքակրթության և վաղ քրիստոնեության համայնապատկեր: Նա եղել է հին աշխարհի առաջին մարքսիստական դասագրքերի⁵, այդ թվում դպրոցական դասագրքերի

հեղինակը¹, որոնցով դաստիարակվել է հետպատերազմյան սաների և առաջին հերթին պատմաբանների մի ամբողջ սերունդ:

Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով մարքս-լենինյան ձևաչափի գլխավոր տեսաբան համարվել է խորհրդային շրջանի խոշոր եգիպտագետ և ասորագետ, խորհրդային Միությունում Հին Արևելքի պատմագիտական դպրոցի հիմնադիր Վասիլի Վասիլևիչ Ստրուովեն: Նրա տեսական սխեմաները նույնացվել են Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի մոտեցումների հետ և, որոշ վերապահումներով ու շտկումներով, տիրապետող են մնացել խորհրդային պատմագիտության մեջ ընդհուպ մինչև վերակառուցման սկիզբը: Նա հայտնի ռուս արևելագետ Բ. Տուրանի աշակերտն էր: Տուրանն իր աշակերտների հետ առաջինը Ռուսաստանում կազմակերպել էր հին եգիպտական, այդ թվում հելլենիստական գրավոր հուշարձանների համակարգված ուսումնասիրությունն ու հրատարակումը²: Շարունակելով իր ուսուցչի գործը Ստրուովեն ևս անդրադարձել է հելլենիստական եգիպտոսի պատմության խնդիրներին³:

Սակայն ողջ արհեստականությամբ և «գաղափարախոսական ականջները ձգելով» հանդերձ, «հնգանդամ տեսությունը» թույլ տվեց նորովի նայել Արևելքի պատմությանը և ազդակ հաղորդեց Հին Հայաստանի պատմության զարգացմանը: Վ.Վ. Ստրուովեի ունիվերսալիստական, համահավասարեցնող մոտեցումը, հատկապես հրաժարումը հատուկ՝ զուտ ասիական հասարակական-տնտեսական հասարակարգի հարացույցից, համենայնդեպս՝ տեսության

օրս էլ համարվում է հռոմեական պատմության լավագույն համախառնական դասախոսություններից մեկը:

¹ Ковалев 1923–25; Он же 1936; Он же 1948; Он же 1954; Он же 1955; Он же 1956 (Совместно с Е.М. Штаерман)

² См.: Тураев Б. Остатки финикийской литературы. СПб., 1903; Он же 1922; Он же 1935.

³ См.: Струве 1914: 348–353; Он же Т. III, в. I, 1928: 109–185; Т. IV, 1930: 159–248.

¹ Ковалев 1946: 46–56; Он же 1948: 34–42; Он же 1948: 177–178; Он же 1949: 69–73; Он же 1949: 29–40; Он же 1949: 280–308; Он же 1949 (Совместно с У.В. Тарном).

² Ковалев 1947: 86–98; Он же 1948: 202–244; Он же 1955: 108–116; Он же 1956: 12–17; Он же 1957: 42–54.

³ Ковалев 1958: 3–25; Он же 1959: 46–61; Он же: 1964 (Совместно с В.В. Струве); Он же 1960 (Совместно с М.М. Кублановым); Он же 1964 (Совместно с М.М. Кублановым); Он же 1948; Он же 1962: 78–95.

⁴ Ковалев 1951; Он же 1952; Он же 1954

⁵ Ковалев 1936; Он же 1937: Կովալյովի րազմիցս, այդ թվում Իսալիայում, վերահրատարակվող «Հին Հռոմ» մեկգրությունը. (История Рима: курс лекций. Л.: Изд-во Ленинградского государственного ордена Ленина университета, 1948) մինչ

մեջ, հավասարության նշան դրեց Արևելքի և Արևմուտքի, Հյուսիսի և Հարավի միջև: Եվրոպան գրկվեց բացառիկության և եզակիության բրենդից, ինչը փոքր-ինչ թուլացրեց ավանդական արևմտակենտրոն դիրքորոշումները խորհրդային պատմագիտության, հասկապես արևելագիտության մեջ: Խորհրդային պատմագիտության մեջ դրվեց հելլենիստական աշխարհի աշխարհագրական և ժամանակագրական շրջանակների հարցը, որոնք զգալիորեն ընդլայնված էին: Առաջարկվեց դրանք տարբեր կերպ սահմանել յուրաքանչյուր առանձին երկրի համար: Մի կողմից՝ հելլենիզմի աշխարհագրական սահմանները բավական ընդլայնվեցին դեպի Արևելք, մյուս կողմից՝ կասկածի տակ դրվեց հելլենիստական աշխարհի շրջանակների մեջ Մակեդոնիան և Հունաստանը ընդգրկելու իրավաչափությունը: Նշվեց հելլենիզմի կենսունակության և անգամ Արևելքում հունա-մակեդոնական թագավորությունների անկումից հետո նրա տարրերի ամրապնդման և արմատավորման երևույթի մասին: Ա.Բ. Ռանովիչն առաջարկեց հելլենիզմը դիտարկել որպես անտիկ ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման փուլ¹, ինչն ինքնին տարօրինակ չի թվում, եթե նկատի ունենանք, որ Վ.Վ. Ստրովեն դասական ստրկատիրական հասարակությունների թվին էր դասում Աքեմենյան տերությունը և Քաղդեական թագավորությունը:

Այսպիսով, նշված երեք անտիկագետների ջանքերով 20–30-ական թթ. սահմանագլխին Լենինգրադում տեղի ունեցող գիտական թեժ բանավեճերի արդյունքում մշակվեց և խորհրդային պատմագիտության մեջ իր հաստատուն տեղը գտավ ստրկատիրական հասարակարգի տեսությունը, ըստ որի բոլոր հին հասարակությունների հիմքում ընկած էին ստրկատիրական հարաբերությունները: Ընդ որում ստրկատիրական հասարակարգն ընկալվում էր որպես

¹ Ранович 1950.

«ինգամաս» ֆորմացիոն հայեցակարգի երկրորդ փուլ: Դա բավականին կուռ և միևնույն ժամանակ պարզ հղացք էր, որն ամբողջությամբ համապատասխանում էր նոր մարքսիստական գաղափարախոսության պահանջներին և դարձավ խորհրդային պատմագիտության հիմնաքարը:

1920-ականների վերջում և 1930-ականների սկզբներին մշակված համապարփակ-ֆորմացիոն տեսության դաշտում իրենց ուրույն տեղը գրավեցին այդպիսի ճանաչված պատմաբաններ ինչպիսիք էին Բ.Լ. Բոգանսկին, Կ.Մ. Կոլոբովան, Ն.Ա. Մաշկինը¹, Ռ.Վ. Շմիդտը, Վ.Դ. Բլավատսկին, Վ.Ֆ. Գայդուկևիչը, Դ.Պ. Կալիստովը և այլք: Նրանք բոլորը այսպես թե այնպես անդրադարձել էին հելլենիստական տեսության և պատմության խնդիրներին²: Կուզեինք նշել, որ այդ պատմաբանների բարձր դիրքերը պայմանավորված էին ոչ միայն առաջարկած փաստերի մարքսիստական մեկնաբանությամբ, այլև այդ խնդիրների շուրջը կատարված թեև ոչ միշտ փայլուն, բայց ծանրակշիռ աշխատություններով: Այդ նոր ձևաչափի գիտնականները եռանդով սկսել էին վերափոխել անտիկ պատմագիտությունը մարքսիստական ոգով:

Մարքսիստական ձևաչափի շրջանակներում հելլենիզմի տեսության խնդիրներն իրենց հետագա զարգացումն ստացան Աբրամ Բորիսովիչ Ռանովիչի (Ռաբինովիչ, 1885–1948) 1950 թ. հետմահու հրատարակված վերջինիս «Հելլենիզմը և նրա պատմական նշանակությունը» ծրագրային մենագրության մեջ³: Այստեղ հելլենիզմը դիտարկվում էր որպես ստրկատիրական հասարակական-տնտեսական ֆորմացիայի զարգացման ամենաբարձր և վերջին փուլ (այնպես, ինչպես իմպերիալիզմը, մարքս-լենինյան տեսության

¹ Машкин 1948: 35–54; Он же 1949: 32–39.

² Гайдукевич 1949; Он же 1955; Каллистов 1949; Жебелев 1953; Блаватский 1953.

³ Ранович 1950.

մեջ համարվում էր կապիտալիստական ֆորմացիայի գազաթնա-կետը, ի դեպ իմպերիալիզմը նաև հելլենիզմի բնորոշ կողմերից է): Ռանովիչի համոզմամբ հին աշխարհում հելլենիստական երկրներից բարձր փուլ թևակոխել էր միայն կայսերական շրջանի Հռոմը¹: Ըստ Ըստ խորհրդային տեսաբանի անտիկ պատմության այդ հերթա-կան, օրինաչափ և անխուսափելի շրջանը դասական հունական պոլիսի և Աքեմենյան պետության ճգնաժամի հետևանք էր, սակայն այդ դարաշրջանը չունի ինքնուրույան արժեք և ընդամենը կոչված էր հող նախապատրաստել ավելի առաջադիմական և ավելի մեծա-ծավալ Հռոմեական կայսրությանը:

Ըստ Ռանովիչի հելլենիզմի բնորոշ հատկանիշներից են.

- առևտրի և դրամային հարաբերությունների ինտենսիվ զար-գացում
- բնատնտեսության արտամղման միտում
- դասական ստրկատիրության տարածում Արևելքում
- տնտեսության որոշ համահարթեցում, էթնիկ մեկուսացման մեղմացում
- սոցիալական հակասությունների և դասակարգային պայ-քարի սրում
- հունական և արևելյան մշակույթների փոխազդեցություն և այլն:

Բայց բոլոր այդ ուղղություններում հելլենիզմի նվաճումները ունեին սահմանափակ ու ժամանակավոր բնույթ և ենթակա են էո-թենական փոփոխությունների, առանց որոնց անհնար է ֆորմա-ցիաների հերթափոխությունը:

Իր աշխատությամբ Ռանովիչը նպատակ ուներ հակադրել «միակ ճշմարիտ» մարքսիստական համապարփակ ֆորմացիոն տեսության հիմքերի վրա մշակված հելլենիզմի հղացքը «բուրժուա-

¹ Он же 1949.

կան» անտիկ պատմագիտության գլխավոր հենասյուն Մ. Ռու-տովցևի «մոդերնիզատորական» հայացքներին: Ռանովիչի հայե-ցակարգն իր հետագա զարգացումը ստացավ խորհրդային այդպի-սի ճանաչված պատմաբաններ աշխատություններում ինչպիսիք էին Կ.Մ. Կոլոբովան¹ և ավելի ուշ Կոչելենկոն², Ս.Տ. Երեմյանը, Գաֆուրովը, Դ.Ի. Ցիբուկիդիսը³, Ա.Ս. Շոֆմանը⁴, Ի.Շ. Շիֆմանը⁵ և այլք:

Սակայն զարմանալիորեն, նույն այդ անբարենպաստ ժամա-նակներում Ռուսաստանում պահպանվում էին անտիկագիտության պատմափիլիսոփայական և մշակութաբանական ուղղությունների ավանդույթները, կատարվում ինքնօրինակ և համարձակ հետազո-տություններ, առաջ քաշվում նոր գաղափարներ, որոնք նորարա-րությամբ գերազանցում էին ոչ միայն խորհրդային այլև Արևմուտ-քի ուսումնասիրողների գործերը: 1920–1930-ական թթ. այդ նորա-րարական ուղղությունների ռահվիրան դարձավ Նիկոլայ Յակով-ևիչ Մառը, ով անձնական խարիզմայի, գաղափարների ընդգրկ-մամբ, ինքնաստեղծ և նոր խնդիրների դրվածքի շնորհիվ մեծ հա-մակրանք էր վայելում խորհրդային և հատկապես Լենինգրադի մտավորականության մեջ: Իր գաղափարները մեծ ազդեցություն թողեցին մշակութաբանության և դիցաբանության խնդիրներով զբաղվող հետազոտողների, այդ թվում Ի. Գ. Ֆրանկ-Կամենեցկու և Օ.Մ. Ֆրեյդենբերգի վրա, ովքեր Մառի հետ համատեղ ձեռնամուխ եղան «Հարեթական ժողովածուի» («Яфетический сборник») և «Տրիստան և Իսուդա» հանդեսի (Լենինգրադ, 1932) հրատարակ-

¹ Վերջինս մանրամասն անդրադարձավ այդ հարցերին իր այդպես էլ չիրատա-րակված «Հելլենիզմի պատմություն» բուհական ձեռնարկում:

² Кошеленко 1978; Он же 1979; Он же 1963; Он же 1990: 12–13.

³ Гафуров, Цибукидис 1980.

⁴ Шофман 1963; Он же 1984.

⁵ Шифман 1986: 369–387 и др.

մանը: Այդ ժողովածուների շուրջ ձևավորվել էր հայտնի մատական դպրոցը, որը բավականին երկար ժամանակ ժամանակ համարվում էր Խորհրդային միությունում ամենաառաջադիմականը և հեռանկարային¹:

Այսպես Իգրայել Գրիգորյևիչ Ֆրանկ-Կամենեցկին, Էռնստ Կասսիրերի ոգով, մշակել էր հնամենի պայմանանշանների և այլաբանությունների հետազոտման համակարգ: Կամենեցկուն նախևառաջ հետաքրքրում էր անցում, ավելի ճիշտ՝ բեկում նախապատմական արքայիկ շրջանից դեպի պատմական ժամանակ: Այստեղից էլ նրա հետաքրքրությունը մարգարեական և վաղքրիստոնեական դարաշրջանների նկատմամբ: Մաքս Վեբերին զուգահեռ և կանխագործելով Կարլ Յասպերսին նա շատ հիմնովին անդրադարձել է «առանցքային ժամանակի» գաղափարին:

Սակայն Մառի ամենատաղանդավոր աշակերտն էր Օլգա Միխայլովնա Ֆրեյդենբերգը: Վերջինս Մառին վերաբերվում էր գրեթե որպես մարգարեի, անգամ նրա հետ գծովելուց հետո²: Նույնիսկ «մառականության» դեմ Ստալինի սանձարձակած հալածանքների ժամանակ, նա շարունակում էր պաշտպանել էր իր նախկին ուսուցչին³: Իր սկզբունքներին հավատարիմ մնալու պատճառով Ֆրեյդենբերգը գրանցվեց անբարեհույսների շարքը և երկար ժամանակով մերժված էր խորհրդային գիտական հանրության կողմից: Միայն 1932 թ. նրան հաջողվել էր Լենինգրադի համալսարանում վերաբացել դասական բանասիրության ամբիոնը՝ առաջինը Խորհրդային միության մեջ: Այդ ամբիոնը նա ղեկավարել է մինչև 1950 թ., չլքելով այն նույնիսկ Բլոկադայի դաժան տարիներին:

Ֆրեյդենբերգը համարվում է այսպես կոչված խորհրդային դիցաբանական դպրոցի հիմնադիրներից մեկը: Բարձրացնելով իր հետազոտությունները հերմենևտիկայի մակարդակին, նրան հաջողվել էր խորհրդային դիցաբանական դպրոցն շարժապել համաշխարհային իմաստաբանությանը (սեմանտիկա): Ֆրեյդենբերգի տեսական կառույցները զուգաձայնում են Բախտինի (ծաղրերգության, խեղկատակության բնույթի մեկնություն, երգիծանքի և գրոտեսկի տեսություն և այլն)¹ և Կ. Լևի-Ստրոսի² և Կ.Գ. Յունգի (միևնույն առասպելույթի, կամ արքետիպի արտացոլումը տարբեր մակարդակների վրա)³ գաղափարների հետ: Իր աշխատություններում Ֆրեյդենբերգն ունի հելլենիստական թատրոնի և գրականությանը վերաբերող մի քանի խոր նկատառումներ⁴:

Հսկայական ներդրում անտիկ հետազոտությունների բնագավառում կատարել է Պավել Ֆյորենսկու աշակերտ Ալեքսեյ Ֆյոդորովիչ Լոսևը (1893–1988): 1930 թ. «Առասպելի դիալեկտիկա»⁵ աշխատության հրապարակումից հետո, որտեղ նա բացահայտորեն արհամարհում էր մարքսիստ-լենինյան տեսությունը իբրև մեթոդ անտիկ պատմության ուսումնասիրության համար, Լոսևը ենթարկվեց հալածանքների: Այդ հալածանքների նախաձեռնողները Լազար Կազանովիչն էր և Մաքսիմ Գորկին: Շուտով Լոսևը ձերբակալվել և դատապարտվել էր 10 տարվա, իսկ նրա կինը՝ 5 տարվա ազատազրկման: Շատերի պես նա հայտնվել էր Բալտիկում, որտեղ գլխի տրավմաների և ծանր ապրումների հետևանքով գրեթե կորցրել էր տեսողությունը: Մ. Գորկու առաջին կնոջ Տ.Պ. Պեշկովայի միջամտությամբ 1932 թ. Լոսևն իր կնոջ հետ ազատ են ար-

¹ Фрейденберг 2001: 325–339, 425–443.

² Фрейденберг 1988: 181–204.

³ Мосс 1994: 98–106.

¹ Фрейденберг 1926: 378–396.

² Фрейденберг 1936, 1997.

³ Фрейденберг 1987: 120–130; Она же 1995: 272–297.

⁴ Ст'ю Фрейденберг 1978.

⁵ Лосев 1990.

ձակվել և նույնիսկ թույլտվություն ստացան վերադառնալ Մոսկվա: Սակայն, որպես խորթ և անբարեհույս տարրին, նրան արգելված էր հրապարակվել և փիլիսոփայություն դասավանդել: Օգնել էր երիտասարդ տարիքում ստացած դասական և երաժշտական կրթությունը: Շատերի պես նա ստիպված էր զբաղվել թարգմանությամբ հին լեզուներից, Պետական երաժշտարվեստի անդամ էր, դասավանդում էր, Մոսկվայի կոնսերվատորիայում, Գեղարվեստի պետական ակադեմիայում, Մոսկվայի մանկավարժական ինստիտուտում (1944), Նիժնի Նովգորոդ համալսարանում, վերջապես թույլտվություն ստացավ անտիկ գեղագիտություն դասավանդել Մոսկվայի 2-րդ Պետական լսարանում:

Թեև նրան արգելել էին հրապարակվել, Լոսեր շարունակում էր գրել: Նա թողել է հսկայական ժառանգություն: 20-րդ համագումարից հետո հրատարակվելու արգելքը հանվեց, այն պայմանով, որ գիտնականը լոյալություն կդրսևորի իշխող գաղափարախոսության նկատմամբ: 1960-ականներին լույս տեսավ Լոսևի «Անտիկ գեղագիտության պատմության» առաջին հատորը, որն իր գաղափարաբանությամբ և մեթոդաբանությամբ արմատապես տարբերվում էր խորհրդային և արևմտյան անտիկագիտության մեջ ընդունված մոտեցումներից: Դրան հաջորդեցին «Անտիկ գեղագիտության պատմության» նոր հատորներ՝ թվով տաս, որոնցում իմաստասերն ու մշակութաբանը ներկայացրել էր անտիկ հոգևոր մտքի համընդգրկուն պատմություն, բացել Սոկրատեսի, Պլատոնի, Արիստոտելի իմաստասիրություն նրբությունները, ինչպես և Պղոտինոսի ու այլ նորալատոնականների բնազանցական ապոֆատիկայի առանձնահատկությունները: Այս աշխատություններին բնորոշ է յուրահատուկ ոճ, որը համատեղում է խիստ ակադեմիական հետազոտության մեթոդաբանություն և կենդանի, գեղարվեստական շարադրանք:

«Անտիկ գեղագիտության» հինգերորդ և վեցերորդ հատորները Ա.Ֆ. Լոսևն ամբողջությամբ նվիրել է հելլենիստական-հռոմեական դիցաբանության¹ իմաստասիրության² ու գեղագիտության քննական վերլուծության³: Այդ հիմնարար տեսական աշխատության մեջ, հելլենիստական գեղագիտությունը ներկայացված է որպես բազմափուլ, շուրջ հազարամյա ուղի անցած հոգևոր շարժում, որն իր բազմաշերտության պատճառով ավելի բարդ է և համապարփակ քան անտիկ դասական շրջանի հոգևոր մշակույթը:

Կյանքի վերջին տասնամյակում Ա. Լոսևի շուրջը ձևավորվել է աշակերտների և հետևորդների խումբ: Ազա Ալիբեկովնա Տախո-Գոդիի ջանքերի շնորհիվ Լոսևի տունը դարձավ մշակութաբանների, բանասերների և փիլիսոփաների հավաքատեղի, այստեղ կազմակերպվող «փիլիսոփայական թեյախմություններին» մասնակցում էին երիտասարդ գիտնականներ Ս.Ս. Ավերինցևը, Վ.Վ. Բիբիխինը, Կ.Ա. Կեդրովը, Ս.Բ. Չիմբինովը և ապագա այլ հայտնի գիտնականներ: Նրանցից Ս. Ավերինցևը զգալի ներդրում է կատարել հելլենիստական հոգևոր մշակույթի ուսումնասիրման գործում⁴: Այսպիսով, նույնիսկ խորհրդային շնչահեղձ մթնոլորտում շարունակում էր զարգանալ հելլենիստագիտության պատմիմաստասիրական և մշակութաբանական ուղղությունները, որոնք, ըստ էության շարունակում էին ռուսական նախախորհրդային շրջանի ավանդույթները:

Իսկ հելլենիզմի քաղաքական, տնտեսական և հասարակական կառույցների պատմագրության մեջ շարունակում էին գերիշխել Ա.Բ. Ռանովիչի մշակած մոտեցումները: Բայց արդեն 50-ականներին, գրեթե անմիջապես Ռանովիչի մենագրության հետմահու լույս ընծայումից հետո, խորհրդային պատմագիտության մեջ բուռն վե-

¹ Он же 1996.

² Там же.

³ Он же 1979; Он же 1979.

⁴ Авсринцев 1990: 206–266. Он же: 1977.

ճեր ծավալվեցին հելլենիզմի բնույթի շուրջը: Բանավեճի ընթացքում Ռանոլփի սոցիոլոգիական պարզունակ սխեմաները ենթարկվեցին ջախջախիչ քննադատության: Նրա ընդդիմախոսներից Կ.Կ. Ջեյինը և Վ.Դ. Բլավատսկին¹, Ա.Լ. Կացը² հելլենիզմը չէին համարում անտիկ ստրկատիրական ֆորմացիայի զարգացման օրինաչափ և անխուսափելի դրսևորում: Կոնստանտին Կոնստանտինովիչ Ջեյինն առհասարակ հրաժարվեց հելլենիզմը համարել անտիկ ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման փուլ³: Ջեյինը համոզված էր, որ Ռանոլփի առաջարկած «հելլենիզմ» եզրի կիրառումը միայն բարդացնում է, առանց այդ էլ բարդ և խճճված խնդրի ընկալումը: Փոխարենը Կ.Կ. Ջեյինն առաջարկել է հելլենիզմի իր սահմանումը. այն, նրա կարծիքով, ինքնուրույն պատմա-մշակութային երևույթ է որը սկզբնավորվել է Ալեքսանդրի արշավանքների արդյունքում և բնորոշվում է անտիկ դասական և հին արևելյան հատկանիշների համադրականությամբ՝ հասարակական, քաղաքական, մշակութային (հատկապես գաղափարախոսական) բնագավառներում⁴:

Ռանոլփի ընդդիմախոսները համոզված էին, որ հելլենիստական պետությունները չունեն միասնական հասարակական-տնտեսական հատկանիշներ: Օրինակ դա վերաբերում է ստրկության զարգացման տարբեր աստիճաններ ունեցող Բալկանյան Հունաստանին և Պտղոմեան Եգիպտոսին: Ինքնին այդ մոտեցումը նոր չէր և բնորոշ էր արևմտյան, հատկապես գերմանական դասական պատմագրությանը: Անկախ թե որքանով էր արդարացի այդ մոտեցումը, հետաքրքիրն ինքը տարակարծության փաստը, որը հնարավոր դարձավ 20-րդ համագումարից հետո: 1960 թ. Ջեյինը հրա-

տարակեց հիմնարար հետազոտություն ու չ հելլենիստական Եգիպտոսի հողային հարաբերությունների մասին, որտեղ դրված էր ոչ միայն բուն հողային հարաբերությունների այլև սկզբունքային տեսական հարցերի (ապրանքային և բնամթերային հարաբերությունների դերի, կախման տարբեր ձևերի, տնտեսական և ոչ տնտեսական հարկադրման տեսակների և այլ) խնդիրը¹:

Սկզբնական շրջանում Ռանոլփի և Ջեյինի տեսակետների կողմնակիցների միջև ծավալված բանավեճը ոչ մի կողմին շոշափելի առավելություն չբերեց: Սակայն խորհրդային միության մայրամուտին Ջեյինի կողմնակիցները Ռուսաստանում արդեն կազմում էին բացարձակ մեծամասնություն: Նոր սերնդի խորհրդային պատմաբանները հելլենիզմը դիտարկվում էին ոչ թե իբրև անտիկ շրջանի ընդհանուր նպատակաբանականությամբ պայմանավորված հերթական փուլ, այլ որպես համահունական շարժում, որը, համընկնելով մակեդոնական թագավորների աշխարհակալ քաղաքականության հետ, նպաստեց նոր քաղաքակրթության առաջացմանը:

Ջեյինի ազդեցության ներքո խորհրդային պատմագրության մեջ ձևավորվեց հելլենիստական հետազոտությունների նոր ուղղություն: Այն հենված էր հիմնականում երիտասարդ սերնդի գիտնականների ուսումնասիրությունների վրա: Վերջիններիս ավելի շատ հետաքրքրում էին հելլենիզմի դրսևորումներն առանձին երկրներում: Այսպես Ի.Ս. Սվենցիցկայան և Ե.Ս. Գոլոբցովան², Ա.Գ. Փերիխանյան³, Ա.Ի. Պավլովսկայան⁴, Ն.Ն. Պիկուս⁵ անդրադարձել են հելլենիստական երկրների հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների և հատկապես կախյալ բնակչության վի-

¹ Блаватский 1967: 12–17.

² Кац 1955.

³ Зельин 1955: 99–108; Он же 1953: 145–156).

⁴ Он же 1955: 99–108.

¹ Он же 1960; Он же, Трофимова 1969.

² Голубцова 1992: 66–75.

³ Периханян 1960.

⁴ Павловская 1976: 458–476.

⁵ Пикус 1972.

ճակին¹, Ա.Գ. Փերիխանյանը ուսումնասիրել է նաև տաճարային համալիրների կառուցվածքը Փոքր Ասիայում և հելլենիստական Հայաստանում, Գ.Խ. Սարգսյանը՝ Սելևկյան Բաբելոնիայի և Հայաստանյան քաղաքների կարգավիճակը², Գ.Ա. Կոշելենկոն հելլենիստական Արևելքի պոլիսային քաղաքների կարգը³ և այլն:

Ձեյլինի առաջարկած հայեցակարգի շրջանակներում սկսեց հետևողականորեն մշակվել նախահելլենիզմի հիմնախնդիրը, որը ենթադրում էր հելլենիզմին բնորոշ միայնատարրերի առկայությունն Արևմուտքում դեռևս մինչև Ալեքսանդրի արշավանքները: Այդ հարցերի ուսումնասիրման գործում իրենց ներդրումն ունեցան Լ.Պ. Մարինովիչը⁴, Է.Դ. Ֆրոլովը⁵, Լ.Մ. Գլուսկինան⁶, Վ.Ի. Իսաևան⁷ և ուրիշները: Ակտիվ շրջանառության մեջ դրվեց արևմտաեվրոպական հելլենիզմի գաղափարը, առաջարկվեց «հոմեական հելլենիզմ» եզրը⁸: Սակայն կային նաև հակառակ մոտեցումներ, որոշ հետազոտողները կասկածի տակ դրեցին Արևմուտքում, այդ թվում բուն Հելլադայում հելլենիզմի տարրերի առկայությունը:

Ֆորմացիոն հնգամաս տեսության հակառակորդները, ունենալով առանձին անհամաձայնություններ այս կամ այն խնդրի վերաբերյալ միակարծիք են առ այն, որ.

- Ստրուվեի և իր հետևորդների հղացքը շատ դեպքերում լուրջ հիմնավորումներ չունի,

¹ Свенцицкая 1963; Блаватская, Голубцова, Павловская 1969.

² Саркисян 1960.

³ Кошеленко 1979.

⁴ Маринович 1975; Он же 1980: 29–51.

⁵ Фролов 1976: 247; Он же 1983: 245–260; Он же. 1990: 14–58. Այստեղ ներկայացված տեսակետը զուգաձայնվում է դեռևս անցյալ դարի առաջին քառորդում գերմանացի հետազոտող Ու. Վինկելյնի առաջարկած մակեդոնական տերուսական քաղաքականության վերաբերյալ կազմաձևող դերակառուցության հայեցակարգին:

⁶ Глускина 1989: 224.

⁷ Исаева 1990: 59–85.

⁸ Штаерман 1992: 140–176; Он же 1994; Кашеев 1993: 31; Кашеев 1997; Беликов 2003.

- 1920–1930-ականների սոցիոլոգիական բանավեճերի եզրակացությունները շինծու են և կոնյունկտուրային,
- «հնգամաս» տեսության շուրջ բանավեճը վերսկսվել է, քանի որ գիտության նորագույն նվաճումները չեն տեղավորվում մարքսիստական տեսության «պրոկրուստյան մահիճի» մեջ,
- «ասիական» արտադրաձևի տեսությունը հակամարքսիստական չէ, քանի, որ այն առաջարկել է ինքը՝ Մարքսը,
- ոչ միայն Մարքսը և Էնգելսը, այլև Լենինը երբևիցե չեն օգտագործել հասարակական-տնտեսական ֆորմացիա եզրը,
- Արևելքում դասական տիպի ստրկատիրական հարաբերություններ չէն եղել,
- նախակապիտալիստական հասարակություններում ոչ տնտեսական «անձնական» հարաբերությունները ունեին առավել քան կարևոր նշանակություն,
- որոշ հետազոտողները փակուղուց դուրս գալու ելքը տեսնում են Կ. Մարքսի «ասիական» արտադրաձևի գաղափարին վերադառնալու մեջ¹,
- հասարակական-տնտեսական ֆորմացիաների հերթափոխը պարտադիր պայման չէ, պատմության ընթացքն ավելի բարդ է և հետաքրքիր, քան ներկայացված է դպրոցական և բուհական դասագրքերում,
- թե Անմուտքի, թե Արևելքի վերաբերյալ լայնատարած «ստրկատիրական հարաբերություններ» եզրը պետք է ընդունել պայմանականորեն և որոշ վերապահումներով,
- ստրկատիրական ֆորմացիան ավատատիրական կացութաձևի համար հող նախապատրաստած փուլ չէ, այն շատ ավելի հին և ինքնարժեք երևույթ է:

¹ Никифоров 1975; Проблемы эллинизма. Реферативный сборник 1975.

4.4. Ձեյլիսի հայեցակարգը բավական երկար ժամանակ գրեթե անվերապահորեն ընդունվում էր խորհրդային ակադեմիական միջավայրի առաջադեմ և հատկապես երիտասարդ ներկայացուցիչների (60-ականների, шестидесятники) կողմից (սակայն մեր կարծիքով՝ 4.4. Ձեյլիսի հայացքների համակարգը նույնպես տառապում է որոշ սխեմատիզմով և բավական խոցելի տեղեր ունի անգամ իր ժամանակի խորհրդային պատմագրության տեսանկյունից)¹:

Սակայն մեծ դժվարությամբ էր ճանապարհ հարթում արևելյան նախահեյլենիզմի գաղափարը²: Այն, թերևս առաջինն արտահայտել էր Վիտալի Ալեքսանդրովիչ Բելյավսկին (1924–1977)³, որը Ի.Մ.

¹ Խառնաշփոթի հիմնական պատճառը անգամ պրոֆեսիոնալ պատմաբանների համար եղել և մնում է հենց հեղինիզմ անվանումը: Բանն այն է, որ հեյլենիզմը զուտ արևելյան երևույթ է, որը, սակայն, անվանվել է *հեյլեն* (հունյն) անունից ստեղծված եզրով: Բայց Հունաստանը և Մակեդոնիան դասական ժամանակաշրջանում արդեն վաղուց դարձել էին ինքնուրույն քաղաքակրթություն և ակտիվորեն զինակալում էին արևելյան աշխարհին: Մա, չնայած թվացյալ տարօրինակությանը, օրակարգ է բարձրացնում հեյլենիստական աշխարհին Ատտալյան հունա-մակեդոնական դինաստիայի պատկանելության հարցը: Թեև ինքը՝ մակեդոնական միապետությունը, տիպաբանորեն մոտ էր Արևելքի միապետություններին, և իր գոյության վերջում ենթարկվում էր որոշակի ազդեցության Սելևկյանների կամ Պտղոմեոսների արքայատոհմերի կողմից, այնուամենայնիվ, շատ հետազոտողներ Մակեդոնիան համարում են հունական աշխարհի մաս և ոչ մի կերպ՝ արևելյան տիպի հեյլենիստական թագավորություն: «Հունաստանում շարունակում էր գոյություն ունենալ դասական տրոլություն, ավելին՝ հենց հեյլենիստական դարաշրջանին է համապատասխանում կախվածության այն ձևերի (իլոտիա, պենեստիա և այլն) գրեթե լիակատար վերացման ժամանակը, որոնք իրենց համանմանը ունեն Արևելքի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքում: Արևելյան ավանդույթների ազդեցությամբ ծնված սոցիալական և ոչ մի ձև այն ժամանակվա հունական հասարակության կառուցվածքում մենք չենք տեսնում: Հունաստանում շարունակում է գոյատևել պոլիսը, և զարգանում է պետական կազմակերպման նոր տեսակ՝ պոլիսների դաշնային միություն, որը ոչ մի կապ չունի Արևելքում գոյություն ունեցող քաղաքական կառուցվածքի հետ»: «...Միակ ոլորտը, որում Արևելքի ազդեցությունը ինչ-որ չափով զգացվում է մշակույթն է, հիմնականում կրոնական պատկերացումների ոլորտը» (Косшеленко 1990: 12–13): Մենք իրավաչափ չենք համարում նման մոտեցումը, բայց այն ավելի հանգամանալի մշակում է պահանջում, և մենք դրա քննարկումը կրողները հետագային:

² Вейнберг 1983: 195–209; Ганбов, Кошеленко, Сердитых 1992.

³ См.: Белявский 1971 (Совр. переиздание под названием: Тайны Вавилона 2001).

Դյակոնովի հետ ընդհարման պատճառով ակադեմիական շրջաններում դարձավ *persona non grata*: Սակայն աշխատելով գործարանային պահակ, նա շարունակում էր հրատարակվել խորհրդային միության մեջ և արտասահմանում, տհաճություն պատճառելով իր հակառակորդներին:

Մշակվեցին նոր մոտեցումներ հեյլենիստական մշակույթի նկատմամբ¹: Նույն շրջանում հեյլենիստական ուսումնասիրությունների մեջ սկսում են լայնորեն կիրառվել մշակութաբանական մոտեցումներ: Դասական լեզուների փայլուն գիտակ և ակնառու պատմաբան Ալեքսանդր Իոսիֆովիչ Ջայցևն ուսումնասիրել է անտիկ պատմության բեկումնային շրջանները և նրանց անդրադարձը մշակույթի վրա: Իր հասուն շրջանում դասական անտիկայից բացի նրա ուշադրության կենտրոնում հայտնվել է նաև հեյլենիզմը: Իր աշխատություններում նա ցույց է տվել, որ ինչ-որ պահից սկսած հեյլենիստական մշակույթի գրեթե բոլոր ուղղություններն արձանագրում են լճացում, իսկ այնուհետև անկում: Ջայցևի պնդմամբ մաթեմատիկայի ոլորտում Արքիմեդից և Պերգացի Ապոլլոնիոսից հետո նկատվում է ստեղծագործական ուժերի հետընթաց, այդ միտումը չկարողացավ կանգնեցնել նույնիսկ մեծն Դիոփանտոսը: Հյուպարքոսից հետո սկսում է ճահճանալ նաև աստղագիտությունը: Ստրատոնոս Լամսակցու նպատակաուղղված փորձերը ֆիզիկայի բնագավառում կանգ առան արդեն սկզբնական փուլում: Բնագիտության մեջ իմացական հետազոտությունները դուրս են մղվում մի տեսակ «գույքագրումով»: Հեյլենիստական պոեզիայում փոփոխությունները նկատելի են դառնում մոտ Ք.ա. III դ. կեսերին: Իսկ կերպարվեստի մեջ արդեն Ք.ա. IV դ. հնարավոր չէ նշել որևէ

¹ Античная литература (ред. Тахо-Годи 1963); Древнегреческая литературная критика (под ред. Л.А. Фрейберг) 1975; Рожанский 1988. Бухарин 2000: 88–100; Никулина 1998.

ակնառու արվեստագետի անուն: Հելլենիստական մշակույթի լճացման պատճառները նշանավոր խորհրդային հետազոտողը տեսնում էր «մարդու նկատմամբ հավատի կորստյան մեջ, թերահավատության առ այն, որ սեփական ուժերի օգնությամբ անհատն ունակ է հասնել սկզբունքորեն անհասելիին»¹: Չայցևի հայացքները զգալի ազդեցություն ունեցան ժամանակակից խորհրդային և հատկապես լենինգրադյան գիտական հանրության վրա²: Նրա համբավը համադրելի է անտիկ մշակույթի մեկ այլ հետազոտող, Ջելինսկու համբավի հետ, ով XX դարասկզբում ևս վայելում էր մտավորականության և հատկապես երիտասարդության սերը:

Հատկանշական են հայտնի մշակութաբան և առտնին պատմության մասնագետ Ալեքսանդր Բենցիոնովիչ Կովելմանի աշխատությունները, որոնցում նա անդրադարձել է հելլենիստական և ուշ հռոմեական Ալեքսանդրիայի զանգվածային գիտակցությունը, Եգիպտոսի բազմազգ բնակչության հույզերի և մտորումներին, ինչպես նաև առօրյա պատմության այլ խնդիրներին³: Սա բոլորովին նոր մոտեցում էր խորհրդային շրջանի հելլենիստական ուսումնասիրությունների մեջ: Նրա աշխատանքները գրված են հունալեզու պապիրուսների (հասարակ մարդկանց նամակներ, բողոքներ և խնդրագրեր) հիման վրա: Իր աշխատանքներում Կովելմանը ներգրավում է նաև Նոր Կտակարանի նյութերը և I–IV դդ. փիլիսոփաների աշխատությունները: Բացահայտվում են քրիստոնեությանը դարձի և հեթանոսության կործանման պատճառները:

Դեռևս խորհրդային վաղ շրջանում սկսել էր ձևավորվել հելլենիստական-եբրայական խնդիրներով զբաղվող բարձրակարգ դպրոց: Հուդայականության և հելլենիզմի փոխազդեցության խնդիրներ

րով զբաղվել են Ա.Ի. Տյումենը¹, Ա.Բ. Ռանովիչը², Ի.Դ. Ամուսինը³, Կովելմանը⁴, Ռոզովան⁵: Այս ավանդույթներն իրենց հետագա զարգացումը ստացան հրեաների հայրենադարձությունից հետո⁶: Ինչպես նշվել էր 1990-ականներին, խորհրդային Միության անկումից հետո, ազգությամբ հրեա մի քանի խոշոր պատմաբաններ տեղափոխվել են Իսրայել և Միացյալ Նահանգներ⁷: Նրանք նոր լիցք հաղորդեցին իսրայելյան և ամերիկյան եբրայագիտությանն ու հելլենիստագիտությանը: Լենինգրադյան անտիկագիտության դպրոցն անցած հրեա պատմաբաններն ու մշակութաբանները հրեական մշակույթը դիտարկվում է երկակի, մի կողմից՝ որպես հելլենիստական համադրականության դրսևորում, մյուս կողմից՝ իբրև հելլենիստական քաղաքակրթությանը ներհակ, ինքնամփոփ և ինքնարժեք երևույթ: Այդ մշակույթի մի բևեռում գտնվում է Փիլոն Ալեքսանդրացին և Հովսեպոսը, իսկ մյուս բևեռում Թալմուդն ու Հնգամատյանը⁸:

Խորհրդային ուշ շրջանում հելլենիստական ուսումնասիրությունները թևակոխեցին զարգացման նոր փուլ: Անտիկ հետազոտություններում սկսեցին օգտագործել նոր մեթոդներ, քննության առարկա դարձան նոր, մինչ այդ քիչ ուսումնասիրված խնդիրներ: Արդեն ավանդական դարձած այնպիսի հետազոտական թեմաների կողքին, ինչպիսիք օրինակ հունա-մակեդոնական բանակը, զինվո-

¹ Тюменев 1922.

² Ранович 1937; Он же 1941.

³ Амусин 1983.

⁴ Ковельман 1994: 123–137.

⁵ Рогова 2006.

⁶ Ранович 1937; Он же 1938; Он же 1941; Он же 1949.

⁷ Kovelman 1991: 135–152; Ковельман 1994: 214–241 (Kovelman 1996: 111–132; Он же 1996; Ковельман, Гершович 1996; Ковельман 2007; Ковельман 2001–2004. Т. 1, Т. 2; idem 2002: 86–92; idem 2002: 86–92; idem 2003: 13–18; idem 2004: 123–146; idem 2004: 162–168; Он же 2004: 42–51; idem 2005; idem 2006: 153–182.

⁸ Idem 2005; idem 2007: 162–175; Он же 2007.

¹ Зайцев 2001: 281–282; Zajcev 1993; idem 1996: 693–699; Зайцев 2001.

² Жмудь 2000: 8–9.

³ Ковельман 1985: 134–154; Он же 1984: 170–184; Он же 1985: 213–219; Он же 1988.

րական վերնախավը, թագավորի յուրայինները և այլը¹, ուսումնասիրության առարկա դարձան նոր խնդիրներ: Երկվեզվության խնդիրը գտավ իր արժանի տեղը հելլենիզմի մասին խորհրդային շրջանի հետազոտություններում²: Կրկին քննարկման առարկա դարձան հելլենիստական պետությունների պաշտոնական կրոնը և հատկապես թագավորական պաշտամունքի հարցերը³:

Ուշ շրջանի խորհրդային հետազոտողները հրաժարվեցին նախորդ շրջանին բնորոշ արևմտակենտրոն մոտեցումներից: Ի հայտ են եկել վերլուծական տարաբնույթ աշխատանքներ քաղաքական դոալիզմի վերաբերյալ⁴: Որոշ արդի հետազոտողներ առաջարկում են նաև վերանայել հելլենիզմի աշխարհագրական և ժամանակագրային սահմանները վերջիններիս ընդլայնման օգտին⁵: Խորհրդային պատմագիտության կողմից հելլենիստական աշխարհի շրջանակների մեջ ներառվել են խոշոր և մանր պետական կազմավորումներ՝ Սիկիլիայից և Հարավային Իտալիայից արևմուտքում մինչև հյուսիս-արևմտյան Հնդկաստան արևելքում, և Արալյան ծովի հարավային ափերից⁶ հյուսիսում մինչև Նեղոսի առաջին քարվաստները հարավում:

¹ Ковалёв 1949: 280–308; Ковалёв 1948: 34–42; Мелюкова 1950: 30–41; Блаватский 1954; Пугаченкова ВДИ. 1966: 27–43; Хазанов 1968: 180–191; Самохина 1975: 62–67; Маринович 1975; Шофман 1987: 143–153; Мурзин, Черненко 1980: 155–167; Самохина 1988: 44–51; Никоноров 1995: 53–61; Десятников 1972: 68–77; Климов 1993: 50–59; Шофман 1976: 215–220.

² St'i orh'isul. Саркисян 1986; Казанский, Крючкова 2002: 69–81.

³ Свенцицкая 1989; Ладьянин 2004; Ладьянин 1998: 32–49; Нефедов Харьков, 1999: 90–95; Нефедов 1999: 46–54; Маргарян 1991 / <http://cheloveknauka.com/svyatilischa-strany-kommageny-i-armeniya>

⁴ Бокшанин 1960; Степанян 1976: 171–183; Он же 1978: 187–204.

⁵ Թեև Արևմուտքում մինչև օրս էլ զերիշխող է մնում ավանդական ժամանակագրությունը տե'ս (Green 1993: 319, 441).

⁶ Толстое 1948; Кошеленко 1972: 59–78; Он же 1979; Кошеленко 1966; Он же 1966; Он же 1974; Литвинский, Виноградов, Пичикян 1985: 84–109; Пилипко 2005: 184–186.

Միևնույն ժամանակ խորհրդային որոշ հետազոտողները կասկածի տակ էին դրել ինքնաբերական թվացող Մակեդոնիայի ու Հունաստանի հելլենիստական աշխարհի բաղադրյալ մաս լինելու դրույթը, մյուսները հելլենիզմի բնորոշ գծերը տեսնում էին Արևմտյան Միջերկրականում և Հյուսիսային Աֆրիկայում¹:

Վերաքննության ենթարկվեցին նաև հելլենիզմի ժամանակագրական շրջանակները: Առանձին պատմաբաններն այլևս չեն ընդունում արևմտյան պատմագիտության մեջ ավանդական դարձած այն դրույթը, որ հռոմեական նվաճումներից հետո՝ հատկապես Ք.ա. 30-ականներից հետո, հելլենիզմն Արևելքում դուրս է մղվել հռոմեական քաղաքականությանը²: Փոխարենը ձևավորվել է կարծիք, որ հռոմեական շրջանում հելլենիզմը ոչ միայն չի կորցրել իր քաղաքակրթական առանձնահատկությունները, այլև հսկայական քաղաքական և մշակութային ազդեցություն է թողել ողջ Pax Romana-ի վրա՝ այն արմատապես վերափոխելով, մինչդեռ հռոմեական քաղաքական և մշակութային ազդեցությունն Արևելքի վրա մեծ էր միայն իրավունքի և ռազմարվեստի բնագավառներում: Վերջին շրջանում հելլենիզմը ներկայացվում է որպես ոչ այնքան մեկ քաղաքակրթության կողմից մյուսի նվաճում, այլ իբրև քաղաքակրթական երկարատև և արդյունավետ երկխոսություն: Ուսումնասիրողներից շատերը առաջարկում են հելլենիզմի ժամանակագրական սահմանները որոշել տարբեր կերպ, ելնելով տվյալ ազգի կամ երկրի առանձնահատկություններից: Այդ մոտեցումը հատկապես արդյունավետ էր հայոց պատմության պարբերացումը որոշելու և ֆենոմենոլոգիական հարցադրումների պատասխանների որոնման

¹ Шифман 1963; Он же 1976.

² Հռոմեական շրջանի հելլենիզմի մասին առանձին հետազոտություններ չկան: Որոշ տեղեկություններ հայտնում է E. Kornemann, «Aegyptische Einflüsse im römischen Kaiserreiche» (в «Neue Jahrb. für Phil. und Päd.», 1899). Հմտ. Ростовцев 1900, Шифман 1977.

համար: Այսպես հին հայոց պատմությունը պարբերացնելով խորհրդահայ պատմագետները հելլենիզմի դարձրջանի ավարտը համարել են ոչ թե Ք.ա. 30 թ., այլ հայոց դարձը քրիստոնեության IV դ. սկզբին¹:

Ուշ շրջանի խորհրդային ուսումնասիրողները նաև նկատել են Արևելքի շատ երկրներում հելլենիստական ավանդույթների կենսունակությունը և անգամ հելլենիստական մշակույթի առանձին տարրերի տարածումն ու արմատավորումը²: Այս երևույթը ստացավ *հեփհելլենիզմ* անվանումը: Մեր համոզմամբ հետհելլենիզմի բնորոշ օրինակ է վաղմիջնադարյան Հայաստանը, իր հունաբան դպրոցով և մշակութային այլ մշակութային նվաճումներով (պատմագրություն, աստվածաբանություն, փիլիսոփայություն, ճարտարապետություն և ուր.):

Արդի հայ պատմագիտության համար հելլենիզմի խնդիրը ևս շատ կարևոր է և կարոտ է մոտեցումների և շեշտադրությունների ճշգրտման և հստակեցման:

ՀԵԼԼԵՆԻԶՄԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿԱՅ ԴՊՐՈՑԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Հելլենիստական հետազոտությունները Հայաստանում սկիզբ են առել համեմատաբար ուշ: Դա կարող է տարօրինակ թվալ մի ժողովրդի համար, որի հին և հարուստ պատմությունը միշտ եղել է ազգային հպարտության առարկա, յուրատեսակ ազգային բրենդ: XIX դարում հին և միջնադարյան պատմությունը որպես «մշակութային անդաստան» տրվեց հայ վիպասաններին, որոնց հեղինակությունը մարդկանց մեջ շատ ավելի բարձր էր, քան ակադեմիական պատմաբաններինը: Իսկ ակադեմիական հայագիտությունը սաղմնավորվեց Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզու Մխիթարյան կաթոլիկ միաբանության գիտական միջավայրում և երկար ժամանակ զարգանում էր գերազանցապես Արևմուտքում (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Իտալիա) և Ռուսաստանում: Հայաստանի հին պատմության զարգացման մեջ զգալի ավանդ են ունեցել այնպիսի ականավոր պատմաբաններ և բանասերներ, ինչպիսիք են Անտուան Ժան դը Սեն-Մարթենը (1791-1832)¹, Հուլիոս Հերման Պետերմանը (1801-1876)², Մարի Բրոսսեն (1802-1880), Հենրիխ Հյուբշմանը³, Յոզեֆ Մարկվարտը⁴, Թեոդոր Ռեյնսխյը¹, Ֆ. Վինդշմանը, Ֆրանց Բուպեն, Ֆ.

¹ Տե՛ս Սարգսյան 1966:

² Литвинский, Виноградов, Пичикян 1985: 84-109; Гаибов, Кошеленко, Сердитых 1992: 10-58.

¹ Saint-Martin 1841; idem 1850.

² Petermann 1837; idem 1842; idem 1860-1861: 47

³ Hübschmann 1877: 5-49; idem 1883; reprinted in Hübschmann 1976; idem 1904: 197-490.

⁴ Markwart 1928: 64. Mit 3 Tafeln; idem 1914: 25-238; repr., Nendeln and Göttingen, 1970; idem 1901; idem 1917; idem 1928; idem 1931; idem 1919.

Մյուլլերը, Պաուլ Անտուան դը Լագարդը², Մաքս Լաուերը, Սոֆուս Բուգեն, Հերբերտ Պետերսոնը³ և այլք:

Եվրոպացիների և ռուսների հետաքրքրվածությունն արևելագիտությանը և հայագիտությանը՝ որպես եվրոպական արևելագիտության մի մասի, ակադեմիականից բացի, նաև քաղաքական եռթատեքստ ուներ: XIX–XX դդ. առաջին քառորդում Ռուսաստանը և առաջատար արևմտյան տերություններն Օսմանյան կայսրությունն ընկալում էին որպես «Եվրոպայի հիվանդ մարդ», որի օրերը հաշված են, և նրան համարժեք այլընտրանք էին որոնում, որը ներդաշնակորեն կներգրվեր եվրոպական քրիստոնեական «օրքեստրում»⁴: Եվրոպական մեծ քաղաքականության հետևաբեմում պարբերաբար քննարկվում էր Օսմանյան կայսրության մասնատման և դրա տարբեր հատվածները Հին աշխարհի առաջատար տերությունների հովանուն հանձնելու հարցը: Ենթադրվում էր, որ կայսրության առանցքային տարածքները՝ Բալկանները և Փոքր Ասիան, ձևակառուցված կհանձնեն մի ինչ-որ քրիստոնյա ժողովրդի, որը տարածաշրջանում կվարի արևմտյան տերությունների շահերին համապատասխան քաղաքականություն: Բավական երկար ժամանակ այդպիսի ժողովուրդ համարում էին հույներին, որոնք ավանդաբար ընդունվում էին իբրև ինչպես արևմտյան, այնպես էլ արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունների հիմնադիրներ: Դեռևս Եկատերինա Մեծն էր Միջերկրական ծովում թուրքական նավատորմի լիակատար ջախջախման և Կիլիկիայի կղզիներում հունական հանրապետության⁵ ստեղծման ծրագրեր փայփայում, որից սկսվեու

էր Հունաստանի և Բյուզանդիայի վերածնունդը¹: Նման ծրագրեր փայփայում էին Հաբսբուրգների կայսերական ընտանիքում և Եվրոպայի այլ երկրներում:

Պատահական չէ, որ հենց այդ շրջանում են կատարվել Բյուզանդիայի պատմությանը նվիրված առաջին հիմնարար հետազոտությունները, այդ ժամանակ է շրջանառության դրվել «արևելյան հելլենիզմ» հասկացությունը: Հույներին առաջ են մղում որպես Բալկանների և Փոքր Ասիայի իսկական տերեր: Սակայն որոշ ժամանակ անց Արևմուտքի և Ռուսաստանի քաղաքական շրջանակներում, մանավանդ 1770 թ. Պելոպոնեսյան ապստամբության ճնշումից հետո (արևմտյան գրականության մեջ հայտնի է որպես Օրլովյան ապստամբություն)², ռուս-հունական հարաբերություններում խոր ճեղք առաջացավ³: Օսմանյան լծի տակ գրեթե կես հազարամ-

статум; Она же 2015: 517–522; Арш 2008; Зорин 1997: <http://magazines.russ.ru/nlo/1997/24/zorin.html>; Басилов 2018: <https://eu.spb.ru/news/18126-respublikanizm-teoriya-istoriya-sovremennye-praktiki>.

¹ Անգլիայի դեսպան Ջ. Հարիսն այս առիթով տեղեկացնում էր Լոնդոնի կառավարությանը. «Ըջիան Պոսթոլմիկի միտքն անընդհատ գրաված է արևելքում Կայսրության ստեղծման գաղափարով. նրան հաջողվել է կայսրություն վարակել այդ զգացումներով, և նա սցենար է նկարագրել քիմերների, որ նորածին Մեծ Իշխանին կնքել է Կոնստանտին անունով, նրա հաճար ստնտու է վարձել հույն կնոջ՝ Հեղինե անունով և իր շրջապատում խոսում է այն մասին, որ նրան բազմացնի Արևելյան կայսրության գահին: Այդ ինչուց որում նա քաղաք է կառուցում Յագսկոյե սելոյում, որը կոչվելու է Կոնստանտինոպոլ» (Гаррик 1874: сгб. 1465–1512):

² Այնքան օրլովն այսպես էր գրում Գրիգորիին այդ տարածաշրջանում ռուսների խնդիրների մասին. «Եթե սիտի գնանք, ապա գնանք մինչև Կոստանդնուպոլիս և ազատագրենք բոլոր ուղղափառներին և բարեպաշտներին ծանր լծից: Եվ կասեմ սցենար, ինչպես ասել է մեր տեղի Պետրոս I-ինն իր հրովախրատման իսկ նրանց՝ անհավատ մահամեղականներին բշե պալատ տախտատաները՝ իրենց հին բնակատեղիներ: Իսկ այստեղ կրկին կտիրի բարեպաշտությունը, և կասենք փառք մեր ամենագոր Աստծուն» (Орлов 1870: Прилож). Տես նաև՝ Зорин 2001: 50. Ср. также: Достоевский 1984: 83:

³ Ինչպես Պյոտր Մեծի Կասպիական արշավանքի ժամանակ ռուսները չցուցարեցին պատշաճ հաստատամտություն և հետևողականություն ծրագրված խնդիրների իրագործման հարցում, անաբատասխանատու կերպով հուսադրելով տեղի քրիստոնյաներին, հասկապես հայերին՝ նրանք վճռական պահին զիջեցին թուրքերին՝ դաշնակցներին թողնելով բախտի քմահաճույքին: Հույների համար դա վերածվեց ողբերգության, ստակալի կոտորածի Պելոպոնեսում, ուղջ մնացածներից շատերն ընդմիջտ քեցին Մորեան: Ծաղկուն երկրամասը վերածվեց խանձված անապատի:

¹ Reinach 1895.

² Lagarde 1877.

³ Petersson 1920.

⁴ Հին հուն. *ὄρχηστρα*, անտիկ թատրոնում հարթակ երգչախմբի համար, ունիսուն նվագող կոլեկտիվ, նվագախումբ:

⁵ Տես Ս. Усыкин: <http://www.polit.ru/article/2008/12/19/ekaterina/>; Смилянская 2010: http://www.perspectivia.net/publikationen/vortraege-moskau/smiljanskaya_mittelmee

յակ անցկացրած հույները կորցրել էին երբեմնի ավյունը¹ և, ինչպես պարզվեց, այնքան չէին համապատասխանում թուրքերի քրիստոնեական այլընտրանքը լինելու դերին: Եվ այդ ժամանակ արևմտյան և ռուս արևելագետների ուշադրությունը տեղափոխվեց հայերի, սիրորիների, արաբների ու հրեաների վրա: Այդ ժողովուրդների մեջ թերևս ամենապատիվն արևմտյան և ճկուն հայերը, այսպես կոչված «Արևելքի շվեյցարացիները», թվում էր՝ ամենահարմարն էին էմիսար ազգի դերի համար: Հայերը պետք է բոլորից շատ շահագրգռված լինեին տարածաշրջանում արևմտյան քաղաքակրթական արժեքների առաջնության գործում: Արաբները հարմար չէին այդ դերին, քանի որ մահմեդական էին և խաչակրաց արշավանքների ժամանակներից չէին վատահում եվրոպացիներին, ասորիների մեծ մասն իսլամացված և արաբացված էր, հրեաները, չնայած վառ ար-

Շատերը հիասթափվել էին Ռուսաստանի օգնության հարցում, քանի որ հույների ապստամբությունը, ինչպես պարզվեց, ընդամենը նպատակ ուներ շեղել թուրքերի ուշադրությունը Դանուբի ճակատում ռուսական զորքերի կողմից իրականացվող հարձակումից: Իր շահերը պաշտպանելով մերձդանուբյան իշխանություններում Ռուսաստանը լքեց ապստամբներին, մատնելով գազազած մահմեդականների կամայականությանը: «Երջիններս իրենց պարտության վրեժը հանեցին թշվար հույներից: Բացի այդ, Պելոպոնեսի տեռորը նպատակ ուներ օսմանահպատակ քրիստոնյաների մեջ մեկընդմիջտ կոտորել ռուսների հետ համագործակցելու փափագը:

¹ «Տեղի ժողովուրդները կեղծավոր են, խաբեբա, անկայուն, անբարոտիան, վախկոտ, փողի ու ավարի սիրահար, սցեպես որ՝ ոչինչ կրանց չի կարող հետ պահել այս ձգտումից: Դոպրահախտությունը և թեթևամտությունը, թուրքերի ամուր ընթաց դողալը նույնպես մեր հավատակիցների վերջին հատկանիշներից չեն», - գայրույթով գրում էր Ա. Գ. Օրլովը: Մերօրյա պատմաբան Կ. Գոլովաստիկովն այսպես է բնութագրում այդ իրավիճակը: «Օրլովի արշավախմբի հետ արշիպելագ եկած ռուսները ստիպված էին հուսահատություն ապրել. ժամանակակից հույները նման չէին հին սպարտացիներին և Մարաթոնի հաղթողներին: Ե՛վ ռուսները, և՛ նվրոպացիները սկսեցին հանգել այն մտքին, որ կղզիների բնակիչները, որոնք քամահրանքով էին վերաբերվում անտիկ հուշարձաններին, արժանի չեն իրենց մեծ անցյալին: Ըստ էության, դա արդարացում ծառայեց մշակութային արժեքների կոմեկցիոնեություն և դուրսկրման համար. արխիպելագի «հին մարմարե իրերը» («древняя мраморная штука»), Սպիրիդովի արտահայտությամբ, շուտով դարձան Էրմիտաժի ցուցանմուշներ» (Головастикиов: <http://riata.ru/kultura/item/642-rossiya-vladelitsa-grecheskikh-ostrovov.html>; <https://arzas.academy/materials/87>): Տես նաև՝ Смиланская 2010: http://www.perspectiva.net/publikationen/vortraege-moskau/smilyanskaya_mittelmeertraum.

տահայտված պատիվնարությանը, կրոնական և մի շարք այլ գործոնների պատճառով նույնպես հարմար չէին տարածաշրջանում արևմուտքի և հատկապես Ռուսաստանի գործադիր տնօրենի դերին: Հայերի օգտին վկայող ևս մեկ հանգամանք էր այն, որ քաղաքական առումով հայությունը բավարարում էր թե՛ Արևմուտքին, թե՛ Ռուսաստանին, ինչպես նաև տարածաշրջանի մահմեդական ժողովուրդների մեծ մասին (բնականաբար, թուրքերից, քրդերից և չերքեզներից բացի, որոնց, ինչպես ենթադրվում էր, նրանք պետք է դուրս մղեին այս տարածաշրջանից): Այս ամենով է բացատրվում Նոր և Նորագույն ժամանակների առաջատար տերությունների ակադեմիական շրջանակների աճող հետաքրքրությունը արևելագիտության և ի մասնավորի՝ հայագիտության հանդեպ:

Որևէ տարօրինակ բան չկա առ այն, որ հեյլենիստական պատմության հետազոտությունները զարգացել են նաև «գաղութային» արևելագիտության հունով: Գրեթե մեկուկես հարյուրամյակ հեյլենիզմի պատմության առանցքային քննույթն է եղել այսպես կոչված «սպիտակ մարդու բեռը»: Այդ քննույթի հիմքում արևմտյան գաղութարարի կուլտուրտրեգերյան առաքելության գաղափարն էր, որը եվրոպական քաղաքակրթության լույսն էր բերում Արևելքի ժողովուրդներին հանուն սեփական իսկ բարօրության: Հունա-մակեդոնական նվաճողներին և նրանց հաջորդած հռոմեացիներին հետազոտողները դիտարկում էին բացառապես եվրոպական քաղաքական և էնոցիոնալ «էլիտիզմի» դիրքերից:

Սակայն տարօրինակորեն առաջատար արևմտյան պատմաբաններից կամ բանասեր հայագետներից գրեթե ոչ մեկը Հայաստանի պատմության և մշակույթի մեջ չտեսավ հեյլենիզմի գծեր:

¹ Հայերը, հույների նման, չնայած եվրոպական երկրներում, Ռուսաստանում և Օսմանյան կայսրությունում վառ արտահայտված ողջ պատիվնարությանը, իրենց հայրենիքում պատրաստ չէին լուծելու լուրջ խնդիրներ և անհաջողության մատնվեցին:

Ճիշտ նույն կերպ էլ հելլենիզմի XIX դարի և XX դարի առաջին կեսի պատմագրության հսկաներից և ոչ մեկը, լինեն Յ. Դրոյզենը, Մ.Ա. Ռոստովցևը, Ֆ.Ֆ. Ջելինսկին, Է. Բիքերմանը, Վ. Թարնը, Ֆ. Ուլբանքը թե այլք, չփորձեց ներառել Հին Հայաստանի պատմությունը և մշակույթը հելլենիստական քաղաքակրթության միասնական համատեքստում: Քաղաքական, տնտեսական և մշակութային առումով Հայաստանը, ըստ էության, դիտարկվում էր որպես Pax Iranica-ի մաս, որը հնում գրեթե թշնամական վերաբերմունք ուներ հելլենիստական-հռոմեական աշխարհի նկատմամբ: Գուցե սա բացատրվում է նրանով, որ հայկական, Կոմմագենեի և Ծոփքի երվանդականները, ընդհուպ այդ հարստության անկումը, հաջողությամբ դիմադրում էին Սելևկյան էքսպանսիային, իսկ Արտաշեսյանների գահակալումից հետո Հայաստանն է՛լ ավելի արդյունավետ էր դիմակայում էր Սելևկյաններին՝ Տիգրան Մեծի օրոք ուղղակիորեն ոչնչացնելով այդ հունա-մակեդոնական թագավորությունը: Ինքնիշխանության ձգտումը և՛ սեփական պետականության ամրապնդումը, մրցունակությունն ու ազգային շահերին հետամուտ լինելը արևմտյան և ռուս հետազոտողներն ընկալում էին որպես հայերի և Հայաստանին սահմանակից ժողովուրդների կողմից հելլենիստական արժեքների անընկալունակության դրսևորում: Հունա-մակեդոնական և հունա-հռոմեական քննաքննությունների տարրերը, որոնք ամենուրեք հանդիպում են Եփրատից արևելք ընկած երկրներում, դիտարկվում էին որպես պատահական և անէական օտար մասնիկներ, որոնք հեռավոր արևելք են բերել հույն գաղութարարները: Սելևկյանների պետության կազմի մեջ չմտած երկրների և ժողովուրդների պատմության և մշակույթի՝ որպես հելլենիստականի ընկալումը եկավ ավելի ուշ՝ Երկրորդ համաշխարհայինից հետո (ընդ որում՝ ոչ միանգամից և ոչ բոլորի մոտ): Իսկ մինչ այդ Հայաստանը և մյուս առաջավորասիական երկրները արևմտյան և ռու-

սաստանցի պատմաբանների կողմից դիտարկվում էին (գաղութատիրական քննույթի լավագույն ավանդույթներով) լոկ որպես օբյեկտ, որին ուղղված էր հույն-մակեդոնացիների և նրանց փոխարինած հռոմեացիների ակտիվ քաղաքական և էմոցիոնալ գործունեությունը:

Սակայն հայ պատմաբաններն իրենք էլ Հայաստանը չէին ընկալում որպես հելլենիստական քաղաքակրթության բաղկացուցիչ մաս: Մխիթարյան նշանավոր հայագետների՝ Մ. Չամչյանի (1738–1823), Ա. Գարագաշյանի (1818–1903), Ղ. Ալիշանի (1820–1901) և նաև ռուսահպատակ հայագետների աշխատություններում, ինչպիսիք էին օրինակ Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Քերովբե Պատկանովը¹, Գրիգոր Խալաթյանցը (1858–1902), իսկական գաղտնի խորհրդական Մկրտիչ Էմինը², Լեոն (Առաքել Բարախանյան, 1860–1932), գեթ մի ակնարկ չկա Հայաստանում հելլենիզմի վերաբերյալ: Անգամ ականավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի աշխատություններում չեն հիշատակվում հելլենիստական հարաբերությունները Հայաստանում կամ հարակից երկրներում, և դա այն դեպքում, երբ Ն. Ադոնցի ռուսանոլական և մագիստրոսական տարիները Ա.Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետում և դասախոսական կարիերայի սկիզբը համընկան նույն համալսարանում Ռուսաստանում հելլենիզմի խոշոր մասնագետ Մ. Ռոստովցևի դասավանդման տարիների հետ: (Թեպետ, հանուն արդարության պետք է նշել, որ Ն. Ադոնցի գիտական հետաքրքրությունների ոլորտն ավելի շատ կապված էր Հայաստա-

¹ Catalogue de la litterature armenienne depuis le commencement du V jusqu'a XVI siecle. St. Petersburg, 1859; Патканов 1880; Патканов 2011. Սույն աշխատանքը տպագրվել է արամեիկ հոդվածներով՝ «Журнала Министерства Народного Просвещения» ամսագրի էջերում, 1874, 1875, 1881 և 1883 թթ. համարներում, ամսագրի 1883 թ. դեկտեմբերյան (№12) համարում: Տես նաև՝ Эмин 1889.

² Эмин 1864; Он же 1872: 657–698), և արամեիկ՝ Москва, 1872; Он же 1873; Он же: 1890: 93–129) և այլն:

նի միջնադարի, քան հին պատմության հետ, իսկ նույն Ռուսաստանում, Եվրոպայում սովորած Վ. Ռոստովցևից բացի, ոչ ոք հելլենիզմի մասին պատկերացում չունեի):

Եվրոպայի և Ռուսաստանի համալսարաններում լավ դպրոց անցած հայ հետազոտողները նվիրական աշխատանք են կատարել արևմտյան և ռուսաստանյան ակադեմիական հանրությանը արժեքավոր այն տեղեկություններին ծանոթացնելու գործում, որը կա հայկական միջնադարյան աղբյուրներում և ազգագրական նյութերում: Սակայն Ռուսաստանի հայագետների միայն երկրորդ սերունդը՝ Ն. Ադունց, Ն. Մառ և Հ. Օրբելի, Հ. Մանանդյան, իսկ Վենետիկում՝ Ղ. Ալիշանը, համարձակվեցին ինքնուրույն ընդհանրացումներ կատարել հայագիտության ոլորտում:

Հայաստանի պատմության հելլենիստական հետազոտությունների ոլորտում բեկում նկատվեց XX դարի կեսին մոտ: Որակական փոփոխություններն ակնհայտ դարձան արդեն XX հարյուրամյակի երկրորդ կեսին: Այդ ժամանակ անտիկագիտության¹ և Հին Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման կենտրոններ էին մնում Լեւնինգրադի համալսարանական և ակադեմիական կենտրոնները: Այստեղ հիմնարար դպրոց է անցել երիտասարդ հետազոտողների մի ամբողջ սերունդ, որոնք, վերադառնալով Հայաստան, հայկական հելլենաբանության հիմքերը դրեցին:

Ինչպես և ողջ խորհրդային պատմագրությունը, հայկական խորհրդային պատմագրությունը նույնպես խցկեցին ֆորմացիոն տեսության պրոկրոստյան մահիճ: 1920–1930 թթ. ԽՍՀՄ-ում ծավալվեց գիտական բանավեճ Արևելքում ստրկության և ստրկատիրական հասարակարգի շուրջ: Որոշ խորհրդային պատմաբաններ, լինելով Օսվալդ Շպենգլերի տեսությունների ազդեցության ներքո,

փորձում էին խորհրդային պատմագիտության մեջ հայտնի և ընդունված հինգ հասարակական-տնտեսական հասարակարգերին հավելել ևս մեկը՝ «ասիական» (արխայիկ) հասարակական-տնտեսական հասարակարգը՝ հիմնված արտադրության ուրույն՝ ասիական եղանակի վրա, որը գոյություն ուներ միայն ասիական հասարակություններում: Ինչպես հայտնի է, «ասիական» հասարակարգի տեսությունը մշակել է դեռևս Կարլ Մարքսը «Կապիտալիստական արտադրությանը նախորդող ձևերը» աշխատությունում («1857–1859 թթ. տնտեսական ձեռագրեր» բաժնում): Սակայն արտադրության ասիական եղանակի կողմնակիցների դեմ հանդես եկան մարքսիստ պատմաբան-ունիվերսալիստները, որոնք աշխարհի երկրներում և տարածաշրջաններում արտադրահարաբերությունների վերլուծության հիման վրա եկել են այն եզրահանգման, որ նման արտադրատեղանակ գոյություն ունի ոչ միայն արևելյան հասարակությունների զարգացման նախնական փուլերում, այլև առհասարակ բոլոր հասարակություններում՝ այն համարելով բացարձակ և ընդհանրական: Սրանից ելնելով՝ արևելյան այնպիսի հասարակություններ, ինչպիսին է Եգիպտոսը, Նոր թագավորության շրջանում կամ Աքեմենյանների տերությունը, սկսեցին սահմանվել որպես դասական ստրկատիրական հասարակություններ, որոնք, ըստ էության, ոչնչով չէին տարբերվում հունական պոլիսներից կամ Հին Հռոմի հասարակարգից: Մարքսիստական այս պարզեցված տեսության հիմքում համաշխարհային պատմական գործընթացի միասնության գաղափարն էր, որը դրսևորվում էր հասարակարգերի հերթագայության միջոցով՝ որպես մարդկության պատմական զարգացման ընդհանրական փուլեր:

«Նշանդամ տեսության» հիմնադիր ընդունված է համարել խոշոր եգիպտագետ և ասորագետ, խորհրդային Միությունում Հին

¹ St'u Проект «Санкт-Петербургские антиковеды» //http://centant.spbu.ru/spbant/alph.html

St'u Рабство в странах Востока в средние века 1986.

Արևելքի պատմագիտական դպրոցի հիմնադիր Վ.Վ. Ստրովեին: Նրա տեսական սխեմաները նույնացվել են Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի մոտեցումների հետ և, որոշ վերապահումներով ու շտկումներով, տիրապետող են մնացել խորհրդային պատմագիտության մեջ ընդհուպ վերակառուցման սկիզբը:

Սակայն ողջ արհեստականությամբ և «գաղափարախոսական ականջները ձգելով» հանդերձ՝ «հնգամյամ տեսությունը» թույլ տվեց նորովի նայել Արևելքի պատմությանը և ազդակ հաղորդեց Հին Հայաստանի պատմության զարգացմանը: Վ.Վ. Ստրովեի ունիվերսալիստական, համահավասարեցնող մոտեցումը, հատկապես հրաժարումը հատուկ՝ զուտ ասիական հասարակական-տնտեսական հասարակարգի հարացույցից, համենայնդեպս՝ տեսության մեջ, հավասարության նշան դրեց Արևելքի և Արևմուտքի, Հյուսիսի և Հարավի միջև: Եվրոպան զրկվեց բացառիկության և եզակիության բրենդից՝ փոքր-ինչ թուլացնելով ավանդական արևմտակենտրոն դիրքորոշումները խորհրդային պատմագիտության, հատկապես արևելագիտության մեջ: Խորհրդային պատմագիտության մեջ դրվեց հելլենիստական աշխարհի աշխարհագրական և ժամանակագրական շրջանակների հարցը, որոնք զգալիորեն ընդլայնված էին: Առաջարկվեց դրանք տարբեր կերպ սահմանել յուրաքանչյուր առանձին երկրի համար: Մի կողմից՝ հելլենիզմի աշխարհագրական սահմանները բավական ընդլայնվեցին դեպի Արևելք, մյուս կողմից կասկածի տակ դրվեց հելլենիստական աշխարհի շրջանակների մեջ Մակեդոնիան և Հունաստանն ընդգրկելու իրավաչափությունը: Նշվեց հելլենիզմի կենսունակության և անգամ Արևելքում հունա-մակեդոնական թագավորությունների անկումից հետո նրա տարրերի ամրապնդման և արմատավորման երևույթի մասին: Ա.Բ. Ռանովիչն առաջարկեց հելլենիզմը դիտարկել որպես անտիկ

ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման փուլ¹, որն ինքնին տարօրինակ չի թվում, եթե նկատի ունենանք, որ Վ.Վ. Ստրովեին դասական ստրկատիրական հասարակությունների թվին էր դասում Աքեմենյան տերությունը և Քաղդեական թագավորությունը:

Այդ նույն ժամանակ ի հայտ են գալիս Սուրեն Տիգրանի Երեմյանի (1908–1992) աշխատությունները՝ նվիրված հելլենիզմին Հայաստանում: Հայաստանը հելլենիստական պետություն ճանաչելու առաջին քայլը դարձան այն ուսումնասիրությունները, որոնցում Ս. Երեմյանը, հենվելով առաջին հերթին հայկական աղբյուրների վրա, փորձեց Հին Հայաստանը ներկայացնել որպես Միջերկրածովյան տիպի ստրկատիրական երկիր²: Նա մշակեց Հայաստանում և սահմանակից երկրներում ստրկատիրական կարգի զարգացման շրջափոխանացումը. համայնքային-ստրկատիրական շրջան (մ.թ.ա. VII–IV դդ.), ստրկատիրական տնտեսության ծաղկման շրջան (մ.թ.ա. III դ. – մ.թ. II դ.), ստրկատիրական արտադրահարաբերությունների ճգնաժամի և անկման շրջան (մ.թ. III–IV դդ.): Այս մոտեցումը լիովին տեղավորվում էր Վ.Վ. Ստրովեի և Ա.Բ. Ռանովիչի սխեմայում և արժանացել է Ի.Վ. Ստալինի բարձր գնահատության, որը երկու անգամ Ս. Երեմյանին հրավիրել է իր մոտ՝ Կրեմլ, որպեսզի մուրաբայով մի բաժակ թեյի շուրջ քննարկի Խորհրդային Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի պատմության հետ կապված հայեցակարգային հարցերը: Ըստ էության, Ս. Երեմյանի հայեցակարգն ընդունվեց որպես առանցքային ԽՍՀՄ հին ժողովուրդների պատմության լուսաբանման համար: Այդ նույն ժամանակ մեծ թափ են ստանում Հյուսիսային Մերձսևծովյան հելլենիստական քաղաք-պետությունների հնագիտական հետազոտությունները: Հյուսիսային Մերձսևծովի հելլենիստական ուսումնասիրությունները

¹ Ранович 1950.

² Еремян 1939; Он же 1948.

րում մեծ ավանդ ունեն Հ.Ա. Օրբելին¹, Տ.Վ. Բլավատսկին², Վ.Ֆ. Գրինևիչը³, Գայդուկևիչը⁴, Գ.Ա. Կոշելենկոն⁵:

Հայաստանում և Անդրկովկասում ստրկատիրական հասարակարգի հայեցակարգն իր հետագա զարգացումն ստացավ Սուրեն Երեմյանի ավելի ուշ շրջանի աշխատություններում⁶: Ինչպես հայտնի է, քաղաքային կարգը միշտ էլ եղել է հելլենիզմի ցուցիչը: Նրա օգնությամբ համեմատաբար դյուրին էր այս կամ այն երկիրը հարաբերակցել հելլենիստական քաղաքակրթության հետ: Ուստի, Ս. Երեմյանի՝ Հին Հայաստանում և Անդրկովկասում հելլենիզմի պատմության ուսումնասիրման հաջորդ քայլը դարձան Հայաստանի հելլենիստական ուրբանիստիկայի հարցերին նվիրված հետազոտությունները⁶: Ս. Երեմյանի տեսական մշակումները հելլենիստական հետազոտությունների խթան հանդիսացան ոչ միայն Հայաստանում, այլև առհասարակ խորհրդային պատմագիտության մեջ:

Հելլենիստական Հայաստանի քաղաքական պատմության հանդեպ հետաքրքրության ակնհայտ դրսևորում սկսվեց պատերազմական և հետպատերազմյան տարիներին: Ըստ երևույթին, հելլենիստական և հելլենիստական-հռոմեական դարաշրջանների

¹ Նախապատերազմյան տարիներին բոլոր գործունեությունը ծավալեց Հ.Ա. Օրբելին, որն իրավամբ համարվում է խորհրդային ստորջրյա հնագիտության հիմնադիրը [Տե՛ս Օրբելի 1947]: Նա հասցրեց իրականացնել մի ամբողջ շարք հետախուզական հետազոտություններ և կազմեց ստորջրյա հնագիտության զարգացման բազմամյա հեռանկարային ծրագիրը: Այդ ծրագրի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը ԽՍՀՄ հիդրոհնագիտական քարտեզի կազմումն էր (Տե՛ս Արծույան 1992: 15; Свенцишкая 1983: 353–367):

² Блаватский 1952; Он же 1969; Он же 1976; Он же 1978; Он же 1978; Кошеленко 1963; Потере 1969; Петерс 1969:

³ Гайдукевич 1949; Он же 1969: 64:

⁴ Կ.Է. Գրինևիչի արմկահարույց հնագիտական հետազոտությունները Խերսոնեսի շրջանում [Гриневич 1931; Гриневич 1964] հիմնված էին նյութերի անբարեխիղճ կեղծումների վրա, սակայն դրանք ազդակ հաղորդեցին ԽՍՀՄ-ում ստորջրյա հնագիտության զարգացմանը:

⁵ Еремян 1958: 167–169; Он же 1950: 12–26; Он же 1953: 11–31; Он же 1958:

⁶ Еремян 1950:

պատմությունը, հատկապես պատերազմը Հռոմի և Արևելքի հելլենիստական տերությունների միջև, ոչ ակնհայտորեն առնչվում էր Հայրենական մեծ պատերազմի և Սառը պատերազմի իրողություններին: Պատահական չէ, որ պատերազմական տարիներին հայկական գեղարվեստական գրականությունում վերածնվեց պատմավեպի ժանրը, որը մինչ այդ «պահված էր թաքստոցում»: Մեկը մյուսի հետևից սկսեցին լույս տեսնել ստեղծագործություններ, որոնք գովերգում էին հայ ժողովրդի հերոսական սխրանքը արտաքին և ներքին թշնամիների հանդեպ¹: Իսկ պատմագրությունում ի հայտ են գալիս աշխատություններ՝ նվիրված Մեծ Հայքի թագավորության ռազմական պատմությանը և Արտաշեսյանների փայլուն հարստության որոշ ներկայացուցիչների: Այդ տարիներին լույս տեսան Հ. Հ. Մանանդյանի (1873–1952)² թերևս լավագույն աշխատությունները: Առաջին անգամ հայ-հռոմեական պատերազմներն սկսեցին դիտարկել ոչ հռոմեական իմպերիալիզմի դիրքերից, ինչպես ավանդաբար ընդունված էր արևմտյան և ռուսական պատմագրության մեջ: Հռոմն այլևս չէր ընկալվում որպես առաջավոր արևմտյան քաղաքակրթության քվինթեսենցիա, որի առաքելությունը լուսավորության լույս սփռելն էր բարբարոս Արևելքի վրա: Ընդհակառակը, այն ներկայացվում էր որպես գիշատիչ իմպերիալիստական կայսրություն, որը, ձգտելով համաշխարհային տիրապետության, ժողովուրդներին բերում էր ստրկացման և տնտեսական լճացման, իսկ

¹ 1943–46 թթ. Դ. Դեմիրճյանը գրեց «Կարդանանք» վեպի 1–2 հատորները գրադաշտական Իրանի դեմ հայոց պատերազմի մասին (2-րդ վերամշակված տարբերակը հրատարակվել է 1951 թ.), իսկ Ս. Չոլյանը 1944 թ. հրատարակեց «Պապ թագավոր» և «Հայոց բերդը» (1959 թ.) վեպերը: Հայոց երիտասարդ թագավոր Պապը ներկայացվել է որպես բարեխիղճ-պետական գործիչ, Ստալինի սիրելի՝ ռուս ցար Իվան Ահեղի տիպի: Պապին խանգարեցին իրականացնել բարեխիղճությունները իշխանները և եկեղեցականները, որի պատճառով երկիրը թուլացավ և բաժանվեց կայսրությունների միջև:

² Манандян 1939: 70–82:

երբեմն էլ ամբողջ ազգերի և ցեղերի բնաջնջման¹: Միևնույն ժամանակ, Արտաշեսյանների հայկական հելլենիստական թագավորությունն ընկալվում էր որպես հիմքային պետական կազմավորում, որը ներդաշնակորեն համադրում էր բուն տեղական (համայնքային), արևմտյան պոլիսային (հունա-մակեդոնական) և արևելյան կայսերական (իրանա-սեմական) սկզբունքները: Սա հայկական պատմագիտության էական առաջընթաց էր:

Հելլենիստական Հայաստանի հոգևոր կյանքի ուսումնասիրության հարցում մեծ ներդրում կատարեցին իրենց ժամանակից առաջ անցած այնպիսի հետազոտողներ, ինչպիսիք էին Թադոս Ավդալբեգյանը² և Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը³:

Այսպիսով, Ս. Երեմյանի և մասամբ Հ. Մանանդյանի ջանքերով⁴ Հայաստանում դրվեց հելլենիստական հետազոտությունների սկիզբը: Հելլենիզմն սկսեց դիտարկվել որպես հայոց պատմության փուլերից մեկը, որն ազդել է երկրի ողջ հետագա պատմության վրա: Հայկական հելլենիզմը դարձավ անտիկ աշխարհի խոշոր շատ խորհրդային հետազոտողների գիտական որոնումների առարկան: Իրենց հետազոտությունները հելլենիզմի ուսումնասիրությանն են նվիրել Գ.Ա. Կոշելենկոն⁵, Վ.Ֆ. Մինորսկին (Մ. Բրիտանիա)⁶, Կ.Վ. Տրևերը⁷, Ա.Ի. Բոլտունովան⁸, Ի.Մ. Դյակոնովը և այլք⁹:

Սակայն Ս. Երեմյանի՝ Ա. Ռանովիչի գաղափարների ծիրում մշակված հայեցակարգը Հին Հայաստանի ստրկատիրական կար-

¹ Манандян 1943.

² Ավդալբեգյան 1960:

³ Մելիք-Օհանջանյան 1964:

⁴ Տե՛ս Մանандյան 1930: 26.

⁵ Кошленко 1978: 45–58; Он же 1979; Он же 1990.

⁶ Minorsky 1957.

⁷ Тревер 1953.

⁸ Болтунова 1942; Он же 1963.

⁹ Дьяконов 1955.

գի մասին նախապատերազմյան տարիներին ընդունվեց զգուշավորությամբ անգամ հենց Հայաստանում: Փոխարենը հետպատերազմյան տարիներին Հին Հայաստանը, Վրաստանը, ԽՍՀՄ այլ մերձսևծովյան շրջանների հետ, ինչպես նաև խորհրդային Կենտրոնական Ասիայի տարածքում հին այնպիսի պետական կազմավորումներ, ինչպիսիք են Բակտրիան և Սոգդիանան, արդեն անվարան սահմանվում էին որպես ստրկատիրական: Վ. Ստրովեի, Ա. Ռանովիչի և Ս. Երեմյանի հասցեին կասկածներ և քննադատություն հնչեցին միայն Ստալինի մահվանից հետո:

Ա. Ռանովիչի՝ արևելյան հելլենիզմի մասին հայացքների համակարգը առաջինը վերանայեց Կոնստանտին Կոնստանտինովիչ Ջելյինը՝ հրաժարվելով հելլենիզմը համարել անտիկ ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման փուլ: Ըստ նրա՝ «հելլենիզմ» տերմինի նման օգտագործումը կարող է լույս դժվարացնել առանց այդ էլ խիստ բարդ և խճճված խնդրի ընկալումը: Կ. Ջելյինի կարծիքով՝ հելլենիզմը որպես փուլ ընկալելը կոնկրետ պատմական հասկացության ոչ ճիշտ կիրառման օրինակ է: Դրան փոխարեն Կ. Ջելյինն առաջարկեց հելլենիզմի իր սահմանումը. այն, ըստ նրա, կոնկրետ պատմական երևույթ է, որը բնութագրվում է հելլենական և տեղի, գլխավորապես՝ արևելյան սկզբունքների համադրությամբ և փոխգործակցությամբ՝ տնտեսական կարգի, հասարակական և քաղաքական հարաբերությունների, գաղափարախոսության և մշակույթի ոլորտներում: Այդ համադրությունը տեղի էր ունենում կոնկրետ պատմական միջավայրում, որը հիմնականում ձևավորվել էր մակեդոնական նվաճման արդյունքում:

Կ. Ջելյինի հայեցակարգը բավական երկար ժամանակ գրեթե անվերապահորեն ընդունում էր խորհրդային ակադեմիական միջավայրը (սակայն մեր կարծիքով՝ Կ. Ջելյինի հայացքների համա-

¹ Зельин 99–108; Он же 1953: 145–156.

կարգը նույնպես տառապում է որոշ սխեմատիզմով և բավական խոցելի տեղեր ունի անգամ իր ժամանակի խորհրդային պատմագրության տեսանկյունից¹: Եվ այնուամենայնիվ, նրա գաղափարները բավական առաջադեմ էին իր ժամանակի համար և անդրադարձել են Հայաստանում հելլենիզմի հայեցակարգի հետագա մշակման վրա, որը կապված է այդ պահին տակավին երիտասարդ խորհրդային հետազոտողների Գագիկ Խորենի Սարգսյանի (1926–1998), Անահիտ Գեորգիի Փերիխանյանի (1928–2012)², Գևորգ Արտաշեսի Տիրացյանի (1926–1993), Սիմոն Միսակի Կրկյաշարյանի (1923–2011) և այլոց հետ: XX դարի 50–60-ական թթ. վերջերին թերևս հելլենիզմի պատմության ինքնատիպ աշխատությունների

¹ Խառնաշփոթի հիմնական պատճառը անգամ պրոֆեսիոնալ պատմաբանների համար եղել և մնում է հենց հելլենիզմ անվանումը: Բանն այն է, որ հելլենիզմը գուտ արևելյան երևույթ է որը, սակայն, անվանվել է *հելլեն* (հունյ) անունից ստեղծված եզրով: Բայց Հունաստանը և Մակեդոնիան դասական ժամանակաշրջանում արդեն վաղուց դարձել էին ինքնուրույն քաղաքակրթություն և ակտիվորեն դիմակայում էին արևելյան աշխարհին: Սա, չնայած թվացյալ տարօրինակությանը, օրակարգ է բարձրացնում հելլենիստական աշխարհին Ատտալիան հունա-մակեդոնական դինաստիայի պատկանելության հարցը: Թեև ինքը մակեդոնական միապետությունը, տիպարանորեն մոտ էր Արևելքի միապետություններին և իր գոյության վերջում ենթարկվում էր որոշակի ազդեցության Սելևկյանների կամ Պտղոմեոսների արքայատոհմերի կողմից, այնուամենայնիվ, շատ հետազոտողներ Մակեդոնիան համարում են հունական աշխարհի մաս և ոչ մի կերպ՝ արևելյան տիպի հելլենիստական թագավորություն: «Հունաստանում շարունակում էր գոյություն ունենալ դասական ստրկություն, ավելին՝ հենց հելլենիստական դարաշրջանին է համապատասխանում կախվածության այն ձևերի (խլոտիա, պենետիա և այլն) գրեթե յուրաքանչյուր վերացման ժամանակը, որոնք իրենց համանմանը ունեն Արևելքի հասարակական-քաղաքական կառուցվածքում: Արևելյան ավանդույթների ազդեցությամբ ծնված սոցիալական և ոչ մի ձև այն ժամանակվա հունական հասարակության կառուցվածքում չենք տեսնում: Հունաստանում շարունակում է գոյատևել պոլիսը, և զարգանում է պետական կազմակերպման նոր տեսակ՝ պոլիսների դաշնային միությունը, որը ոչ մի կայ չունի Արևելքում գոյություն ունեցող քաղաքական կառուցվածքի հետ»: «...Միակ ոլորտը, որում Արևելքի ազդեցությունը ինչ-որ չափով զգացվում է մշակույթն է, հիմնականում կրոնական պատկերացումների ոլորտը» (Ковчеленко 1990: 12–13): Մենք իրավաչափ չենք համարում նման մոտեցումը, քայց այն ավելի հանգամանալի մշակում է պահանջում, և մենք դրա քննարկումը կբողնենք հետագային:

² Периханян 1960; Idem 1966: 17–29; Она же 1971: 124–138; Նույնը՝ 1971: 78–82).

մեծ մասը ԽՍՀՄ-ում գրել են հայ հետազոտողները, որոնք ակտիվորեն ներգրավվել էին նոր հնարավորությունների (ավելի հասանելի էր օտարալեզու գրականությունը, հնարավոր էր գիտական կապեր հաստատել օտարերկրյա գործընկերների հետ, խրուշչովյան «ծնհալով» ընձեռված այլ հնարավորություններ) հետ կապված նոր տեսական մշակումներում:

Նախ՝ անհրաժեշտ էր ազատվել Վ. Ստրուվեի և Ա. Ռանովիչի մշակած արևելյան ստրկատիրության հիմնահարցի գաղափարախոսական կապանքներից: Խորապես և ըստ էության տիրապետելով աղբյուրագիտական հենքին՝ հայ պատմաբանները հասկանում էին, որ ստրկատիրություն (տերմինի մարքսիստական դասագրքային ընկալմամբ) Հայաստանում չի եղել, ուստի Հին Հայաստանը ստրկատիրական երկիր անվանել կարելի է լոկ մեծ վերապահումով, այն էլ՝ իբրև շոդակում ժամանակի գաղափարախոսական կոնյունկտուրային: Այսպես, Գ. Սարգսյանը¹ և Ա. Փերիխանյանը², ինչպես նաև Ա. Սուքիասյանը³ կասկածի ենթարկեցին Հայաստանում դասական ստրկատիրության գոյությունը, որի կողմնակիցներն էին Ս. Երեմյանը և Ս. Հակոբյանը⁴: Խ. Սամուելյանը Հ. Մանանդյանի նման կարծում էր, որ Հին Հայաստանում ստրկություն ըստ էության չի եղել, և Հայկական լեռնաշխարհում դեռևս մինչդարձարտական ժամանակներից հաստատվել է ֆեոդալիզմի հատուկ ձև, որը բացառում էր ստրկական ուժի լայն կիրառումը⁵: Այս մոտեցումները սուր քննադատեցին ինչպես օրթոդոքսալ մարքսիստ-լենինյանները, այնպես էլ Հայաստանում ստրկատիրության հայեցակարգի չափավոր պաշտպանները, որոնք ստրկատիրական կարգն ընդունում

¹ Саркисян 1960; Սարգսյան 1962:

² Еремян 1953.

³ Сукиасян 1963.

⁴ Հակոբյան 1948, Նույնը 1957:

⁵ Սամուելյան 1937, Նույնը 1939:

էին վերապահումներով: Անտիկ պատմությամբ զբաղվող հայ պատմաբանների մեջ նրանք մեծամասնություն էին:

Ի տարբերություն Ս. Երեմյանի՝ հայ պատմագետների նոր սերնդի առջև այլևս չէր դրվում հելլենիստական աշխարհին Հին Հայաստանի պատկանելությունն ապացուցելու և հիմնավորելու նպատակը: Եկել էր մեթոդական այլ մոտեցումների մշակման ժամանակը՝ **հայկական հողի վրա հելլենիզմի ընդլայնված և ավելի հանգամանալի ուսումնասիրման և ընկալման համար՝ հենվելով դասական և հին հայկական գրավոր աղբյուրների, վիճագրական և հնագիտական նյութերի վրա:** Ինչպես ցույց է տվել Գ. Սարգսյանը, հայկական գրավոր աղբյուրների շարքում հելլենիստական ժամանակի իրողությունների մասին ամենաարժեքավոր տեղեկություններն առկա են Մովսես Խորենացու կոթողային «Հայոց պատմություն» աշխատությունում: «Հայոց պատմության քերթողահոր» այս աշխատությունը նոր ընթեռնման կարիք ուներ, և միանգամայն օրինաչափ էր Գ. Սարգսյանի ցանկությունը՝ այն նորից՝ գրաբարից թարգմանել ուսերեն²: Թեև գրականության այս կոթողային աշխատությունն ստեղծվել է V դարում, նրա հիմքում ընկած են ավելի վաղ շրջանին, առաջին հերթին՝ հելլենիզմի դարաշրջանին վերաբերող աղբյուրներ: Գ. Սարգսյանի «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին» աշխատությունը³ թույլ տվեց նորովի դիտարկել ինչպես հելլենիզմը, այնպես էլ հայոց պատմահորը:

Ինչպես հայտնի է, Արևելքում հելլենիստական քաղաքակրթության կենտրոններ էին նախ և առաջ **քաղաքները և քաղաքա-**

ցիական համայնքը: Հելլենիզմն առաջին հերթին քաղաքային կյանքն էր: Մեծ Հայքի առավել մեծ և նշանակալի հելլենիստական քաղաքներն էին Վանը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Ջարեհավանը, Ջարիշատը, մի քանի Տիգրանակերտները, Գառնու արքայական ավանը, Մծուրնը, Վաղարշապատը, Դվինը, Արշակավանը, հավանաբար Նախիջևանը: Քիչ չէին հելլենիստական քաղաքները Փոքր Հայքում, Կոմմագենեում և Ծոփքում (Մալաթիա, Սեբաստիա, Սամոսատ, Արշամաշատ, Արկաթիակերտ, Նիմփայոսի Արսամեա և այլն): Երբ 384–368 թթ. հայ-պարսկական պատերազմի ժամանակ պարսից Շապուհ արքայի հրամանով Մեծ Հայքի քաղաքային բնակչությունը քշվեց դեպի Իրանի խորքերը, հայկական հելլենիզմը մարեց գրեթե կես հարյուրամյակով՝ վերածնվելով արդեն այլ միջավայրում և այլ ձևով:

Իհարկե, հելլենիստական Հայաստանում նոր քաղաքների ծագումը պայմանավորված էր ներքին գործոններով և երկրի շահեկան աշխարհագրական դիրքով, որով անցնում էին Մետաքսի ճանապարհի մայրուղիները²: Սակայն չի կարելի հաշվի չառնել հայ հելլենիստական թագավորների պասիոնարությունը, որոնց համար քաղաքաշինությունը հատուկ իմաստ ուներ: Ուստի, հայկական հելլենիզմի հետազոտողների համար քաղաքները և քաղաքային կարգը միշտ եղել են սևեռուն ուշադրության առարկա: Գ. Սարգսյանի հելլենիստական պրպտումների գլխավոր լաբորատորիան դարձավ Տիգրանակերտը՝ Մեծ Հայքի թագավորության մայրաքաղաքներից մեկը: Այս թեմային է նվիրված նրա առաջին մենագրությունը³: Դրանում խոսվում է հելլենիստական տիպի քաղաքների առաջացման նախադրյալների, սինոլիզմի՝ որպես հել-

¹ «Պատմության» թարգմանության առաջին տարբերակը իրականացվել էր դրանից ավելի քան հարյուր տարի առաջ: Տե՛ս Эмин 1893.

² Мовсес Хоренаци 1990.

³ Սարգսյան 1956: 31–42): Նույնը՝ 1966: Նույնը՝ 1968: 119–146: Նույնը (a)՝ 1973: 156–158, Նույնը (b)՝ 1973: 43–60:

¹ Маргарян 2007.

² Манандян 1930: 19–49.

³ Саркисян 1960; Саркисян 1976.

լենիստական Հայաստանում քաղաքակերտման գլխավոր ուժի մասին: Այն ժամանակ դեռ երիտասարդ հետազոտողին հաջողվեց վեր հանել տիգրանակերտյան *պոլիպեայի* և առաջավորասիական տարածաշրջանի հելլենիստական քաղաքային համայնքների տեսակային նմանությունն ու տարբերակիչ առանձնահատկությունները: Հայաստանում հելլենիստական քաղաքների և քաղաքային կյանքի վերաբերյալ հարցերում հայ գիտնականների, ինչպես և օտարերկրյա գիտնականների շրջանում լուրջ տարածայնություններ չկային, եթե հաշվի չառնենք դրանց առկայությունը մանրամասների հարցում: Այդ հարցերին են նվիրված Գ. Տիրացյանի¹ և Ս. Կրկյաշարյանի² հետազոտությունները:

Մյուս առանցքային և բազմաթիվ վեճերի առիթ հանդիսացող հարցը *հողային հարաբերություններն էին հելլենիստական Հայաստանում և սահմանակից երկրներում*, ինչպես նաև *անմիջական արտադրողների և նրանց շահագործման ձևերի*³ մասին³ հարցը: Այս հարցերի պարզաբանման մեջ անգնահատելի ավանդ է ունեցել Ա. Փերիխանյանը, որի ակադեմիական հետազոտությունները խթան են հանդիսացել առաջավորասիական տարածաշրջանում հելլենիզմի նոր խնդիրների մշակման համար: Իր առաջին մենագրությունում («Храмовые объединения Малой Азии и Армении»), որը լույս տեսավ Գ. Սարգսյանի «Տիգրանակերտ» գրքից մեկ տարի առաջ, Ա. Փերիխանյանը հարուստ աղբյուրագիտական հենքի վրա դիտարկում է Փոքր Ասիայի և Հայաստանի տաճարային համայնքների հետ կապված ամենատարբեր հարցեր: Մենագրությունում վերլուծվում են վիճահարույց հարցեր, որոնք վերաբերում են տաճարային համայնքների և միավորումների հողատիրությանը,

¹ Тирация 1988.

² Կրկյաշարյան 1970: 140–141:

³ Периханян 1956; Նույնը՝ 1957: 47–68; Она же 1956: 44–59; Она же 1952: 13–27.

հետազոտվում են բարդ հարցեր՝ կապված տաճարային և համայնքային հողին «կցված» ստրուկների (λαοί) և այլ արտադրողների հետ: Տույց է տրվել տաճարային միավորումների դերը հելլենիստական քաղաքներում:

Գ. Սարգսյանը հողամշակների խնդրի հետ կապված բարդ և խճճված հարցերին է անդրադարձել մի շարք հետազոտություններում: Հետազոտողը պետք է պահեր այն նուրբ սահմանագիծը, որը բաժանարար էր գաղափարախոսական արքիոմների և ակադեմիական գիտության միջև: Նրան հաջողվեց մշակել հարացույց, որը հիանալի տեղավորվում էր իր ժամանակի խորհրդային գաղափարախոսական սխեմաներում և միևնույն ժամանակ համապատասխանում ակադեմիական ամենաբարձր չափորոշիչներին: «Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին» հատուկ աշխատությունում նա դիտարկել է հողատիրության այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են ագարակները և դաստակերտները, որոնք պատկանում էին արքային, ավագանուն, տաճարներին, հոգևորականությանը, քաղաքներին և այլն: Գ. Սարգսյանի կարծիքով՝ այդ մասնավոր տնտեսություններն սկզբում իրենց ձևով ստրկատիրական էին: Վաղ միջնադարի դարաշրջանում Հայաստանում դրանք փոխակերպվում են իրենց ժամանակի համար առավել առաջավոր տնտեսությունների՝ ավատատիրական կալվածքների:

Ըստ Գ. Սարգսյանի՝ բնակչության գերակշիռ մասն ապրում էր գյուղերում, գյուղական համայնքներում: Համայնքային գյուղացիները՝ շինականները, ունեին ամենաբարձր կարգավիճակը հողի վրա անմիջական արտադրությամբ զբաղվողների մեջ: Ագարակներին և դաստակերտներին հողին ամրագրված անմիջական արտադրող-

¹ Սարգսյան 1962:

ների կարգը աղբյուրներում հիշատակվում է «մշակ» անվամբ: Մշակները, Գ. Սարգսյանի կարծիքով, մշակում էին օտարի հողը՝ որպես վարձու աշխատող, վարձակալող կամ ճորտ, թեև առանձին դեպքերում այս եզրը կարող էր նշանակել աշխատող, որի կարգավիճակը մոտ է ստրկականին: Միևնույն ժամանակ, Գ. Սարգսյանի կարծիքով, «ծառա» եզրը միանշանակ ցույց է տալիս շահագործվողի ստրկական վիճակը: Սակայն Հայաստանի ավատացման շրջանում տեղի ունեցավ դաստակերտ-ագարակների բնակիչների և հողին «կցված» ստրուկների կարգավիճակների մերձեցում: Վերջիններս իրենց կարգավիճակով առանձնապես չէին տարբերվում Սպարտայի իլոտներից կամ Հոմի կոլոններից: Նոր իրավիճակում հին եզրերն սկսեցին կորցնել նախկին, բուն իմաստը՝ ձեռք բերելով նոր իմաստային բովանդակություն, թեև որոշ աղբյուրներում պահպանվում էին հին հասկացությունները: Առանձին դեպքերում երկու տարբեր եզրեր կարող էին նշանակել իմաստով մոտ հասկացություններ՝ դժվարություններ ստեղծելով հետազոտողների համար: Այստեղից էլ նույն եզրերի նկատմամբ տարբեր մոտեցումները և տարբեր մեկնություններն այս կամ այն արդի հեղինակի կողմից: Սակայն տարբեր հետազոտողների միջև հակասությունների հիմնական պատճառ դարձավ այդ նույն այսպես կոչված «հնգանդամը», որը երբեմն փակուղի էր տանում անգամ ամենատաղանդավոր գիտնականներին: Երիտասարդ շատ հետազոտողներ գերադասում էին զբաղվել մասնավոր հարցերով: «Լճացման» տարիներին ձեռք բերված սովորությունը՝ խուսափել խոր վերլուծությունից և ընդհանրացումներից, ցայժմ զգացվում է: Հայաստանում և մի շարք սահմանակից երկրներում հողատիրության և անմիջական արտադրողների կարգավիճակի հիրավի բարդ թեմայի հետագա իմաստավորման և մշակման համար հարկավոր էր դուրս գալ գաղափարախոսական կարծրատիպերի և դոգմաների հեղձուկ շրջա-

նակից, այլ ոչ թե փորձել «ճողոպրել», «ծվածեղ պատրաստել՝ առանց ծուն կոտրելու»:

Հելլենիստական պոլիտեայից բացի, Առաջավոր Ասիայում հելլենիստական մշակույթի բնորոշ ցուցիչ է նաև **հելլենիստական միապետության պալատական արարողակարգային հասարակությունը**: Այս թեման համարվում է առանցքայիններից մեկն արդի հելլենիստական հետազոտություններում: Սակայն այստեղ ևս, քաղաքական կոնյունկտուրայից ելնելով, շատ հարցեր «փակ են մնացել»: Եվ այնուամենայնիվ, արքայի տիտղոսաշարի՝ և արքայական տարբերանշանների հետ կապված որոշ առումներ լուսարանվել են հայ հետազոտողների աշխատություններում: Հետազոտողներին առանձնապես հետաքրքրել են Արտաշեսյանների հայկական խույրը և հզորության, թագավորական իշխանության կամ պալատական մեծատոհմիկների այլ արտաքին նշանները²: Քիչ հետազոտություններ չեն նվիրվել դինաստիական ժառանգականությանը և թագավորների կարգավիճակին հելլենիստական Հայաստանում³:

Դինաստիական պաշտամունքը հելլենիստական Արևելքի բնորոշ գծերից է: Այս երևույթին հայ հետազոտողները նույնպես զգալի աշխատություններ են նվիրել, որոնք թույլ են տվել նորովի մեկնաբանել հայ և անտիկ հեղինակների վաղուց քրեստոմատիական դարձած վկայությունները⁴, իմաստավորել հնագիտության, վիճագրագիտության և դրամագիտության տվյալները⁵:

Հելլենիզմի հայկական երիտասարդ պատմագրության տարբերակիչ գիծը դարձավ ավանդական հայագիտությանը ոչ բնորոշ՝

¹ Կրկյաշարյան 1982: 45–51:

² Степанян 1991.

³ Սարգսյան, Տիրացյան 1958: 53–72): Մանասերյան 1999: 77–85:

⁴ Սարգսյան 1966: 23–78: Тирация 1985: 59 сл.; Саркисян 1988: 14–23.

⁵ Мусегян 1962. Մուշեղյան 1973: Նույնը՝ 1983:

հին հայկական պատմության իրողությունների դիտարկումը տարածաշրջանի և համաշխարհային պատմության միասնական համատեքստում: Այսպես, Ա. Գ. Փերիխանյանը միասնական համատեքստում ներկայացրեց Փոքր Ասիայի և Հայաստանի տաճարային համայնքների զարգացման¹, տաճարային համայնքների և միավորումների հողատիրության պատկերը, տաճարապատկան կալվածքներում անմիջական արտադրողներին, տաճարային միավորումների դերը հելլենիստական պետություններում: Գ. Սարգսյանը ներկայացրեց Տիգրանակերտի պոլիտեայի իրողությունները Ասորիքի և Բաբելոնի հելլենիստական քաղաքացիական համայնքների համեմատությամբ: Նույն համատեքստում դիտարկվեց հելլենիստական թագավորների և նրանց նախնիների պաշտամունքը Հին Հայաստանում: Գ. Տիրացյանը միասնական և անխզելի կապի մեջ էր դիտարկում հելլենիստական Հայաստանի, Ծովքի և Կոմմագենի իրողությունները:

Հայամետ դիրքերից դիտարկվեցին Մեծ Հայքի և տարածաշրջանի հելլենիստական թագավորությունների բարդ փոխհարաբերությունները, մանավանդ վերլուծվեցին այնպիսի հզոր տերության հետ փոխհարաբերությունները, ինչպիսին էր Սելևկյան թագավորությունը², իսկ նրա կործանումից հետո՝ փոխհարաբերությունները Հռոմեական կայսրության և Արշակունիների Պարթևական տերության հետ³:

Հելլենիստական Հայաստանի նյութական մշակույթի ուսումնասիրման մեջ մեծ ավանդ ունեցան Ա. Փերիխանյանը⁴, Բ. Առաքելյանը (1912–2014)¹, Գ. Տիրացյանը (1926–1993)², Գ. Սարգսյանը³ և այլք:

¹ Тирациян 1956: 69–74; Маргарян 1991: //http://cheloveknauka.com/svyatilischastrany-kommageny-i-armeniya/:

² Սարգսյան 1965: 77–85, նույնը՝ 1969: 41–61), Էջիբեկյան 1979:

³ Մանասերյան 1987: 240:

⁴ Периханян 1966: 103–133.

Խորհրդային դարաշրջանի ավարտին լույս տեսան անտիկ պատմության հայ մասնագետների նոր սերնդի ներկայացուցիչների՝ Ռ.Լ. Մանասերյանի⁴ և Ա.Ա. Ստեփանյանի⁵ գրքերը, որոնցում մշակվեցին Հայաստանում հելլենիզմի դարաշրջանի ուսումնասիրման նոր մեթոդներն ու մոտեցումները:

Անցման հետխորհրդային բարդ շրջանում նորաստեղծ ՀՀ հունանիտար միտքն ընկավ տարընթացության և տարութերումների մեջ: Հայաստանի և Ռուսաստանի գիտական կապերը գրեթե լիովին խզվեցին: Չհաջողվեց շփումներ հաստատել հելլենիզմի դարաշրջանի արևմտյան հետազոտողների հետ: Հայ պատմագրությունը բաժանվեց երկու թևի՝ արևմտակենտրոնների և «զելոտների» (պայմանականորեն այդպես ենք անվանել «գեղջկական հայրենասերների» պահպանողական թևը, որը պայքարում էր ազգային արժեքների «մաքրության» համար՝ կամա թե ակամա գավառականացնելով հայկական պատմագիտությունը)⁶: Արևմտականների և «զելոտների» անպտուղ և անառարկա վեճերն առանց այդ էլ բարդ ժամանակներում լուր շեղեցին հետազոտողներին անտիկ և միջնադարի պատմության ոլորտում արդյունավետ աշխատանքից:

Այսօր Հայաստանի հելլենիստական պատմագրությունը պետք է անցնի ապագադրությամբ, ստրկամիտ արևմտականությունը մերժելու ևս մեկ փուլ՝ միաժամանակ ձերբազատվելով «զելոտիզմից», որը 80-ական թթ. վերջի – 90-ական թթ. սկզբի հայրենասիրական շարժման ալիքի վրա եկավ և ցայսօր հաստատում է իր գե-

¹ Аракелян 1951: 265–267); Он же 1951; Он же 1951: 101–114; Он же 1957; Նույնը՝ 1956; Он же 1961; Он же 1978; Он же 1982; 1971; Он же 1975.

² Тирациян 1988. Տե՛ս Он же 1978; Минацкаян. Тирациян 1961: 71–81.

³ Саркисян 1976: 51–62.

⁴ Манасерян 1982: 122–139; Նույնը՝ 1999: 77–85:

⁵ Степанян 1978: 187–204; Он же Рандейский договор и коронация Тиридата Аршакида в Риме. С. 171–183; Он же 1991.

⁶ Մարգարյան 2014: 289–308:

րակայող դիրքերը հայագիտության մեջ: Ըստ էության, դեռ պետք է վերականգնել այն փխրուն հավասարակշռությունը, որը մի ժամանակ գտնվել և խնամքով պահպանվում էր անցյալ դարի 50–70-ական թթ. առաջատար հայագետների կողմից:

Հակիրճ ամփոփենք: Հելլենիզմին և առաջավորասիական ժողովուրդների կյանքում նրա ունեցած պատմական դերին նվիրված առաջին ուսումնասիրությունների ժամանակներից անցել է գրեթե երկու հարյուրամյակ, որից մի ամբողջ հարյուրամյակ անտիկ Հայաստանը չի դիտարկվել որպես հելլենիստական աշխարհի մաս և հելլենիստական քաղաքակրթական արժեքների կրող: Եվ դա իր պատճառներն ուներ: Բանն այն է, որ հելլենիզմի՝ դեռևս Թ. Դրոյզենի մշակած հարացույցն ըստ էության արևմտյան էր, հունականներին: Այն ներկայացնում էր արևմտյան ոգու գերազանցության գաղափարը՝ մարմնավորված Ալեքսանդր Մեծի մեջ, և բարբարոս Արևելքի հանդեպ հեգեմոնիայի գաղափարը, որի հավաքական կերպարը մարմնավորում էր պարտված Դարեհը, որն իր անհամար հորդաներով չկարողացավ դիմակայել Արևմուտքի հզոր երթին: Հայաստանը, որը երկար ժամանակ ընդդիմանում էր հունականեդոնական, իսկ հետո նաև հռոմեական ծավալապաշտությանը և հաճախ Պարթևստանի հետ դաշնակցած հանդես էր գալիս արևմտյան ռազմատենչ ռեժիմների դեմ, չէր տեղավորվում արևմտյան և ոչ մի կարծրատիպի մեջ, լինի դա անկոտրում, բայց դատապարտված «ազնիվ վայրենու»¹, թե սպիտակ տերերին ծառայելու պատրաստ, «նվաճված շողոքորթ բարբարոսի» քննույթը: Հետազոտողները զգուշությամբ հրաժարվում էին հին հայերին այս քննույթներից որևէ մեկի մեջ ներառելուց:

¹ «Անկոտրում ազնիվ բարբարոսի» կերպարի վառ օրինակ է հռոմեական հանրահայտ «Մեռնող գալը» արձանը:

Իրավիճակը սկսեց փոխվել XX հարյուրամյակի 20–30-ական թվականներից՝ խորհրդային պատմագրության կայացման շրջանում: Հին Արևելքի խորհրդային պատմագրության հիմքում դրվեց նոր հակաարևմտյան, հակազաղութատիրական հարացույցը, որը, մեր կարծիքով, ԽՍՀՄ-ում սկսեց ավելի վաղ ձևավորվել, քան Արևմուտքում, որտեղ հակազաղութատիրական քննույթի սաղմնավորումը սովորաբար կապվում է Էդվարդ Վադի Սաիդի՝ ու նրա հետևորդների² անունների հետ: Հելլենիզմի հայ խորհրդային հետազոտողները որդեգրել էին այլ մոտեցումներ՝ տարբեր հելլենիզմի արևմտյան ավանդական պատմագրությունից: Չնայած հելլենիզմի հայկական պատմագրության հիմքում ընկած էր մարքսիստական գոեհկացված «հնգանդամ» հարացույցը, որի միակողմանիությունը և արդիական չլինելը հայ պատմաբանները հասկացան արդեն անցած հարյուրամյակի 60–70-ական թթ., այնուամենայնիվ, հելլենիստական հետազոտություններն իրենց ժամանակի համար կրում էին միանգամայն առաջադեմ բնույթ: Անտիկ շրջանով զբաղվող հայ պատմաբաններին հաջողվեց եթե ոչ վերջնականապես, ապա գոնե մասամբ ձերբազատվել հելլենականություն և հռոմեականություն

¹ Said 1978; Саид 2003.

² Spivak 1987: 271–313; Spivak 1988: 271–313; Wolf 1982; Wolf 1999; Bell A.D. «This Is What Happens When Historians Overuse the Idea of the Network». New Republic. October 25 2013 //http://www.newrepublic.com/article/114709/world-connecting-reviewed-historians-overuse-network-metaphor; Bernal M. Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization. New Brunswick, 1987; Bhabha K.H. Nation and Narration. Routledge. New York: Routledge, 1990, p. 12. Bhabha K.H. The Location of Culture. New York: Routledge, 1994; Buruma I., Margali A. Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies. Penguin Books Ltd, 2004; Chakrabarty D. Provincializing Europe. Princeton University Press, 2007; Abu-Lughod J.L. «Restructuring the Premodern World-System». Review 13/2 1990; Bairoch P. «Geographical Structure and Trade Balance of European Foreign Trade from 1800 to 1970». Journal of European Economic History, Vol. 3, no. 3. 5 1974; Bairoch P. «European Trade Policy 1815–1914». Peter Mathias and Sidney Pollard (eds.), Cambridge Economic History of Europe. Vol. XIII. New York: Cambridge University Press, 1989, p. 6; Bairoch P. «Population urbaine et taille des villes en Europe de 1600 à 1970». Revue d'histoire économique et sociale, 1965, Vol. 54, pp. 304–335; Bairoch P. Mythes et paradoxes de l'Histoire économique. Paris: La Decouverte, 1995.

սխեմաներից, բայց չհաջողվեց ազատվել հասարակարգային հարացույցի ծուղակներից: Բացի այդ, մինչև վերջ դեն չնետվեց արևատակենտրոն քննույթի իներցիան, որն այնքան բնորոշ էր Լենինգրադի դպրոցի ներկայացուցիչներին: Գուցե հենց դա էլ XX դ. վերջին քառորդում – XXI դ. սկզբին Հայաստանում հեղինակական հետազոտությունների «տեղապտույտի» պատճառ դարձավ:

Ցավոք, հետխորհրդային շրջանում հայագիտության մեթոդաբանական ճգնաժամը թերևս ամենից ցավոտ հարվածեց անտիկ Հայաստանի պատմագրությանը, որը մի ամբողջ հարյուրամյակ հետ նետվեց և այսօր ստիպված է սկսել, կարելի է ասել, ելման դիրքերից: Եվ այնուամենայնիվ, առկա խնդիրների գիտակցումը և վերջին տարիների տեղաշարժերը զուսպ լավատեսության առիթ են տալիս:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Հեղինակական հետազոտություններն ըստ էության դարձան առաջին քաղաքակրթական ուսումնասիրություններ Նոր դարաշրջանում, ընդ որում դրանք սկսվել էին ավելի վաղ քան «քաղաքակրթություն» եզրը ստացավ այն իմաստը, որն ընդունված է արդի մշակութաբանության մեջ: Հեղինակը եզրը առաջինը շրջանառության մեջ է դրել Յ. Գ. Դրոյզենը XIX դ. 30-ական թթ.: Այդ ժամանակվանից մինչև մեր օրերը հեղինակական հետազոտություններն անցնել են մի քանի փուլերով գաղութատիրական գրոյթից մինչև հետ- և ապագաղութատիրական խոսույթները, լուսավորչական իմացաբանությունից մինչև պոստմոդերնային թերահավատությունը աղքատի հանդեպ, պոզիտիվիստական փաստի և առասպելի միջև սահմանների քայքայում և այլն: Առաջին փուլում հեղինակական պատմագրության մեջ գերիշխում էր հունա-մակեդոնացիների «քաղաքակրթական առաքելության» իդեոլոգիան, որը բնորոշ էր ողջ գաղութատիրական պատմագրության առհասարակ: Այդ հղացքի առանցքը կազմում էր սպիտակ մարդու՝ զինվորի, փիլիսոփայի, վարչարարի, գործարարի բարեկարգիչ դերակատարությունը տեղաբնիկ անգործուն և անշարժ շրջապատի նկատմամբ: Շատերը հեղինակը ընկալվում էին իբրև երկրորդ հունական գաղութացում (առաջինը Ք. ա. VII-VI դարերում էր), ոչ եվրոպական աշխարհների վեստեռնացում: Հեղինակական և հոմոնեական հետազոտությունները դարձան գաղութատիրական քաղաքականության մի տեսակ գործիք, մեթոդ՝ հիմնված անտիկ կերպարների սեմիոտացման և անտիկ նշանային համակարգի յուրացման վրա:

Նոր և Նորագույն ժամանակների պատմագրության մեջ տեղի էր ունենում ժամանակակից իրողությունների արտամիջարկում անտիկ աշխարհի վրա: Հների կայսրությունները և իմպերիալիզմը դարձան Արևելքի նկատմամբ Արևմուտքի գերիշխանության օրինականացմանը միտված կարևոր տարր Նոր և Նորագույն ժամանակներում: Հնարավոր է այդ պատճառով էլ հելլենիստական և հռոմեական հետազոտությունները դարձան կայսերապաշտ և ազգայնական պատմագիրների սևեռում ուշադրության առարկա:

Դրա հետ մեկտեղ, հելլենիզմի պատմությունն ու մշակույթը հաճախ ոչ միանշանակորեն էին ընկալվում Արևմուտքում և, ինչու չէ, Ռուսաստանում: Դեռևս XVII-XVIII դդ. ձևավորվել է անտիկ եվրոպական քաղաքակրթության հատուկ և իդեալականացված կերպար, մարմնավորված ի դեմս հանրապետական Հունաստանի և հանրապետական Հռոմի, որը ժամանակի ընթացքում վերածել է համաաշխարհային կայսրության: Անտիկ աշխարհի այդ առասպելականացված կերպարը առանձնակի փոփոխություններ չկրեց ընդհուպ մինչև մեր օրերը: Անտիկ եվրոպական քաղաքակրթության առասպելույթն ստեղծած լուսավորիչ փիլիսոփաներն ու պատմաբանները առ այն տեսնում էին ժամանակակից եվրոպայի նախակարապետը: Չուր չէ այդ դարաշրջանը ստացավ դասական անվանումը: Անտիկ Հունաստանը և Հռոմը դարձան եվրոպայի և Ռուսաստանի գրեթե բոլոր կրթված մարդկանց սևեռում ուսումնասիրության և կրկնօրինակման առարկա: Եվրոպացիներն իրենց համարում էին Անտիկ աշխարհի քաղաքական և մշակութային ավանդույթների ժառանգներն ու շարունակողները:

Լուսավորչության դարաշրջանում ձևավորված անտիկ դասականության մասին որպես մաքուր եվրոպական քաղաքակրթության կարծրատիպերը որոշակիորեն խանգարում էին արևելյան հելլենիզմի ադեկվատ ընկալմանը: Հելլենիստական քաղաքակրթություն

նը համադրական էր, շատ հաճախ արևելյան տարրերի բացահայտ գերիշխանությամբ, ինչ դարձնում էր այն ոչ հրապուրիչ պոտորված, մաքուր անտիկ դասականության երկրպագուների համար (Բնության մեջ չեն հանդիպում մաքուր տարրեր, դրանք չեն հանդիպում նաև պատմության, մշակույթի և հասարակական-տնտեսական կյանքում, ուստի կարելի համոզված ասել, որ բոլոր քաղաքակրթություններն ունեն համադրական, երբեմն էլ էկլեկտիկ բնույթ:) Բայց մինչև օրս էլ Հին աշխարհի պատմության դասագրքերի մեջ Ասիայի և Աֆրիկայի հելլենիստական պետությունները, իրենց նախորդած Արեմենյան տերության և այլոց նման, դիտարկվում էր իբրև բեքրաունդ, մի տեսակ փոփոխվող բեմանկարներ, որոնց խորապատրկերի վրա ծավալվում էր անտիկ Արևմուտքի փառապանծ պատմությունը: Հելլենիզմը, որպես այդպիսին դիտարկվում էր իբրև դեկադանսային երևույթ, որն ունեցավ բացասական ազդեցություն արևմտյան քաղաքակրթության վրա, վարակելով այն արևելյան քայքայիչ ոգով: Հաճախ կարելի էր հանդիպել պնդման, որ զանազան արևելյան փոխառություններն ի վերջո հանգեցրին անտիկ դասականության քայքայմանը, որի պատճառով Արևմուտքն ընկավ մոայլ Միջնադարի խորխորատը:

Մինույն շամանակ (և դա ակնհայտորեն հակասում է վերևում նկարագրած հղացքին), հելլենիզմի պատմության նույնիսկ ամենախոշոր մասնագետների աշխատանքներում ավանդաբար շեշտադրությունն արվում էր հելլենիստական հասարակության զուտ հունական ծագման վրա: Առանձնապես ընդգծվում էին Ալեքսանդր Մեծից հետո Արևելքի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կյանքում հայտնված հունական տարրերը: Դրա հետ հաշվի չէր առնվում կարևոր հանգամանք՝ իբրև թե Արևմուտքից ներմուծված հելլենիստական քաղաքակրթական առանձնահատկությունները, իրականում գոյություն ունեին Արևելքում մինչև հունամակեդոնա-

կան նվաճողների հայտնվելը: Արդի պատմագիտության մեջ այդ երևույթն ընդունված է անվանել նախահելլենիզմ կամ ինչպես մենք ենք այն անվանում *նախահունական հունականություն*: Որոշ ժամանակակից հետազոտողները միտված են այդ երևույթները համարել հունական փոխառություններ ավելի հին արևելյան քաղաքակրթություններից: Այսպես թե այնպես, Նոր և մասամբ Նորագույն ժամանակներում հելլենիզմի պատմության և մշակույթի անգամ ամենաակնառու հետազոտություններն իրենց վրա են կրում գաղութատիրական խոսույթի դրոշմը, դասական բանասիրության և անտիկագիտության խալերը:

РЕЗЮМЕ

Эллинистические исследования стали, по сути, первыми, хотя и не всегда осознанными, цивилизационными исследованиями, причем задолго до того как термин «цивилизация» обрел тот смысл, который в него вкладывает современная культурология. Что касается самого термина «эллинизм», его еще в 30-е гг. XIX в. ввел в оборот Иоганн Густав Дройзен. С этих пор эллинистические исследования эволюционировали, пройдя несколько этапов от колониального дискурса до постколониального и деколониального, от эпистемологии эпохи Просвещения и позитивистской веры в источник к постмодернизму и стиранию граней между фактом и мифом. На первоначальном этапе в эллинистической историографии доминирующей была идеологема «цивилизаторской миссии» греко-македонян, что было характерно для колониальной историографии вообще, с ее явным акцентом на преобразующую роль белого человека – воина, философа, администратора, предпринимателя – якобы в прежде инертном и статичном «туземном» окружении. Сам эллинизм воспринимался как вторая, после греческой колонизации, вестернизация неевропейских миров. При этом эллинистические и римские исследования стали своего рода инструментом и методом колониальной политики, построенной на семиотизации античных персонажей и рецепции античной знаковой системы. Одновременно с этим в историографии Нового и Новейшего времени происходила экстраполяция современных реалий на античность. Имперскость и империализм древних стали важными элементами легитимации господства Запада над Востоком в Новое и Новейшее время. Возможно, поэтому эллинистические и римские исследования стали предметом исследования имперских национальных историографий Европы.

Вместе с тем, сами по себе исследования по истории эллинизма на Западе, да и в России, не всегда воспринимались однозначно. Еще в XVII–XVIII вв. сложился особый образ античной европейской цивилизации, воплощенной в республиканской Греции и его правопреемнике – республиканском Риме, который со временем перерос в мировую империю, сохранив, при этом, большую часть доблестей республиканского периода. Этот, безусловно идеализированный и мифологизированный образ античного мира не претерпел особых изменений вплоть до наших дней. Создавшие мифологему античной европейской цивилизации историки и философы эпохи Просвещения видели в ней предтечу современной Европы. Не зря эта эпоха получила название классической. На Средиземноморскую Европу древности были экстраполированы многие черты, и характерные особенности Европы Нового времени. Античные Греция и Рим стали объектом пристального изучения и подражания, и в некотором смысле поклонения, практически всех образованных людей Европы и России. Европейцы считали себя наследниками политических и культурных традиций Античного мира.

Сформировавшиеся в эпоху Просвещения идеализированные стереотипы об Античной классике как о чистой европейской цивилизации отчасти помешали адекватному восприятию такого цивилизационного явления, как восточный эллинизм. Эллинистическая цивилизация – явление синкретическое, временами, с явным преобладанием восточного начала, что делало ее малопривлекательной для поклонников чистой незамутненной античной классики. (На самом деле, едва ли в истории человечества существовали чистые цивилизации, любая цивилизация – явление синкретическое, а подчас эклектическое). Поэтому в учебниках истории древнего мира эллинистические государства Азии и Африки, подобно своим предшественникам – Ахеменидской державе и др., рассматривались как бэкграунд, своего рода декорации, на фоне которых разворачивалась блистательная история античного Запада. Сам же эллинизм рассматривался как декадансное явление, поразившее западную цивилизацию под влиянием тлетворных восточных заимствований, что, в кон-

це концов, должно было привести к гибели классической антики и падению Запада в пучину мрачного средневековья.

Вместе с тем, в работах даже самых крупных специалистов по истории эллинизма, акценты традиционно делались на сугубо греческие элементы эллинистического общества, прослеживающиеся в политике, экономике и культуре стран Востока. При этом не учитывалась важная деталь: большинство эллинистических цивилизационных наработок, согласно исторической традиции, привнесенных в Западную Азию и Северную Африку с Запада, на самом деле существовали здесь задолго до появления греко-македонских завоевателей. В современной науке это явление принято называть предэллинизм, или как мы его называем, *догреческим эллинизмом*. Все больше исследователей склонны считать эти наработки греческими заимствованиями у более древних восточных цивилизаций. Так или иначе, даже самые выдающиеся исследования по истории и культуре эллинизма Нового и отчасти Новейшего времени несут на себе отпечаток колониального дискурса и родовых пятен классической филологии и антиковедения.

При всех явных и неявных различиях европейские школы исследований эллинизма имеют много общего.

Англо-американские исследования эллинизма

Первые значимые исследования в области эллинистической истории и культуры на английском языке появились довольно поздно – в период между двумя мировыми войнами. У истоков англоязычной историографии эллинизма стоял выдающийся русский историк М. И. Ростовцев, который после большевистского переворота оказался в Великобритании. Здешняя академическая элита сочувственно отнеслась к собрату по науке, однако отвергла его идеи, связанные с историей эллинизма и Рима. Поэтому 50-летний Ростовцев вновь переехал, на этот раз из Кембриджа в США, в Медисонский университет штата Висконсин. Спустя несколько лет он был приглашен в Йельский университет в Нью Хейвине, где продолжил начатые еще в России исследования по эллинистической и римской исто-

рии. В Америке Ростовцев пережил небывалый творческий подъем. Для него были созданы самые комфортные условия для работы, чем он воспользовался в полной мере.

По мнению исследователей творчества Ростовцева, выдающийся ученый достиг своей интеллектуальной зрелости именно в период эмиграции. Крупный итальянский специалист по историографии античной истории А. Момильяно в связи с этим даже заявил, что «изгнание сделало Ростовцева тем великим человеком, каковым он являлся». Возможно, в немалой степени, росту популярности идей Ростовцева послужило то, что он стал писать и читать лекции по-английски. Дело в том, что русский язык никогда не являлся языком антиковедов. Посему, до 1914 г. в различных европейских изданиях той поры Ростовцев издавал свои статьи и монографии на немецком (напомним, что германская научная школа антиковедения являлась в ту пору ведущей). Однако основная масса его работ, особенно в период Первой мировой войны, публиковалась на русском. Эмиграция в Британию и США вынудила его сделать главным языком своих исследований английский. Это сделало его узнаваемым в мировом научном сообществе.

Решающее влияние на формирование его концепций оказали трагические события в России 1917–1918 гг., свидетелем и жертвой которых он являлся. Согласно их предположениям, Ростовцев изобразил крушение экономической системы античности и упадок античной цивилизации, по подобию падения Российской империи, тем самым крайне модернизировав древнюю историю человечества.

Многие идеи и догадки Ростовцева получили сильный импульс благодаря начатым еще французскими, и продолженным американскими археологами, раскопкам в Дура Европос, к которым уже молодой ученый присоединился с 1928 г. Благодаря полученным еще в России археологическим навыкам, блестящему знанию эллинистических реалий и исторической интуиции, Ростовцев стал признанным лидером и руководителем археологических работ вплоть до их окончания в 1937 г. В то время, как в Советской России беглого «белоземлянского профессора» обливали идеологическими помоями,

а коллеги и вовсе старались о нем не вспоминать, на Западе, особенно в Америке и во Франции, его труды считались базовыми для понимания сути римской и особенно эллинистической цивилизаций. Ростовцев панорамно показал эллинистический мир с Запада на Восток, расширил его временные и территориальные границы, вскрыл суть многих явлений, показал автохтонность многих институтов, прежде считавшихся привнесенными на Восток греко-македонскими завоевателями. Он постоянно акцентировал вопрос о «двусторонности» греческой колонизации, как в городах-государствах Северного Причерноморья, так и в других эллинистических странах.

В период между двумя мировыми войнами новые концептуальные подходы Мейера и Ростовцева были поддержаны значительной частью передовых историков своего времени. Концепты Ростовцева оказали большое воздействие на таких видных представителей Кембриджской антиковедческой школы, как В. Тарн («Эллинистическая цивилизация», 1927), Ф. Уолбанк и, почему бы нет, А. Тойнби. Кембриджская школа обычно основывалась на достижениях английской экономической мысли XVIII–XIX вв., и занимала передовые позиции в мировой историографии. Для нее было характерно восприятие эллинистической цивилизации как единого целого, в то время как Оксфордская школа отдавала предпочтение филологическим штудиям, переводам классических текстов, их комментариям и пр. Подходы Кембриджской школы, особенно взгляды Ростовцева на эллинизм, разделяли Ф. Хайхельхайм, В. Эренберг, А. Момильяно и другие известные исследователи эллинистической истории. Новые подходы, хоть и не сразу, были поддержаны французскими исследователями.

Синкретической сути эллинистической цивилизации посвятил свои труды и Арнольд Тойнби. В 12-томном «Постижении истории» выдающийся британский историк разработал принципиально новую – действительно цивилизационную парадигму эллинизма. В основе этой парадигмы лежит циклическое восприятие исторического времени. В своих работах Тойнби представляет историю эллинизма как

яркую и самодостаточную цивилизацию, а не блеклую тень античной Греции, чуть ли не по случайному стечению обстоятельств, отброшенную на Западную и Центральную Азию. Однако, вскоре после Второй мировой, в связи со сменой политической конъюнктуры идеи Тойнби на Западе начинают терять привлекательность. Цивилизационные методы Шпенглера и Тойнби были объявлены неактуальными и слишком обобщающими. В европейской и американской историографиях обнаружилось тенденции к возврату к традициям исторического метода конца XIX – начала XX вв. Тойнби подвергся атакам сразу с нескольких направлений. Самыми рьяными и последовательными критиками Тойнби стали представители профессуры Лондонской экономической школы (The London School of Economics and Political Science) и представители школы Анналов, во главе с Люсьеном Февром, который назвал подходы Тойнби «комедийным оптимизмом», хотя, на наш взгляд, История, в понимании Тойнби – это скорее «оптимистическая трагедия». В 1950–1960 гг. в западной историографии и политтеории главным лозунгом стал: «забыть Тойнби». Однако корифеям политтеорий так и не удалось избавиться от влияния выдающегося британского историка и все их «концепции» остались реминисценциями стержневых идей Тойнби, правда под другими названиями и с более узким временным охватом.

Стремление к отказу от теоретических обобщений не обошло и эллинистические исследования. В британской университетской среде эллинизм вновь стал рассматриваться как благотворное влияние эллинской цивилизации на восточные страны, со временем, однако, на местной почве подвергшееся трансмутации, и в определенной степени, деградации. Особенно это относилось к отдаленным от Балканской Греции странам и регионам, а также к тем городам, где греческий элемент был представлен слабо, или вообще отсутствовал. Эллинизм рассматривался как декаданс, исторический откат, последовавший за кратковременным периодом блистательной античной классики. Вдобавок, по мнению некоторых исследователей, элли-

низм не внес существенного вклада в развитие человеческого общества.

Приоритетными направлениями в послевоенной британской историографии стали римские исследования. При этом, Рим рассматривался как сугубо западный феномен, отличный от синкретического по своей сущности эллинизма. Отмечалось, что римская цивилизация легла в основу современной западной цивилизации, в то время как эллинистическая цивилизация дала импульс зарождению византийской и других восточнохристианских цивилизаций.

Во второй половине XX в. эллинистические исследования в Англии изменили свою направленность. На смену, написанным смелыми размашистыми мазками большим панорамным полотнам, пришли статьи и очерки, посвященные частным вопросам истории и особенно культуры эллинизма. Значительных успехов достигла археология, нумизматика, эпиграфика и др. вспомогательные научные дисциплины, обогатившие наши представления об эпохе эллинизма. Историки в своих исследованиях по-прежнему делали акцент на военно-политической истории эллинизма, достаточно хорошо, в некоторых случаях исчерпывающе хорошо, исследованной предыдущими поколениями исследователей. Были смазаны концепты о синкретической сущности эллинистической и особенно Римской цивилизаций. Если прежде Хайхельхайм, Тарн, Робинсон, Момильяно и др. последователи Ростовцева считали, что в основе египетской экономики лежало плановое производство, что в свою очередь, свидетельствовало о наличии элементов государственного капитализма в государстве Лагидов, то теперь британские профессора, в принципе не отрицая существования плановой экономики, не видели в ее появлении никаких закономерностей и утверждали, что она не играла никакой – либо существенной роли в экономической жизни эллинистического Египта. Существование плановой экономики объяснялось вольонтаристски внедренной Лагидами налоговой системой, не имеющей местных корней.

Кроме того, большинство западных исследователей видели в греках цивилизованных западных колонизаторов, чуждых туземно-

му населению, местным традициям и культуре, которые в свою очередь негативно относились к привнесенным с Запада эллинским ценностям. По их мнению, лишь компрадорские, близко стоящие к греко-македонским колонистам местные элиты оказались восприимчивыми к эллинской культуре, перцептировав их внешнюю сторону, не поняв, однако, и не приняв самой сути западной цивилизации. Вместе с тем, по мнению британских исследователей, большая часть населения эллинистического Востока пассивно или активно противодействовала греко-македонским колонистам и сотрудничавшей с ними немногочисленной компрадорской элите. Это явление получило в историографии новейшего времени название «восточная реакция». Спротивлению восточных народов была посвящена монументальная работа С. Эдди «Король умер...».

По мнению многих исследователей «восточная реакция» проявлялась не только на ментальном, но и на военно-политическом уровнях. По мнению британских исследователей, подточенный «внутренним сопротивлением» эллинизм погиб во II в. до Р. Х. из-за возглавленного Парфянским царством «восточного контрудара», совпавшего, вдобавок, с римской экспансией. «Восточная реакция», по мнению многих европейских историков – это движение, развернувшееся в покоренных странах эллинистических империй – Иудее, Понте, Армении, Парфии, Бактрии, Северной Индии и др. против глобального эллинизма. Вскользь или напрямую эти идеи высказывали В. Тарн, А. Дж. Вудкок и др. Большинство этих исследователей отрицали наличие предпосылок эллинизма в восточных обществах, получивших в исторической науке название «предэллинизм». Формально соглашаясь с формулировкой о синкретической сущности эллинизма, эти исследователи подспудно считали его феноменом эклектичным, рассматривая «западные» и «восточные» элементы на Востоке не как единое целое, или хотя бы во взаимодействии, а по отдельности, как взаимоисключающие и противоборствующие.

В основе такого видения лежала убежденность в том, что восточные общества были не готовы к восприятию эллинских ценностей, которые были навязаны Александром Великим и его продол-

жателями. Поэтому, по мнению западных исследователей, они остались чужды восточным народам и были отринуты после гибели эллинистических монархий, последней из которых, согласно распространенному мнению, было Египетское царство Лагидов. По сути, эллинизм представлялся не как закономерное явление в истории стран Передней и Центральной Азии, а как некая случайность, обусловленная, прежде всего, полководческим гением Александра Великого и боевыми качествами греко-македонской фаланги. При этом, Александр в работах западных историков представляется как «культургерская» сверхличность, обуреваемая «демоническими» страстями, одновременно наделенная холодным сверхразумом, осознающая свою миссию, направленную на распространение эллинского духа и новых ценностей. В работах В. Тёрна «Александр Великий» и американского историка Ч. Робинсона «Александр Великий. Встреча Востока и Запада, Мировое правительство и Братство», Александр, совсем в духе современного глобализма, представлен первым интернационалистом и поборником равенства и братства народов, опередившем свое время.

Характерно, что со временем количество исследований, посвященных Александру Великому, не только не уменьшилось, но возросло. В большинстве работ Александр представлен как сверхличность, изменившая ход истории. Однако, наряду с этим, особенно в последние десятилетия, можно встретить либо образ опьяненного славой деспота восточного типа, либо образ одаренного, рассудочного и циничного политика, идущего к своей цели не считаясь с жертвами со стороны своих и чужих. Подобный подход характерен для работ Дж. Хамильтона, в котором автору удалось создать непривычный, но в то же время не совсем убедительный образ Александра, отличный от образов, созданных В. Тарном и другими британскими авторами. В работе обсуждаются взаимоотношения Александра и его приближенных, степень его вовлеченности в заговор против Филиппа, негативное влияние походов Александра не только на Восток, но и на Македонию и Грецию. В работах Гриффита обсуждаются вопросы греко-македонской армии, особенно тема наемничества.

Немало работ в британской историографии были посвящены крупным эллинистическим городам — Александрии Египетской, Антиохии на Оронте, Пергаму и др., а также эллинистическим городам в европейском Средиземноморье. Этой теме были посвящены работы Л. Хаммонда.

Пожалуй, последним крупным представителем англо-американской историографии, занимающимся вопросами эллинизма стал Фрэнк Уильям Уолбанк, которого Арнальдо Момильяно причислил, наряду с А. Джонсом и Р. Саймом, к «большой тройке» современных ему англоязычных историков XX в. Уолбанк принадлежал к Кембриджской школе и не чурался крупных панорамных произведений. Перу Уолбанка принадлежат как значительные обобщающие работы по истории эллинизма, так и академические исследования с комментариями трудов Полибия и др. эллинистических авторов. Эллинистическую цивилизацию Уолбанк считал не смешением греческих городов и восточных государств и не проявлением греческого гения, а гармоничным сочетанием самых разнообразных элементов, происхождение которых трудно проследить. Британский исследователь полагал, что, хотя римское завоевание оказало определенное влияние на эллинистический Восток, обратное влияние было куда значительней, оно изменило саму суть римской цивилизации и определило дальнейший ход римской истории. Несмотря на отдельные спорные утверждения в работах Уолбанка, его вклад в исследование эллинистической цивилизации неоценим.

Долгое время Уолбанк считался «последним из могикан» в англо-американской историографии эллинизма. Говорилось о том, что он вписал последнюю страницу в обобщающую историю эллинизма, и молодым исследователям остается лишь добавить недостающие частности. Однако, вопреки прогнозам, за последние три десятилетия в Европе, и особенно в Британии, появилась плеяда новых исследователей, разрабатывающая новые подходы в изучении эллинистической цивилизации. Особый интерес представляет вышедший в 1987 г. сборник научных работ «Эллинизм на Востоке», в котором международная группа, состоящая из 6 единомышленников (в том

числе двоих редакторов) выступила с новыми, а в некоторых случаях, с хорошо забытыми старыми концептами. Стержневой идеей этой совместной монографии стало утверждение о том, что для Селевкидского царства наследие Ассирии, Вавилонии и державы Ахеменидов имело несравнимо большее значение, чем было принято считать до того времени, поэтому для того, чтобы понять сущность эллинистических царств, их следует рассматривать преимущественно в контексте восточных цивилизаций. В своем очерке «Селевкидская Вавилония: целевое исследование по установлению и развитию греческого правления» доктор Сюзен Шеруин-Уайт утверждает, что государство Селевкидов было, хотя и неоднородным, но отнюдь не слабым и рыхлым образованием. Она считает необоснованным мнение о том, что Селевкиды не доверяли местным, и не вовлекали их в систему госуправления, и тем более не назначали их на высшие должности. Крупный специалист по истории Востока, профессор колледжа Лондонского университета (UCL) Эмили Кюрт также рассматривает историю Селевкидского государства в едином феноменологическом контексте с историей Ассирийской, Вавилонской и Ахеменидской империй. Жан-Франсуа Саллес приводит новые свидетельства о том, что местное и пришлое население выработало систему отношений, сделавшую их взаимосуществование мирным и продуктивным. В своих дальнейших, основанных на новейших археологических данных исследованиях, Саллес показал, сколь прочными были связи между народами Средиземноморья и Индийского океана. Фергюс Миллер в объемной статье «Проблема эллинистической Сирии» предостерегает от переоценки греческого фактора и греческого влияния на Сирию и сопредельные эллинистические страны, тем более что источники не дают для этого достаточных оснований. Мальком Колледж рассматривая восточное влияние на эллинистическое искусство, показал, как под местным влиянием происходила трансформация греческого искусства и его поэтапное превращение в новое искусство, которое едва ли правомерно называть греческим. Свое дальнейшее развитие посториенталистские идеи получили в новых работах Шеруин-Уайт и Эмили Кюрт. Уол-

банк охарактеризовал высказанные в этих работах идеи как «ревизионистские, а в отдельных случаях агрессивно ревизионистские».

Под влиянием английской историографии, и особенно благодаря авторитету Ростовцева, эллинистическая проблематика в последние полвека заняла достойное место в американской историографии. Американская историография эллинизма провела интересные исследования в области культа правящей династии. Особое внимание было уделено восточным корням и идеологической направленности этого явления. Интересные исследования в этой области были проведены Р. А. Хезардом, который проявлял особый интерес к культу эллинистических египетских цариц. Известно, что обожествление египетских цариц началось с Птолемея II Лагида, который провозгласил свою сестру Арсиною богиней. Традиция обожествления цариц сохранилась и в последующие века и достигла своего апогея в 48 г. до Р.Х. при Клеопатре VII. Согласно Хезарду, царицы из династии Лагидов, согласно македонской традиции, изначально имели низкий статус, однако со временем, благодаря местному влиянию, их стали обожествлять, что подняло их статус при дворе и помогло занять доминирующие позиции, оттеснив на задний план их братьев и мужей.

В целом же американским исследователям характерно восприятие эллинизма не как сугубо культурного явления, а в цивилизационном единстве и многоплановости. Благодаря такому подходу, в американской историографии широкое распространение получили весьма продуктивные идеи о римском, христианском и византийском эллинизме. Появляются исследования, в которых трансформация эллинистической цивилизации увязываются с судьбами восточного полиса и формирующимися здесь общественными отношениями. При этом, сами восточные полисы характеризуются как капиталистические, созданные местной городской буржуазией. Однако, в целом, для американской историографии эллинизма характерно традиционное отношение к эллинизму, как к эпохе, основной отличительной чертой которой считается доминирование греческого языка, греческой культуры и, в конечном счете, греческого духа.

В период между двумя мировыми войнами французская историография эпохи эллинизма продолжала развиваться в русле традиций, заложенных еще во второй половине XIX в. немецкой классической историографией. В работах таких известных французских историков, как А. Буше-Леклерк, Ж. Раде, П. Жуге, П. Клоше, Л. Омондр, сквозной идеей оставалась концепция «благотворного империализма», согласно которой Восток до начала походов Александра был варварским и отсталым, политические институты восточных монархий давно исчерпали свой ресурс и потеряли эффективность. Лишь приход греко-македонских завоевателей и образование империалистических держав и их колоний на Востоке изменили ситуацию и придали новый импульс развитию восточных цивилизаций. Эта концепция имела ярко выраженный политический окрас, так как французские антиковеды, акцентируя мессианство Александра и цивилизующее значение греко-македонского империализма, тем самым оправдывали и современный и французский колониальный империализм, по сути, интерполируя современные им реалии на эллинистическо-римскую эпоху.

Однако, вскоре после Второй Мировой войны, особенно после распада Французской империи, ангажированная теория «благотворного империализма» потеряла политическую актуальность и очень быстро была забыта. Вместо этого, во французской историографии широкое распространение получили идеи представителей школы Анналов второго поколения. В том же ключе развивалась и другая французская историческая школа, центр которой находился в Безансонском университете. Эта школа менее известна отечественному читателю, но не менее значима, чем школа Анналов. Главное их отличие в том, что школа Анналов, в основном, занимается вопросами французского Средневековья, в то время как Безансонская школа со времени своего создания, делает акцент на изучении Античности, особенно на эллинистической эпохе. Но в одном эти обе школы сходны: они обе пристальное внимание уделяют социально-эконо-

мической истории и истории повседневности. П. Бриан, П. Левек, П. Пти и др. наиболее яркие представители Безансонской школы, которая и сегодня остается «Меккой» для античников не только во Франции, но и во всем мире.

Исследования истории эллинизма в Германии, Голландии и Бельгии

Германская историческая наука, подарившая миру первый монументальный исторический труд по истории эллинизма и внесшая во второй половине XIX – первой половине XX вв. огромный вклад в развитие классической историографии, после Второй мировой, в силу объективных причин, оказалась в состоянии застоя. Лишь последние четверть века в германской историографии эллинизма, впрочем как и в немецкой исторической науке в целом, наблюдается определенный подъем. В 1996 г. в Берлине вышли в свет материалы международного коллоквиума, посвященные характерной для эллинизма культурной трансформации (Akkulturation) и вопросам политического устройства. Материалы этого коллоквиума свидетельствуют о том, что германская историография в определенной мере сумела избавиться от европоцентризма и начала строить новую историографию на основе постколониального дискурса. Герман Бенгтсон даже пытался построить концепцию, в основе которой лежала идея о том, что в III–I вв. до Р. Х. эллинизм стал определяющей парадигмой для всей мировой истории. После его смерти (1989) ведущие позиции в германской историографии эллинизма перешли Андреасу Мелу.

В послевоенные годы в Европе продолжало лавинообразно расти число исследований, посвященных Александру Великому, его внутреннему миру, скрытым мотивам его поступков и пр. Немало работ было посвящено его ближайшему окружению. В ФРГ появились работы, в которых, согласно духу времени, разрабатывался образ Александра, как первого государственного деятеля попытавшегося претворить в жизнь идеи «универсального братства».

В последние десятилетия наблюдается рост интереса к истории эллинизма в Скандинавских странах, а также в Голландии и Бельгии.

Так, находящийся в сердце Брабанта Институт классических исследований Лёвенского католического университета стал западноевропейской «Меккой» по исследованиям эллинизма. Здесь часто проводятся коллоквиумы, посвященные проблемам античной и эллинистической истории. Среди них особый интерес представляют несколько очерков, посвященных эпохе эллинизма. Среди академических мероприятий, проводимых в Брабанте, следует отметить коллоквиум с характерным названием «Тень Полибия», материалы которого были опубликованы в объемном сборнике «Studia Hellenistica». Инициаторами и организаторами коллоквиума выступил Уолбанк и его единомышленники, которые охарактеризовали целый ряд историков позднего эллинизма «теньями Полибия». По мнению участников коллоквиума, предшественники и последователи Полибия, в силу обстоятельств, оказавшиеся заложниками в Риме, разработали интересную и стройную парадигму эллинистической историографии. Сегодня историкам известны имена, по крайней мере, несколько имен эллинистических авторов, предшествовавших Полибию, чьи работы не дошли до нас из-за их антиримской ориентации, однако именно они сформировали методологический инструментарий Полибия. Имена этих авторов: Эфор, Феопомп, Тимей, Филон, Каллистен, Арат, Филарх и Зенон Родосский, историки Агафокл Самосский и Антисфен, Фабий Пиктор, критики Сосил и другие. Участники коллоквиума поставили задачу найти в трудах Полибия и его последователей следы трудов антиримских эллинистических авторов, восстановить отдельные фрагменты их произведений. Это довольно трудная задача, особенно из-за того, что сама «История» Полибия дошла до нас фрагментарно. Однако, согласно участникам коллоквиума, задача решается.

Характеризуя современных западных исследователей, занимающихся вопросами эпохи эллинизма, можно заключить, что, хотя большинство из них продолжают рассматривать историю этого периода сквозь призму европоцентризма, новое поколение историков, тем не менее, проявляет более гибкое отношение. Пристально изучаются источники на коптском, арамейском, еврейском, персидском,

санскрите и др. восточных языках. Активно разрабатывается проблема двуязычия. Объектами пристального исследования стала повседневная история негреческих слоев общества в эллинистических странах, например египтян, коренных жителей Малой Азии, Центральной Азии, Палестины и Северного Причерноморья.

Эллинистические исследования в других европейских странах

Неплохие традиции по исследованию эллинизма сложились в Польше. Это стало возможным после того, как известный петербургский историк культуры Тадеуш Зелинский был вынужден эмигрировать из послереволюционного Петрограда и поселиться в Варшаве. Провинциальная польская профессура, ревновавшая к российской славе Зелинского, никогда не считавшая его своим, прозвала его космополитом. Зелинский скончался всеми забытый в Германии в 1944 г. Однако годы пребывания его в Варшаве придали толчок развитию антиковедения и особенно истории эллинистической культуры в Польше. Подготовленная им плеяда молодых исследователей внесла значительный вклад в развитие науки об эллинизме. Сегодня в Польше Зелинского считают классиком и основоположником школы антиковедения.

В основном же исследования эллинизма развернулись после Второй мировой войны. Поскольку Польша была традиционно католической страной, несмотря на советскую цензуру, здесь традиционно сохранялся интерес к проблемам раннего христианства и его взаимоотношениям с эллинистическим миром. Большой вклад в изучение этих вопросов внесли историки К. Михайловский и А. Крачковский, В. Витковский, ученик Тадеуша Зелинского и Казимира Моравского, филолог-классик Казимир Куманецкий и др.

Что касается изысканий в области эллинизма в Греции, то ни в самой стране, ни за ее пределами, современным исследователям похвастать нечем. Как и следовало ожидать, греческие исследователи рассматривают историю эллинизма в контексте истории классической Эллады, представляя ее как неразрывную часть истории гречес-

кого народа. Лишь исследования Даскалакиса выгодно отличаются от работ его соотечественников, так как автор ясно осознает, что существует глубокий водораздел между классической Грецией и эллинизмом, а сам эллинизм явление скорее восточное, нежели греческое.

Таким образом, за последние полтора столетия, в поисках новых подходов и методов исследования, западная историография эллинизма прошла долгий и сложный путь. Эллинистическим исследованиям посвящена работа Ж.Ж. Тескье «Набис», в которой показано, что Агис и Клеомен, в отличие от Набиса не были социальными реформаторами, и, по мнению автора, единственной целью этих спартанских царей было возрождение военного и политического могущества Спарты.

Достоин упоминания монография Э. Билла «Политическая история эллинистического мира», пожалуй, самая значимая за последнее время работа на французском языке.

Эллинизм и эллиотизм в современной еврейской историографии

Ключевой темой в эллинистических исследованиях еврейских историков современности стали вопросы конфронтации иудаистского «фанатизма» и компрадорского «иродианизма». Фанатизм стал своего рода цивилизационным ответом на вызовы агрессивной эллинистическо-римской культуры. А. Тойнби первым сопоставил понятия «фанатизм» и «иродианизм», представив их как универсальные цивилизационные модели. Однако, согласно Тойнби, сравнивающего еврейский исторический опыт с сирийской мировой стратегией, оба направления в чистом виде были слепыми и разрушительными. Доказательством тому стала потеря еврейского государства, разрушение Храма и рассеяние евреев. Часть еврейских националистически настроенных историков негативно реагировала на идеи Тойнби, считая их неправильными и ненаучными. Однако большинство историков, включая еврейских, согласны с утверждением Тойнби о том, что если бы традиционная еврейская община оказалась чуть гибче и

проявила большую терпимость и открытость к передовым для своего времени эллинистическим идеям, история еврейского народа не была бы столь трагичной. Осознание необходимости пропорционального сочетания «иудианства» и «зелотизма» пришло к евреям только в XIX–XX вв., что стало одной из важных причин успеха еврейской нации и возрождения еврейского государства в наши дни.

Исследования по истории эллинизма в России

В России изучение античности и исследования эллинизма в частности условно можно разделить на четыре направления: филологическое, историко-культурное, социально-экономическое и комплексное.

Филологическое направление в России имело самые давние академические традиции и связывалось с представителями петербургской Соколовской школы классических языков.

В развитие историко-культурного направления в области эллинистических исследований внес крупный знаток греческой мифологии и литературы, блестящий оратор и публицист, любимец петербургского студенчества и либеральной русской интеллигенции вообще, Фадей (Гадеуш) Францевич Зелинский (1859–1944). Будучи по происхождению, он принадлежал к западническому крылу русской интеллигенции. Будучи оксидентоцентристом, он рассматривал эллинизм преимущественно как культурное явление и одно из ранних проявлений вестернизации на Востоке, оказавшей благотворное влияние на всю дальнейшую историю восточных стран.

Культурно-историческое направление в российской историографии получило свое дальнейшее развитие в трудах большого знатока классического, эллинистического и римского театров одессита Б.И. Варенеке (1874–1944).

Основоположителем социально-экономического направления в российской историографии эллинизма был В.П. Бузескул (1858–1931), занимавшийся вопросами политтеории древности.

Представителем комплексного подхода к эллинизму был М.И. Ростовцев, чьи идеи не пользовались популярностью в российском

научном сообществе. В Петербургском антиковедении тогда традиционно господствовали «соколовцы», известные своими штудиями в области античной филологии и настороженно относящиеся к «новомодным» социологическим номотетическим теориям. «Соколовцы» относились с большой долей скепсиса к отучившемуся в Германии молодому неординарному исследователю и его смелым идеям. Общемировую известность Ростовцев получил только после его эмиграции из России.

Будучи последователем и продолжателем идей выдающегося германского историка Эдуарда Мейера, М. Ростовцев уже в российский период своей научной деятельности, утверждал, что в эллинистических странах Востока и в Риме мирно соседствовали, причем не просто сосуществовали, но и взаимодополняли друг друга сразу несколько укладов: трибалистско-патриархальный, рабовладельческий, феодальный, буржуазный, социалистический и еще несколько других. Таким образом, Ростовцев разглядел синкретизм не только в культуре и политике, но и в экономике и государственном устройстве эллинистических стран Востока. Более того, Ростовцев воспринимал имперский Рим как часть эллинистического мира, со всеми вытекающими отсюда последствиями.

Эллинистические исследования в советский период

После большевистской революции в области исследований античности в России произошли радикальные перемены. Возникший еще в петровскую эпоху значительный слой прозападной российской элиты, получавший классическое образование у домашних учителей и в государственных гимназиях стал стремительно истончаться. Из школьной программы были исключены древнегреческий и латынь, античная история и литература перестали быть стержневыми дисциплинами в школах и гуманитарных вузах. Негативный фон для исследования античности создавали также идейные разногласия с Западом. Если прежде античность, особенно восточный эллинизм, воспринимались русской интеллигенцией как связующее звено между европейской цивилизацией и русским православием, то теперь

эта линия потеряла актуальность. Изучение античности надолго стало занятием для узкой прослойки интеллектуалов и «старорежимной» историко-филологической профессуры. Единственная целесообразность в изучении античности виделась в том, чтобы доказать существование в древности классовой эксплуатации и как следствие – существование классовой борьбы, ведущей, по Марксу, к неизбежной смене социально-экономических формаций.

Значительная часть «старорежимной» профессуры приняла навязанные ей идеологические клише и догмы, остальные подверглись гонениям или просто зачахли как исследователи. Так, не вписавшись в новые схемы, преждевременно ушел из жизни крупный российский специалист по истории эллинизма В. Бузескул (1931). Эллинист-папириолог А.И. Доватур (1897–1982) провел в лагерях лучшие годы своей жизни, О.О. Крюгер скончался в застенках НКВД.

Научность отошла на задний план. Младший представитель «Соколовской» школы С.А. Жебелёв (1867–1941) был вынужден пойти на унижительный компромисс с научной совестью. Его примеру последовали представители различных гуманитарных школ и направлений. Большинство историков-антиковедов сосредоточились преимущественно на филологических исследованиях, не несущих в себе идейной нагрузки. Петроградским «соколовцам» оказалось легче остальных приспособиться к новым реалиям. Жебелёв и его многочисленные ученики сконцентрировали свои усилия на частных вопросах классической филологии (топонимика, ономастика, эпиграфика, текстологический анализ и пр.), избегая номотетических обобщений, и не вступая в конфликт с новыми властями России. Это давало возможность, не подвергая себя опасности, продолжать кабинетные исследования, сохраняя наработки прежних времен, и готовить молодое поколение антиковедов.

Однако через некоторое время, известный своей приверженностью к пуристским традициям «Соколовской» школы Жебелёв, изменил своему призванию и занялся историей эллинизма в духе марксизма-ленинизма. Сразу после известной речи И.В. Сталина 19 февраля 1933 г. на съезде колхозников-ударников, Жебелёв издал

свою одиозную статью: «Первое революционное восстание на территории СССР». Жебелёву приписывают крылатую фразу: «Раз хотят революцию – будет им революция», которая указывает на то, что маститый филолог-классик пошел на конформистское измышление, обставив его академическим реквизитом. За этой статьей о «вскормленном» скифского царя Персиада, некоем Савмаке, возглавившем революцию рабов, последовали другие (хотя и не столь патетические и не столь неряшливые) публикации, выдержанные в духе эпохи. Однако, даже критики творчества Жебелева отмечают, что в условиях, когда яркие личности вроде М. Ростовцева и Ф. Зелинского покинули Россию, другие же подверглись репрессиям или ушли из науки, Жебелёву удалось собрать вокруг себя осколки старой филологической школы и воспитать поколение молодых исследователей, обеспечив тем самым преемственность традиций Петербургского филологического антиковедения. Петербургские традиции распространились и на некоторые национальные школы антиковедения, в первую очередь на армянскую. «Соколовская» (теперь ее все чаще стали называть жебелёвской) школа не смогла воспитать ярких личностей и крупных ученых, но она подготовила плеяду блестящих учителей, сохранивших и развивших традиции русского антиковедения в условиях непростых реалий 30–50-х гг. прошлого столетия.

Как и следовало ожидать, советская историография отвергла теоретические подходы М. Ростовцева, охарактеризовав их как «буржуазный модернизм» – экстраполяцией современных реалий на рабовладельческую и феодальную общественно-экономическую формации. Подобное отношение советской историографии к ученому эмигранту закономерно и объяснимо, поскольку его идеи противоречили марксистско-ленинскому линейно-ступенчатому восприятию исторического времени. Поэтому поначалу советская историография объявила идеи Ростовцева вредными и идущими вразрез с официальной марксистско-ленинской теорией, а затем и вовсе предпочла забыть о Ростовцеве и его трудах, словно их и не было. Что касается бывших коллег, перешедших на службу к новым властям, то они и прежде недолюбливали своего более успешного коллегу за то, что

тот не заикливался на частностях, не занимался филологическим крЮчкотворством (хотя хорошо знал классические языки), не боялся широких обобщений, всегда писал смелыми «широкими мазками», создавая панорамные полотна истории Древнего мира.

Что касается марксистско-ленинской историографии, то ее формирование происходило постепенно и поэтапно, на фоне научных споров вокруг формационной теории. Так, под влиянием идей Освальда Шпенглера, ненадолго ставшего популярным среди советских историков, 1920–1930 гг. была сделана попытка объединить все докапиталистические общественно-экономические уклады в один общий – «азиатский» или «архаический». Для легитимации своих подходов они отсылали читателей к работам К. Маркса «Экономические рукописи 1857–1859 годов» и «Британское владычество в Индии», где тот разбирает особенности докапиталистических форм производства, здесь же он впервые ввел в оборот термин «азиатский способ производства».

Однако, как известно в стране Советов все же победила теория «пятичленного» развития, получившая всемерную поддержку различных идеологических институций советского государства.

Основоположниками «пятичленки» считается крупный российский и советский теоретик А.И. Тюменев, который первым в своих трудах использовал термин рабовладельческая социально-экономическая формация в отношении античной Греции. Он также занимался вопросами истории стран древней Месопотамии, рассматривая их в едином контексте с античной историей стран Средиземноморья.

Первым советским историком, посвятившим свои исследования вопросам истории эллинизма С.И. Ковалев, который увязал историю эллинизма с античной историей Греции и Рима. Будучи в юные годы последователем концепции Э. Мейера и М. Ростовцева, он придерживался циклического восприятия исторического времени и смело использовал термины «античный пролетариат», «феодализм», «крестьянская революция», «социальная революция рабов и колоннов», а македонскую элиту эпохи Филиппа II Ковалев называл «феодальной», «землевладельческой».

Однако, в 1936–1937 гг. в своем совместном с В.С. Сергеевым труде, С. И. Ковалев дает эллинизму новое определение, объявив его очередным этапом исторического развития Восточного Средиземноморья. Этот этап, по его мнению, отличается следующими характеристиками:

- системным кризисом социально-экономических основ традиционного греческого полиса;
- формированием рыночных отношений и развитием рабовладения в странах восточного эллинизма;
- особыми способами эксплуатации сельского населения;
- широким применением древневосточных форм правления;
- тенденциями к государственному монополизму;
- синкретизмом разных отраслей культуры.

История эллинизма в изложении Ковалева не вписывалась как в традиционную оксидентноцентричную парадигму западной историографии, так и в парадигму «Соколовской» филологической школы, и в некотором роде стала разработкой номотетических идей М. Ростовцева. Но время и идеологические доктрины наложили отпечаток ограниченности на исследования этого, безусловно талантливого историка.

Учебники Ковалева привили любовь к истории древнего мира не одному поколению советских школьников и студентов. Однако не Ковалеву было суждено стать главным теоретиком истории древнего мира. Возможно он был недостаточно последователен в построении новой парадигмы. Поэтому глашатаем новой историографической доктрины стал В.В. Струве. Ему же была приписана честь стать отцом советского востоковедения. Разработанные им схемы были отождествлены с подходами К. Маркса и Ф. Энгельса. Эти схемы оставались господствующими в советской историографии вплоть до начала Перестройки. Вслед за своим учителем, основоположником российской папирологии Б. Тураевым, В. Струве провел глубокий анализ египетских папирусов эллинистического периода.

Однако сам В. Струве своей главной заслугой считал внедрение в марксистско-ленинскую историографию концепции рабовладельческой социально-экономической формации. И действительно, именно его усилиями «пятичленная» теория была окончательно сформирована и обрела завершённый вид. При всех недостатках и односторонности, эта концепция ослабила оксидентоцентричные традиции, доминировавшие в российской науке со времен эпохи Просвещения. Европа лишилась ореола исключительности, а некоторые народы Востока были «размещены» в тех же социально-экономических стратах («этажерках»), что и ведущие европейские нации. Таким образом, эллинистические восточные страны были включены советской историографией в единый контекст с историей ведущих европейских наций.

В русле разработанной в конце 1920-х — 1930-х гг. универсальной формационной теории свои исследования проводили такие известные историки, как Б.Л. Багаевский, К.М. Колобова, Н.А. Машкина, Р.В. Шмидт, В.Д. Блаватский, В.Ф. Гайдукевич, Д.П. Калистов и др. Все они, в той или иной мере, обращались к вопросам истории и теории эллинизма. Работы этих исследователей не отличались оригинальными подходами и глубиной анализа, но закрепляли позиции марксистско-ленинской теории в общей картине античной истории в целом и в истории эллинизма в частности.

Особый вклад в «интегрирование» в историографию эллинизма концепции социально-экономических формаций внес А.Б. Ранович (Рабинович, 1885—1948). Вышедшая в 1950 г. его посмертная монография «Эллинизм и его историческая роль» стала программной для советской историографии эллинизма на долгие годы. В ней эллинизм рассматривался как самая высокая и последняя стадия рабовладельческой социально-экономической формации (подобно тому, как империализм считался высшей и последней стадией развития капиталистической формации, кстати, империализм был характерной чертой и эллинизма). По мнению Рановича, более высокой стадии развития в древнем мире достиг только Рим. Одним из главных императивов ведущего советского теоретика истории эллинизма была

концепция о том, что исследуемая им эпоха была закономерной стадией развития античного мира, ускоренная из-за неизбежного разложения классического греческого полиса и кризиса Ахеменидской державы.

Согласно Рановичу, эпоха эллинизма отличается следующими характерными чертами:

- интенсивным развитием торговли и денежного оборота;
- вытеснением натурального хозяйства;
- распространением классического рабовладения на Востоке;
- выравниванием экономического дисбаланса и ликвидацией этнической изоляции;
- обострением социальных противоречий и обострением классовой борьбы;
- взаимовлиянием греческой и восточной культур.

Однако, согласно Рановичу, как и все предшествующие коммунизму исторические эпохи, эллинизм не представляет самостоятельной ценности. Эпоха эллинизма имела этапное значение и была призвана подготовить почву для новой ступени развития человечества. По мнению Рановича и других советских антиковедов он стал прелюдией для следующей стадии развития рабовладельческой социально-экономической формации, которую воплотила Римская империя. История Рима, по сути, стала последним этапом эволюции древнего мира. Это в свою очередь стало поводом для подразделения истории древнего мира на отдельные, но не самоценные стадии.

Теоретические выкладки Рановича имели целью противопоставить «модернизаторским» взглядам М. Ростовцева «единственно верную» теорию «марксистско-ленинской» рабовладельческой социально-экономической формации.

Концепция А. Рановича получила развитие в трудах таких видных советских историков как К.М. Колобова, позднее Г.А. Кошеленко, С.Т. Еремяна, Б.Г. Гафурова, Д.И. Цибукидиса, А.С. Шофмана, И.Ш. Шифмана и др.

Однако, вопреки доминирующим тенденциям в советской гуманитарной мысли стали появляться оригинальные и самостоятельные исследования, не вписывающиеся в мейнстрим марксистско-ленинской историографии. В то время как под контролем идеологических институтов формировалась официальная доктрина, в тиши библиотечных сводов писались оригинальные историко-философские и культурологические труды, разрабатывались смелые и инновационные, не только для России, но и для Запада, подходы к истории античной и особенно эллинистической культуры. В 1920–1930-х гг., благодаря своей харизме и широте взглядов среди советской, и особенно среди ленинградской интеллигенции, популярностью пользовался востоковед Н.Я. Марр, создавший самостоятельное направление в советской гуманитаристике. Представители Марровской школы И.Г. Франц-Каменецкий и О.М. Фрейденберг и другие разрабатывали новые методы исследования в культурологии и античной мифологии. Под редакцией Марра они издавали сборники «Яфетический сборник» и «Тристан и Изольда» (Ленинград, 1932). Вокруг этих альманахов сформировалась группа единомышленников, которая, несмотря на то, что просуществовала недолго, успела оказать большое воздействие на интеллектуальную атмосферу своего времени. Вклад Марровской школы в развитие современной гуманитарной мысли недооценен и в наши дни.

Огромный вклад в исследования античной, в том числе эллинистической культуры внес ученик П. Флоренского Алексей Лосев (1893–1988). За изданную в 1930 г. работу «Очерки античного символизма и мифологии», в которой он отвергал диалектический материализм и марксистско-ленинскую методику исследования истории и культуры древнего мира, Лосев был репрессирован. Инициаторами гонений на Лосева стали Лазарь Каганович и Максим Горький. Лосев был осужден на 10 лет, а его жена на 5, оба проходили по делу о Церковно-христианской организации «Истинно православная вера». В Балтлаге, во время строительства Беломорканала, Лосев потерял зрение. Был освобожден по ходатайству первой жены Горького А.Е.

Пешковой. Долгие годы Лосев «писал в стол». Большинство его работ вышло в свет 1960–1970-х гг.

В оставленном им огромном наследии значительное место принадлежит интеллектуальным движениям эллинистического и римско-эллинистического периодов. Его перу принадлежит, изданный усилиями его учеников и сподвижников, многотомник «История античной мысли», где он подвергает скрупулезному анализу труды неоплатоников и других эллинистических авторов. Особенно пристально он рассматривает традиции Александрийской и Пергамской школ, их влияние на римскую интеллектуальную жизнь. Под конец жизни вокруг Лосева сформировался круг единомышленников и последователей. Благодаря соратнице и соавтору многих его работ А.А. Тахо-Годи, дом Лосева превратился в «новую Академию», где во время «философских чаепитий», формировалось новое поколение культурологов, философов и др. Среди молодых ищущих исследователей выделялись С.А. Аверинцев, В.В. Асмус, В.В. Библихин, К.А. Кедров, С.Б. Джимбинов и мн. др. Большой вклад в исследование духовной культуры эллинизма внес С.А. Аверинцев, искавший корни византийского и русского православия в эллинизме.

Так, несмотря и вопреки удушливой атмосфере, царившей в российской действительности советского периода, историко-философские и культурологические исследования реалий эпохи эллинизма продолжались.

Что касается политической и экономической истории эллинизма, то здесь долгие годы оставались господствующими подходы А. Рановича. Однако, почти сразу после выхода в свет программного труда Рановича «Эллинизм и его историческая роль», в научных кругах вокруг его идей развернулась полемика. Упрощенные социологические схемы А. Рановича подверглись разгромной критике со стороны К.К. Зельина, В.Д. Блаватского и А.Л. Каца. Они не согласились с утверждением А. Рановича о том, что эллинизм является закономерным и неизбежным этапом развития рабовладельческой социально-экономической формации. По мнению Зельина, предложенное Рановичем определение эллинизма затрудняет восприятие, и без

того сложных, реалий того времени. Он не принимал переходную суть эллинизма и считал надуманным тезис о том, что эллинизм был своего рода прокладкой между классической античностью и римской эпохой. Вместо этого он предложил свое определение эллинизма. По его мнению, эллинизм — это историко-культурное явление, которое возникло в результате походов Александра Македонского и характеризуется как синтез качеств классической античности и восточного мира, в политических, экономических, культурных (особенно идеологических) и др. сферах общественного бытия.

Оппоненты А. Рановича были убеждены, что эллинистические государства не имели единых общественно-экономических характеристик. К примеру, это относится к Балканской Греции и эллинистическому Египту. Сам по себе этот подход не нов, он давно получил распространение в немецкой историографии. Независимо от того, кто в этом споре был более убедителен, симптоматичен сам факт развернувшихся научных дебатов, за которым увлеченно следила значительная часть гуманитарного научного сообщества. Изменившаяся после XX съезда атмосфера в стране давала возможность высказывать свое несогласие с «генералами от науки». Если на начальном этапе исход дебатов между сторонниками А. Рановича и К.К. Зельина был не в пользу последнего, то на излете советской эпохи сторонники концепции К.К. Зельина уже составляли большинство.

Новое поколение советских историков рассматривало эллинизм не как очередной и закономерный этап поступательного движения истории, а универсальное движение, совпавшее с македонскими завоеваниями в Азии, что ускорило трансформацию древневосточных обществ и привело к зарождению нового типа цивилизации.

Под влиянием К. Зельина в советской историографии сложилось новое направление в изучении эллинистической эпохи и связанных с ней феноменов. Оно было основано на исследованиях молодых ученых, чьи взгляды и мировоззренческие парадигмы сформировались после XX съезда. Так, И.С. Свенцицкая, И.С. Голубцова, А.С. Периханян, А.И. Павловская, Н.Н. Пикус в своих исследованиях обращались к важным вопросам общественного устройства и

социально-экономических отношений эллинистических стран. Большое внимание было уделено положению зависимого населения эллинистических стран. А. Периханян скрупулезно исследовала общественное устройство храмовых объединений Малой Азии и Армении. В работах Г.Х. Саркисян рассматривалось положение городов в Селевкидской Вавилонии и Армении, а Г.А. Кошеленко посвятил ряд работ полисному устройству эллинистических городов Востока и пр.

В рамках предложенной Зельиным концепции, начали последовательно разрабатываться проблемные вопросы, связанные с предэллинизмом. Было высказано мнение, что многие элементы, характеризующие эллинизм как явление, существовали на Востоке задолго до походов Александра. Свой вклад в изучение этого вопроса внесли Л.П. Маринович, Э.Д. Фролов, Л.М. Глускина, В.И. Исаева и др. В активный оборот была введена идея западнесредиземноморского эллинизма, хоть и с некоторыми оговорками стал использоваться термин «римский эллинизм». Однако высказывались и противоположные суждения, так некоторые исследователи считали, что не корректно искать элементы эллинизма в странах европейского Средиземноморья, в том числе и в самой Элладе.

Противники «пятичленки», расходясь во мнениях по тому или иному вопросу, единодушны в том, что:

- парадигма Струве и его последователей не имеет серьезных оснований;
- выводы, сделанные на основе социологических дискуссий 1920–1930-х гг. искусственны и конъюнктурны;
- не только Маркс и Энгельс, но и Ленин никогда не использовали термин общественно-экономическая формация;
- теория «азиатского» способа производства не является антимарксистской, поскольку ее выдвинул сам Карл Маркс;
- на Востоке не было рабства в классической форме;
- в докапиталистических обществах «личные отношения» имеют более чем важное значение;

- смена социально-экономической формаций не является обязательным условием исторического процесса, ход истории сложнее и интереснее, чем это представлено в школьных и вузовских учебниках;
- возобновленные споры вокруг «пятичленки» объясняются тем, что большинство думающих историков осознают притянутость за уши взглядов и подходов А. Рановича к эллинизму;
- отдельные историки марксисты видят выход из концептуального кризиса современной историографии в возврате к концепции марксова «азиатского» способа производства;
- получивший широкое распространение термин «рабовладельческие отношения» следует использовать осторожно и со значительными оговорками;
- феодальный уклад не является очередным этапом после рабовладельческой формации. Различные проявления феодальных отношений можно встретить как на Западе, так и на Востоке, в древний период человеческой истории.

Концепция К.К. Зельина стимулировала эллинистические изыскания в Советском Союзе. Однако при всех своих достоинствах, она тоже страдала схематизмом и ограниченностью, поскольку не могла выйти за рамки господствующей марксистско-ленинской парадигмы. Смелые новаторские поиски шестидесятников прекратились в последующие десятилетия. Более того, последователи Струве и Рановича с одной стороны, и их оппоненты из лагеря последователей Зельина – с другой, пошли на взаимные уступки. Некоторые сторонники теории Зельина с годами «забюрократизировались» и пошли на обоюдный компромисс, смягчив подходы и оценочные характеристики. Это отчетливо прослеживается в работах армянских исследователей шестидесятников (Г.Х. Саркисяна, А.Г. Периуханян, Г.А. Тирацяна, С.М. Кркияшаряна и др.), занимавшихся проблемами эпохи эллинизма в Армении и сопредельных странах. В 1970-е гг. их пози-

ция по эллинизму максимально сблизилась с позицией С.Т. Еремяна и его учеников.

В семидесятые годы на сопротивление ангажированной элиты от античной науки натолкнулась и концепция предэллинизма. Гонениям со стороны И.М. Дьяконова и его приспешников подвергся В.А. Белявский (1924–1977), объявленный *persona non grata* в гильдии ленинградских антиковедов. Будучи изгнан из академической среды, и работая заводским сторожем, он продолжал работать и издаваться за рубежом, тем самым создавая зону дискомфорта своим оппонентам.

В эпоху политического «отката» 1970-х гг. многие исследователи античности и эллинизма вновь предпочли переключить свое внимание на вопросы культуры и другие, относительно нейтральные темы.

Были разработаны новые подходы к культуре эллинистической эпохи. Блестящий знаток классических языков и культуры А.И. Зайцев сформулировал оригинальную гипотезу культурного переворота, и последовавшего за ним «греческого чуда», показал влияние исторических процессов на культуру. Он отмечал, что начиная с определенного времени, передовая греческая культура в самой Элладе пережила спад, а затем и вовсе затухла. Дальнейшее развитие и сохранение эллинской культурной традиции происходило за пределами Балканской Греции и преимущественно усилиями инородцев. Характерной особенностью эллинистической культуры он считал фатализм, неверие человеком в собственные силы, преклонение перед «классикой», эпигонство и «опись» культурных достижений предыдущих эпох, хотя были и выдающиеся достижения в области точных наук и инженерии. Эти достижения послужили развитию экономики Рима, и стали основой его технологической мощи.

Безусловный интерес представляют культурологические исследования А.Б. Ковельмана, в которых он рассматривает особенности повседневной жизни разных слоев политичного городского населения Александрии Египетской, мысли и чувства египетского населения в эпоху накануне заката Римской империи. Раскрываются причины обращения в христианство и гибели язычества. Изучение пов-

седневной жизни эллинистической Александрии было проведено на основе работы с греческими папирусными документами, писем простых людей, их жалоб и прошений, а также на основе материала Нового завета, и трудов философов I–IV вв. н.э.

Еще в ранний советский период сформировалось направление эллинистической гебраистики, которое занималось проблемами взаимоотношений и взаимовлияния эллинистической и еврейской культуры. Этим вопросам посвятили свои труды А. Тюменев, А. Ранович, И. Амусин, О. Фрейденберг, И.С. Свенцицкая, А. Ковельман, Рогова и др. В канун развала Советского союза эта традиция возродилась и эллинистическая иудаика стала одним из наиболее динамично развивающихся направлений в эллинистических исследованиях позднесоветского периода. В это время вышли в свет работы, посвященные изучению наследия таких эллинистических авторов, как Филон Александрийский, Иосиф Флавий, а также Септуагинте, Талмуду, Пятикнижию, кумранским надписям и др.

В поздний советский период в антиковедении стали применяться новые методы, объектами исследования стали прежде мало изученные явления. Наряду с традиционными филологическими изысканиями и такими проблемными вопросами, как греко-македонская элита на Востоке, наемная армия, царские гетайры и придворные вельможи, появились исследования, посвященные проблемам билингвизма эллинистических городов. Вновь стали предметом обсуждения государственная религия, особенно культ царя и царских предков. Появились исследования, посвященные политическому дуализму. Высказывались предложения о расширении географических и временных границ эллинизма. Христианство перестало рассматриваться как сугубо господствующая идеология феодальной формации. Зарождение этого духовного движения было теснейшим образом увязано с подспудными процессами, начавшимися еще в эпоху высокого эллинизма и закончившимися в эпоху позднего эллинизма зарождением величайшей мировой религии.

Однако эти позитивные сдвиги носили эпизодический характер. В силу своей специфики, антиковедение всегда отличалось инер-

ционностью и авторитарностью. Возможно, поэтому, когда в позднесоветский период у антиковедения появилась возможность выйти на новый уровень, этого не случилось. До недавнего времени, классическое антиковедение и восточноэллинистические исследования в России и на всем постсоветском пространстве (и Армения яркий тому пример) переживали не лучшие времена. Однако появление нового, постсоветского поколения исследователей открывает новые перспективы перед историографией эллинизма.

Школа эллинистических исследований в Советской Армении.

Эллинистические исследования в Армении прошли несколько этапов взлетов и падений. Первое поколение отечественных арменоведов, подготовившее появление эллинистической историографии в Армении было представлено выдающимися учеными Н. Адонцем, А. Манадяном, Т. Авдалбегяном и др., однако первые специальные исследования по истории эллинизма в Армении принадлежат С.Т. Еремяну, чьи работы на десятилетия определили дальнейшее направление исследований в данной области. Исследования С.Т. Еремяна по истории эллинизма в Армении и сопредельных странах развивались в русле идей А.Б. Рановича, рассматривавшего эллинизм как очередной этап развития рабовладельческой формации. Дальнейшее развитие эллинистические исследования в Армении получили в работах таких крупных антиковедов, как Г.Х. Саркисян, А.Г. Перихания, Г.А. Тирацян и др. Подобно К.К. Зельину, они не рассматривали рабовладение как основной маркер эллинизма, а Армению и другие страны Востока как классическую рабовладельческую страну средиземноморского типа. Однако, окончательно выбраться из «прокрустова ложа» традиционной для советской историографии «пятичленной» схемы в эту историческую эпоху было невозможно. В постсоветский период эллинистические исследования в Армении в силу объективных и субъективных причин пришли в упадок, и теперь приходится восстанавливать утерянные позиции.

SUMMARY

Hellenistic studies were actually the first civilizational studies, though not always conscious and long before the term "civilization" was acquired the meaning that modern Culturology puts into it. As for the term "Hellenism", it is in the 30-ies of the XIX century was coined by Johann Gustav Droysen. Since then Hellenistic research has evolved through several stages from colonial discourse to post-colonial researches, from epistemology of the Enlightenment and positivist faith in the source to postmodernism and blurring the lines between fact and myth.

The history of Hellenism in the West and Russia studies themselves are not always perceived unambiguously. Back in the XVII–XVIII centuries formed a special image of ancient European civilization, embodied in the Republican Greece and its successor the Republican Rome which eventually grew into a world Empire, while maintaining most of the valor of the Republican period. This certainly idealized and mythologized image of the ancient world has not undergone any changes up to the present day. Historians and philosophers of the Enlightenment who created the mythologeme of ancient European civilization saw it as the forerunner of modern Europe. No wonder this era has been called a classic. In the Mediterranean Europe of antiquity were extrapolated many features and characteristics of modern Europe. Ancient Greece and Rome became the object of close study and imitation and in a sense of worship almost all educated people in Europe and Russia. Europeans considered themselves heirs of political and cultural traditions of the Ancient world.

Idealized stereotypes about the Ancient classics as a pure European civilization which were formed in the era of Enlightenment partly prevented the adequate perception of such a civilizational phenomenon as Eastern Hellenism. Hellenistic civilization is a syncretic phenomenon, at times, with a clear predominance of the Eastern beginning which made it unattractive for fans of pure uncluttered ancient classics. (In fact, hardly

in the history of mankind there were pure civilizations, any civilization is a syncretic phenomenon, and sometimes eclectic). Therefore, in the history books of the ancient world, the Hellenistic States of Asia and Africa, like their predecessors – the Achaemenid power, etc., were considered as a background, a kind of scenery, against which the brilliant history of the ancient West unfolded. Hellenism itself was seen as a decadent phenomenon that struck Western civilization under the influence of corrupting Eastern borrowing which in the end was to lead to the death of classical antiquity and the fall of the West into the abyss of the dark Middle Ages.

At the same time, in the works of even the largest specialists in the history of Hellenism, the emphasis was traditionally placed on purely Greek elements of Hellenistic society which can be traced in politics, economy and culture of the East. However, an important detail was not taken into account: most of the Hellenistic civilizational developments, according to historical tradition, brought to West Asia and North Africa from the West, actually existed here long before the appearance of the Greek-Macedonian conquerors. In modern science, this phenomenon is called pre-Hellenism, or as we call it, pre-Greek Hellenism. More and more researchers tend to consider these developments Greek borrowings from more ancient Eastern civilizations. One way or another, even the most outstanding studies on the history and culture of Hellenism of the New and partly Modern times bear the imprint of colonial discourse and ancestral spots of classical Philology and antiquity.

With all the obvious and implicit differences, the European schools of Hellenistic studies have much in common.

English-American studies of Hellenism

The first significant research in the field of Hellenistic history and culture in English appeared quite late in the period between the two world wars. At the origins of the English historiography of Hellenism was an outstanding Russian historian M. I. Rostovtzeff who after the Bolshevik revolution got to Britain. The local academic elite reacted sympathetically to fellow scientist but rejected his ideas related to the history of Hellenism

and Rome. Therefore, 50-year-old Rostovtzeff moved again, this time from Cambridge to the United States, in the University of Madison, Wisconsin. A few years later, he was invited to Yale University in New Haven where he continued his studies on Hellenistic and Roman history, which had already begun in Russia. In America, Rostovtzeff experienced unprecedented creative enthusiasm. The most comfortable conditions for work were created for him and he took full advantage of that. According to the researchers of Rostovtzeff's work, the outstanding scientist reached his intellectual maturity during the period of emigration, since the tragic events in Russia of 1917–1918 which he witnessed and was a victim, had a decisive influence on the formation of his concepts. According to their assumptions, Rostovtzeff depicted the collapse of the economic system of antiquity and the decline of ancient civilization, similar to the fall of the Russian Empire, thereby extremely modernizing the ancient history of mankind. Many of Rostovtzeff's ideas and guesses received a strong impetus thanks to the excavations started by French and continued by American archaeologists in Dura Europos to which the elderly scientist joined in 1928. Rostovtzeff became a recognized leader and head of archaeological works until their completion in 1937.

Major Italian specialist on the historiography of ancient history A. D. Momigliano in this regard, even said that "the exile did Rostovtzeff the great man, which he was". One of the reasons for his recognition among the world scientific community was that after emigration to Britain and the United States the main language of his research became English. While in Soviet Russia the fugitive "white emigrant Professor" was sling with ideological mud, and colleagues tried not to remember him at all, in the West, especially in America and France, his works were considered basic for understanding the essence of Roman and especially Hellenistic civilizations. Rostovtzeff panoramic showed the Hellenistic world from West to East, expanded its temporal and territorial boundaries, revealed the essence of many phenomena, showed the autochthonous nature of many institutions, previously considered brought to the East by the Greek-Macedonian conquerors. He constantly emphasized the issue of

"bilateral" of Greek colonization, both in the cities-States of the Northern black sea region and in other Hellenistic countries.

In the period between the two world wars, the new conceptual approaches of Meyer and Rostovtzeff were supported by a significant part of the leading historians of his time. The concepts of Rostovtzeff have had a great impact on such prominent representatives of the Cambridge school of Ancient Studies as W.W. Tarn ("Hellenistic civilization", 1927), F. Walbank and, why not, A. Toynbee. Cambridge school is usually based on the achievements of English economic thought XVIII–XIX centuries, and occupied a leading position in world historiography. It was characterized by the perception of Hellenistic civilization as a whole, while the Oxford school preferred philological studies, translations of classical texts, their comments, etc. The approaches of the Cambridge school, especially Rostovtzeff's views on Hellenism, were shared by F. Heichel-heim, W. Ehrenberg, and other well-known researchers of Hellenistic history. New approaches, though not immediately, were supported by French researchers.

Arnold Toynbee also devoted his works to the syncretic essence of Hellenistic civilization. In the 12-volume "study of history" a distinguished British historian has developed a radically new indeed civilizational paradigm of Hellenism. This paradigm is based on the cyclical perception of historical time. In his works, Toynbee presents the history of Hellenism as a bright and self-sufficient civilization and not a faded shadow of ancient Greece, almost by coincidence, thrown to Western and Central Asia. However, soon after the World War II, due to the change in the political situation, Toynbee's ideas in the West are beginning to lose their appeal. Civilizational methods Spengler and Toynbee were declared irrelevant and too generalizing. In European and American historiographies showed a tendency to return to the traditions of the historical method the end XIX – early XX centuries, Toynbee came under attack from several directions. The most zealous and consistent critics Toynbee were representatives of professors of the London school of Economics (The London School of Economics and Political Science) and representatives of The Annales school (École des Annales), led

by Lucien Febvre who called Toynbee's approaches "comedic optimism", although, in our view, the History, in Toynbee's understanding, is more of an "optimistic tragedy". In 1950–1960 in Western historiography and political theory the main slogan was: "to forget Toynbee". However, leaders of Post-History failed to eliminate the influence of the prominent British historian and all their "concept" has remained a pivotal reminiscences of the ideas of Toynbee, though under other names and with a narrower temporal scope.

The desire to abandon theoretical generalizations has not bypassed Hellenistic research. In the British University environment, Hellenism was again seen as a beneficial influence of Hellenic civilization on the Eastern countries, which over time, on the local soil has undergone transmutation and to some extent degradation. This was especially true in countries and regions remote from Balkan Greece, as well as in those cities where the Greek element was poorly represented or absent altogether. Hellenism was seen as decadence, a historical setback that followed a short period of brilliant classical antiquity. In addition, according to some researchers, Hellenism has not made a significant contribution to the development of human society.

The priority directions in post-war British historiography were Roman studies. While Rome was seen as a purely Western phenomenon, distinct from syncretic in its essence of Hellenism. It was noted that Roman civilization formed the basis of modern Western civilization, while Hellenistic civilization gave impetus to the emergence of Byzantine and other Eastern Christian civilizations.

In the second half of the twentieth century. Hellenistic research in England changed its focus. Instead of the large panoramic canvases written by bold sweeping strokes came articles and essays on private issues of history and especially the culture of Hellenism. Archeology, numismatics, epigraphy and other auxiliary scientific disciplines, which enriched our ideas about the Hellenistic era, have achieved considerable success. Historians in their studies still focused on the military-political history of Hellenism, well enough researched by previous generations of researchers. Concepts of the syncretic nature of Hellenistic and especially

Roman civilizations were blurred. If before Heichelheim, Tarn, Robinson, Momigliano and other followers of Rostovtzeff believed that the basis of the Egyptian economy was planned production, which in turn testified to the presence of elements of state capitalism in the state of the Lagidis, now British professors, in principle, without denying the existence of a planned economy, did not see in its appearance any laws and claimed that it did not play any significant role in the economic life of Hellenistic Egypt. The existence of a planned economy was explained by the voluntaristic tax system introduced by the Lagidis, which had no local roots.

In addition, most Western researchers saw the Greeks as civilized Western colonizers, alien to the native population, local traditions and culture which in turn had a negative attitude to the Western Hellenic values. In their opinion, only comprador, close to the Greek-Macedonian colonists, local elites were receptive to the Hellenic culture, perceiving their external side, not understanding, however, and not accepting the very essence of Western civilization. However, according to British researchers, most of the population of the Hellenistic East passively or actively opposed the Greek-Macedonian colonists and collaborated with them a few comprador elite. This phenomenon was called "Eastern reaction" in the historiography of modern times. To the Eastern peoples' resistance was devoted S.K. Eddy's "The King is dead..." monumental research work.

According to British researchers, Hellenism undermined by "internal resistance" died in the II century BC due to led by the Parthian Kingdom of "Eastern counterattack", coincident in time to the Roman expansion. "Eastern reaction", is a movement that unfolded in the conquered countries of the Hellenistic empires – Judea, Pont, Armenia, Parthia, Bactria, Northern India, etc. against global Hellenism. The "Eastern reaction", according to many European historians, was manifested not only at the mental, but also at the military-political levels. In passing or directly, these ideas were expressed by W. Tarn, A.G. Woodcock and others. Most of these researchers denied the presence of Hellenistic prerequisites in Eastern societies, received in historical science the name

“pre-Hellenism”. Formally agreeing with the formulation of the syncretic essence of Hellenism, these researchers implicitly considered it an eclectic phenomenon, considering the “Western” and “Eastern” elements in the East not as a whole or at least in interaction, but separately, as mutually exclusive and opposing.

This vision was based on the conviction that Eastern societies were not ready to accept the Hellenic values imposed by Alexander the Great and his successors. Therefore, according to Western researchers, they remained alien to the Eastern peoples and were rejected after the fall of the Hellenistic monarchies, the last of which, according to popular belief, was the Egyptian Kingdom of the Lagids. In fact, Hellenism was presented not as a natural phenomenon in the history of the countries of Near and Middle East, but as a kind of accident, due primarily to the military genius of Alexander the Great and the fighting qualities of the Greek-Macedonian phalanx. At the same time, in the works of Western historians, Alexander is described as “Kulturtrager” superhuman overwhelmed by demonic passions, at the same time endowed with cold supermind, conscious of his mission, to spread the Hellenic spirit and new values. In the works of W. Tarn *Alexander the Great and the Unity of Mankind* and American historian Ch. Robinson “*Alexander the Great. The meeting of the East and West in World Government and Brotherhood*”, Alexander, quite in the spirit of modern globalism, presented as the first internationalist and protagonist of equality and brotherhood of Nations, ahead of its time.

It is characteristic that over time the number of studies devoted to Alexander the Great, not only has not decreased, but increased. In most works, Alexander is presented as a super personality that changed the course of history. However, along with this, especially in recent decades, you can find either the image of intoxicated with the glory of the Eastern type of despot, or the image of a gifted, rational and cynical politician who goes to his goal without being considered victims by his own and others. Such an approach is typical for the works of Hamilton, in which the author managed to create an unusual, but at the same time not quite convincing image of Alexander, different from the images created by V.

Tarn and other British authors. The paper discusses the relationship between Alexander and his entourage, the degree of his involvement in the conspiracy against Philip, the negative impact of Alexander's campaigns not only to the East, but also to Macedonia and Greece. Griffith's work discusses the Greco-Macedonian army, especially the issue of mercenaries. Many works in British historiography were devoted to large Hellenistic cities – Alexandria of Egypt, Antioch on the Oronte, Pergamum, etc., as well as Hellenistic cities in the European Mediterranean. This topic was devoted to the work of N. J. L. Hammond.

Perhaps the last major representative of Anglo-American historiography, dealing with the issues of Hellenism was Frank William Walbank who was named by Arnaldo Momigliano, along with John and R. Syme, to the “big three” of modern English-speaking historians of the XX century. Walbank belonged to the Cambridge school and did not shy away from large panoramic generalizing works. A significant general works on the history of Hellenism, and academic research with comments from the writings of Polybius and other Hellenistic authors has been written by Walbank. The Hellenistic civilization Walbank did not considered a mixture of Greek state-cities and Eastern power and not a manifestation of the Greek genius, but a harmonious combination of a wide variety of elements, the origin of which is difficult to trace. British researcher believed that although the Roman conquest had some influence on the Hellenistic East, the back impact was greater, it changed the very essence of Roman civilization and determined the further course of Roman history. Despite some controversial statements in the works of Walbank, his contribution to the study of Hellenistic civilization is invaluable.

For a long time, Walbank was considered the “last of the Mohicans” in the Anglo-American historiography of Hellenism. It was said that he wrote the last page in the *General history of Hellenism*, and young researchers can only add missing particular. Despite expectations to the contrary, over the past three decades in Europe and especially in Britain, there was a galaxy of new researchers, developing new approaches in the study of Hellenistic civilization. Of particular interest is the collection of

scientific works "Hellenism in the East. The Interaction of Greek and Non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander" published in 1987 in which an international group consisting of six like-minded people (including two editors) presented new and in some cases well-forgotten old concepts. The core idea of this joint monograph was the statement that for the Seleucid Kingdom the heritage of Assyria, Babylonia and the Achaemenid power was incomparably more important than it was considered before, therefore, in order to understand the essence of the Hellenistic kingdoms, they should be considered mainly in the context of Eastern civilizations. She considers unreasonable view that the Seleucids did not trust the local, and have not involved them in the government and certainly not appointed them to high offices. A prominent specialist in the history of the East, Professor of the College of London University (UCL) Emily Kuhrt also examines the history of the Seleucid state in a single phenomenological context with the history of the Assyrian, Babylonian and Achaemenid empires. Jean-Francois Salles cites new evidence that the local and alien population has developed a system of relations that makes their mutual existence peaceful and productive. In his further, based on the latest archaeological research, Salles showed how strong were the ties between the peoples of the Mediterranean and the Indian Ocean. Fergus Millar in a voluminous article "The problem of Hellenistic Syria" warns against the reassessment of the Greek factor and the Greek influence on Syria and neighboring Hellenistic countries, especially since the sources do not give sufficient grounds for this. Malcolm Colledge, considering the Eastern influence on Hellenistic art, showed how under the local influence there was a transformation of Greek art and its gradual transformation into a new art, which is hardly legitimate to call Greek. Its further development postoriental ideas were new works Sherwin white and Emily Kuhrt. Walbank described the ideas expressed in these works as "revisionist, and in some cases aggressively revisionist".

Under the influence of English historiography, and especially thanks to the authority of Rostovtzeff, Hellenistic issues in the last half century took a worthy place in American historiography. American historiography

of Hellenism conducted interesting research in the field of the cult of the ruling dynasty. Special attention was paid to the Eastern roots and ideological orientation of this phenomenon. Interesting studies in this area were conducted by R. Hazzard, who showed particular interest in the cult of the Hellenistic Egyptian Queens.

In General, American researchers are characterized by the perception of Hellenism not as a purely cultural phenomenon, but in civilizational unity and diversity. Thanks to this approach, very productive ideas about Roman, Christian and Byzantine Hellenism were widely spread in American historiography. There are studies in which the transformation of Hellenistic civilization linked to the fate of the Eastern Polises and the emerging social relations here. At the same time, the Eastern Polises themselves are characterized as capitalist, created by the local urban bourgeoisie. However, in General, for the American historiography of Hellenism is characterized by the traditional attitude to Hellenism, as an era whose main feature is the dominance of the Greek language, Greek culture and, ultimately, the Greek spirit.

Hellenistic Studies in France

In the period between the two World Wars the French historiography of the Hellenistic epoch continued to develop on the basis of the traditions established in the second half of XIX century by classical German historiography. In the works of such prominent French historians as A. Bouché-Leclercq, G. Radet, P.L. Jouquet, P. Cloché, L. Homo and others, the main idea has been the concept of "beneficial imperialism" according to which the East was a barbaric and non-developed place before Alexander's invasions and political institutions of Oriental monarchies had long wasted all their resources and lost efficiency. Only the arrival of Greek-Macedonian conquerors and the formation of the Imperialistic States and their colonies in the East, changed the situation and gave birth to new impulse for the development of the eastern civilizations. This concept had a very distinct political coloring, as the French experts on Ancient period, stressing Alexander's messianism and civilizing value of Greek-Macedonian imperialism, in fact, justified the contemporary

French colonial imperialism as well, interpolating the contemporary reality into the Hellenistic-Roman epoch.

However, after the Second World War, especially after the collapse of the French Empire, the biased theory of – beneficial imperialism – lost its political relevance and was quickly forgotten. Instead, the ideas of the representatives of the *Annales* school's second generation were widely spread through the French historiography. Simultaneously, another French historical school developed, the center of which was situated in Besancon University. This school is less famous among the domestic readers, yet it is as important as the *Annales* School. The main difference between these two schools lies in the fact that the *Annales* school deals with problems of the French Middle Ages, while the Besancon school, from the very first day of its foundation, focuses on the study of the Ancient times, mainly concentrating on the Hellenistic epoch. Yet these two schools had one common feature: both pay close attention to social and economic history and the history of everyday life. P. Brian, P. Leveque, P. Petit and many others are the vivid representatives of the Besancon school that even nowadays remains Mecca not only for the French experts on Ancient history but for the experts of the whole world.

Studies of the history of Hellenism in Germany, Holland and Belgium

German historical science which gave the world the first monumental historical work on the history of Hellenism and made in the second half of the XIX – first half of the XX centuries a huge contribution to the development of classical historiography, after the Second World War, for objective reasons, was in a state of stagnation. Only the last quarter of the century in the German historiography of Hellenism, as in General in German historical science, there is a certain rise. In 1996 in Berlin, the materials of the international Colloquium devoted to the cultural transformation characteristic (Akkulturation) and the issues of political structure of Hellenism were published. The proceedings of this Colloquium show that German historiography to some extent managed to get rid of Eurocentrism and began to build a new historiography on the basis of post-colonial discourse. Hermann Bengtson even tried to build a

concept based on the idea that in the III–I centuries BC Hellenism became the defining paradigm for the whole world history. After his death (1989) the leading positions in the German historiography of Hellenism passed to Andreas Mel.

In the postwar years in Europe continued avalanche-like to grow the number of studies devoted to Alexander the Great, his inner world, the hidden motives of his actions and so a Lot of works was devoted to his immediate environment. In Germany, there were works in which, according to the spirit of the time, developed the image of Alexander as the first statesman who tried to implement the idea of “universal brotherhood”.

In recent decades, there has been a growing interest in the history of Hellenism in the Scandinavian countries, as well as in the Netherlands and Belgium. Thus, the Institute of classical studies of the Catholic University of Leuven, located in the heart of Brabant, became a Western European “Mecca” for Hellenistic studies. It often hosts colloquiums on the problems of ancient and Hellenistic history. Among them, of particular interest are several essays on the Hellenistic era. Among the academic events held in Brabant, it should be noted the Colloquium with the characteristic name “the Shadow of Polybius”, the materials of which were published in the volume collection “*Studia Hellenistica*». The initiators and organizers of the Colloquium were Walbank and his associates, who described a number of historians of late Hellenism as “shadows of Polybius”. According to the participants of the Colloquium, the predecessors and followers of Polybius, due to the circumstances, who were hostages in Rome, developed an interesting and harmonious paradigm of Hellenistic historiography/ According to the participants of the Colloquium, the predecessors and followers of Polybius, who due to the circumstances, were hostages in Rome, developed an interesting and harmonious paradigm of Hellenistic historiography. Their works did not reach us because of their anti-Roman orientation, but they formed the methodological tools of Polybius.

Describing modern Western researchers dealing with the Hellenistic era, it can be concluded that, although most of them continue to view the

history of this period through the prism of Eurocentrism, a new generation of historians, nevertheless, shows a more flexible attitude. Scrupulously were studied sources in Coptic, Aramaic, Jewish, Persian, Sanskrit and other Eastern languages. The problem of bilingualism is being actively developed. The objects of close study are the Alltagsgeschichte ("everyday history") of the non-Greek strata of society in the Hellenistic countries, such as Egyptians, indigenous people of Asia Minor, Central Asia, Palestine and the Northern black sea region.

Hellenistic studies in other European countries

Good traditions for the study of Hellenism developed in Poland. This became possible after the famous Petersburg cultural historian Tadeusz Zelinsky was forced to emigrate from post-revolutionary Petrograd and settle in Warsaw. The provincial Polish professorship, jealous of Zelinsky's Russian glory, never considered him to be their confidant and called him a cosmopolitan. Zelinsky died all forgotten in Germany in 1944. However, the years of his stay in Warsaw gave impetus to the development of antiquity, and especially the history of the Hellenistic culture in Poland. The galaxy of young researchers prepared by him made a significant contribution to the development of the science of Hellenism. Today in Poland Zelinsky is considered a classic and founder of the school of antiquity. Basically, the study of Hellenism unfolded after the Second World War. Since Poland was traditionally a Catholic country, despite Soviet censorship, there has traditionally remained an interest in the problems of early Christianity and its relationship with the Hellenistic world. A great contribution to the study of these issues was made by historians K. Mikhailovsky and V.V. Vitkovsky, a philologist-classic KazimierzKumanetsky who was a student of Tadeusz Zelinsky and KazimierzMoravsky, etc.

As for research in the field of Hellenism in Greece, neither in the country nor abroad, modern researchers have nothing to boast about. As expected, Greek researchers consider the history of Hellenism in the context of the history of classical Hellas, presenting it as an inseparable part of the history of the Greek people. Only studies of Daskalakis

favorably differ from the works of his countrymen, as the author is clearly aware that there is a deep divide between classical Greece and Hellenism, and Hellenism phenomenon rather Eastern than Greek.

The work of J.J. Tesque "Nabis" is devoted to the Hellenistic studies. It is shown here that Agis and Cleomenes, unlike Nabis, were not social reformers, and according to the author, the sole purpose of these Spartan kings was to revive the military and political power of Sparta. Worthy of mention is E. bill's monograph "Political history of the Hellenistic world"; perhaps the most significant work in French in recent years. Thus, over the past century and a half, in search of new approaches and methods of research, the Western historiography of Hellenism has come a long and difficult way.

Hellenism and Zealotism in modern Hellenistic studies

The article deals with the attitude of Jewish historians of modern times to one of the key aspects of Jewish history, the confrontation of fanatical "Zealotism" and comprador "Herodianism", which became a kind of civilizational response to the challenges of aggressive Hellenistic-Roman culture. Arnold Toynbee, the one who introduced the concepts of "Zealotism" and "Herodianism", thought that they are universal civilizational models. However, according to the historian, dating back to the historical experience of the Syriac world strategy, both were pure blind and destructive. Proof of this is the loss of the Hebrew state, the destruction of the Temple and the dispersion of the Jews. Part of the Jewish nationalist historians reacted negatively to the ideas of Toynbee, considering them incorrect and unscientific. However, most historians, including the Jews, agree with Toynbee, that if the traditional Jewish community was to show more flexibility, tolerance and openness to the Hellenistic ideas, the history of the Jewish people would not be so tragic. Awareness of the need of the proportionate combination of "Herodianism" and "Zealotism" came to the Jews only in the XIX-XX centuries, which was one of the reasons for the success of the Jewish nation and the revival of the Jewish state in modern times.

Studies on the history of Hellenism in Russia

In Russia, the study of antiquity and the study of Hellenism in particular can be divided into four areas: philological, historical and cultural, socio-economic and complex.

Philological direction in Russia had the longest academic traditions and was associated with representatives of the St. Petersburg Sokolovian School of classical languages.

A major expert in Greek mythology and literature, a brilliant speaker and publicist, a favorite of St. Petersburg students and the liberal Russian intelligentsia in General, F. Zelinsky (1859–1944) contributed to the development of historical and cultural trends in the field of Hellenistic studies. Being a pole by origin, he belonged to the westernized wing of the Russian intelligentsia. As occidentalist, he viewed Hellenism as primarily a cultural phenomenon and one of the earliest manifestations of Westernization in the East, had a beneficial effect on the whole subsequent history of the Eastern countries.

The cultural and historical direction in the Russian historiography was further developed in the works of the great connoisseur of classical, Hellenistic and Roman theaters Odessite B. I. Vareneke (1874–1944).

The founder of the socio-economic trend in the Russian historiography of Hellenism was V. Buzeskul (1858–1931) who engaged in scientific research in the field of political theory of antiquity.

The representative of an integrated approach to the history Hellenism was M. I. Rostovtzeff whose ideas were not very popular in the Russian scientific community. At that time, the St. Petersburg Ancient studies were traditionally dominated by the “Sokolovians” who were known for their studies in the field of ancient Philology and were wary of “newfangled” sociological nomothetic theories. “Sokolovians” treated with great skepticism to having studied in Germany, a young innovative researcher and his bold ideas. Rostovtzeff became world famous only after his emigration from Russia

Being a follower and successor of the ideas of the outstanding German historian Edward Meyer, M. Rostovtzeff, already in the Russian

period of his scientific activity, claimed that in the Hellenistic countries of the East and in Rome peacefully coexisted, and not just coexisted, but also complement each other several the socio-economic ways of life: tribalist-patriarchal, slaveholding, feudal, bourgeois, socialist and several others. Thus, Rostovtzeff saw syncretism not only in culture and politics, but also in the economy and governmental body of the Hellenistic countries of the East. Rostovtzeff perceived Imperial Rome as part of the Hellenistic world, with all the ensuing consequences. As for the former colleagues who have fallen in the service to the new authorities, they didn't like his more successful counterpart for the fact that he didn't dwell on the particulars, was not engaged in linguistic chicanery (although knew classical languages), not afraid of broad generalizations, always wrote a daring “broad strokes”, creating panoramic paintings of Ancient history.

Hellenistic studies in the Soviet period

After the Bolshevik revolution, radical changes took place in the field of antiquity research in Russia. The study of antiquity has long been an occupation for a narrow layer of intellectuals and “old regime” historical and philological professors. The only expediency in the study of antiquity was seen in proving the existence of class exploitation in ancient times and, as a consequence, the existence of class struggle leading, according to Marx, to the inevitable change of socio-economic formations. A significant part of the “old regime” professors adopted imposed ideological clichés and dogmas, the rest were persecuted or simply withered as researchers. Thus, not fitting into the new scheme, prematurely passed away a major Russian expert on the history of Hellenism V. Buzeskul (1931). The Hellenist- papyrologist A. Dovatur (1897–1982) spent in the camps the best years of his life, O. O. Kruger died in the dungeons of the NKVD.

Science has taken a back seat. The younger representative of “Sokolovian School” S. A. Zhebelyov (1867–1941) was forced to make a humiliating compromise with the scientific conscience His example was followed by representatives of various humanitarian schools and directions. Most researchers of antiquity focused mainly on philological

studies, not bearing the ideological burden. Petrograd "Sokolovians" turned out to be easier than others to adapt to new realities. Zhebelyov and his numerous disciples concentrated their efforts on particular questions of classical Philology (toponymy, onomastics, epigraphy, textual analysis, etc.), avoiding homotheticity generalizations, and not being in conflict with the new authorities of Russia. This made it possible, without putting themselves in danger, to continue Desk research, preserving the achievements of former times and to prepare the younger generation of researchers of Antiquity.

However, after a while, Zhebelyov is known for his commitment to the purist traditions of "Sokolovian School", changed his vocation and engaged in the history of Hellenism in the spirit of Marxism-Leninism. However, even the critics of Zhebelyov creativity note that notwithstanding the difficult realities of 30–50-ies of the last century Zhebelyov managed to gather around him the fragments of the old philological school and to raise a generation of young researchers thus ensuring the continuity of the traditions of the St. Petersburg philological classical studies. St. Petersburg traditions spread to some national schools of antiquity, first of all to the Armenian one. "Sokolovian" (now it is increasingly began to call Zhebelyovian) School was unable to educate outstanding personalities and major scientists, but it produced a galaxy of brilliant teachers who have preserved and developed the traditions of Russian classical studies.

As for Marxist-Leninist historiography, its formation took place gradually and stepwise, against the background of scientific disputes over the formation theory. Thus, under the influence of the ideas of Oswald Spengler who briefly became popular among Soviet historians, 1920–1930, an attempt was made to combine all pre-capitalist socio – economic modes into one common – "Asiatic" or "Archaic". To legitimize their approaches, they referred readers to the works of K. Marx "Economic manuscripts of 1857–1859" and "British rule in India", where he examines the features of pre-capitalist forms of production, here he first introduced the term "Asiatic mode of production".

However, as is known in the Soviet state still won the theory of "five-stage mode" development which received the full support of various ideological institutions of the Soviet state.

The founders of the "five-stage mode" was a major Russian and Soviet theorist A.I. Tyumenev, who was the first in his works to use the term slaveholding socio-economic formation in relation to ancient Greece. He also dealt with the history of the countries of ancient Mesopotamia, considering them in a single context with the ancient history of the Mediterranean countries. The first Soviet historian who devoted his research to the history of Hellenism was S. I. Kovalyov, who linked the history of Hellenism with the ancient history of Greece and Rome. Being in his early years a follower of the concept of E. Meyer and M. Rostovtzeff, he adhered to the cyclical perception of historical time and boldly used the terms "ancient proletariat", "feudalism", "peasant revolution", "social revolution of slaves and coloni", and the Macedonian elite of the era of Philip II Kovalyov called "feudal", "landlords" etc.

However, in 1936–1937, in his joint work with V.S. Sergeev, S.I. Kovalyov gives Hellenism a new definition, declaring it the next stage in the historical development of the Eastern Mediterranean. In his opinion, this stage has the following characteristics:

- the systemic crisis of the socio-economic foundations of the traditional Greek Polises;
- formation of market relations and development of slavery in the countries of Eastern Hellenism;
- special methods of exploitation of the rural population;
- wide application of ancient Eastern forms of government;
- trends for the state monopolism;
- syncretism of different branches of culture.

The history of Hellenism in the presentation of Kovalyov did not fit into the traditional occidentocentric paradigm of Western historiography and the paradigm of "Sokolovian philological School and in some way became the development of nomothetic ideas of Rostovtzeff. But time and

ideological doctrines have left an imprint on the limited research of this certainly talented historian.

Kovalyov's textbooks instilled a love for the history of the ancient world to more than one generation of Soviet schoolchildren and students. However, Kovalyov was not destined to become the main theorist of the history of the ancient world. Perhaps he was not consistent enough in building a new paradigm. Therefore, V.V. Struve became the Herald of the new historiographical doctrine. He was also given the honor to become the father of Soviet Oriental studies. The schemes developed by him were identified with the approaches of K. Marx and F. Engels. These schemes remained dominant in Soviet historiography until the beginning of Perestroika. Following his teacher, the founder of the Russian papyrology, B. Turaev, he conducted a deep analysis of the Egyptian papyri of the Hellenistic period.

However, Struve himself considered the introduction of the concept of slave socio-economic formation in the Marxist-Leninist historiography to be his main merit. Indeed, it was through his efforts that the "five-stage mode" development theory was finally formed and acquired a complete form. For all the shortcomings and one-sidedness, the concept is weakened Occidentalism tradition that dominated in Russian science since the Enlightenment. For all the shortcomings and one-sidedness, the concept weakened occidental tradition that dominated in Russian science since the Enlightenment. Europe has lost its halo of exclusivity, and some peoples of the East have been "placed" in the same socio-economic strata as the leading European Nations. Thus, the Hellenistic Eastern countries were included by the Soviet historiography in a single context with the history of the leading European Nations.

In line with the developed in the late 1920s–1930s universal formation theory conducted their research prominent historians, such as B. Bagaevskiy, K. Kolobova, N. Mashkina, R. Schmidt, V. Blavatsky, V. Gaydukevich, D. Kallistov etc. They are all, in varying degrees, addressed the issues of history and theory of Hellenism. The works of these researchers did not differ in original approaches and depth of analysis, but consolidated the position of the Marxist-Leninist theory in the overall

picture of ancient history in General and in the history of Hellenism in particular.

A special contribution to the "integration" of the concept of social and economic formations in the historiography of Hellenism was made by Ranovich (Rabinovich, 1885–1948). Published in 1950, his posthumous monograph "Hellenism and its historical role" became the programme document for the Soviet historiography of Hellenism for many years. In it Hellenism was considered as the highest and the last stage of the slave socio-economic formation (just as imperialism was considered the highest and the last stage of development of the capitalist formation, by the way, imperialism was a characteristic feature of Hellenism). Ranovich believed that only Rome reached a higher stage of development in the ancient world. One of the main imperatives of the leading Soviet theorist of the history of Hellenism was the concept that he studied the era was a natural stage of development of the ancient world, accelerated due to the inevitable decomposition of the classical Greek policy and the crisis of the Achaemenid power.

According to Ranovich, the era of Hellenism is characterized by the following characteristics:

- the intensive development of trade and monetary circulation;
- displacement of subsistence farming;
- the spread of classical slavery in the East;
- equalization of economic imbalances and elimination of ethnic exclusion;
- aggravation of social contradictions and aggravation of class struggle;
- mutual influence of Greek and Eastern cultures.

However, according to Ranovich, like all historical periods preceding communism, Hellenism is not of independent value. The era of Hellenism had a stage value and was designed to prepare the ground for a new stage of human development. According to Ranovich and other Soviet historians of Antiquity, it became a prelude for the next stage of development of the slave socio-economic formation which was embodied

by the Roman Empire. The history of Rome, in fact, was the last stage of the evolution of the ancient world. This, in turn, was the reason for the division of the history of the ancient world into separate, but not self-valuable stages.

The theoretical computations of Ranovich were intended to oppose the "bourgeois modernizing" views of M. Rostovtzeff "the only true theory of the Marxist-Leninist" slaveholding socio-economic formation. This attitude of Soviet historiography to the scientist emigrant is natural and understandable, because his ideas contradicted the Marxist-Leninist linear-step perception of historical time. Therefore, at first the Soviet historiography declared Rostovtzeff's ideas harmful and contrary to the official Marxist-Leninist theory, and then completely preferred to forget about Rostovtzeff and his works, as if they were not.

Concept A. Ranovich received development in the works of such prominent Soviet historians like K. Kolobova, later G. Koshelenko, S. Yereyman, B. Gafurov, D. Tsibukidis, A. Shofman, I. Shifman etc.

However, contrary to the dominant trends in Soviet humanitarian thought began to appear original and self-sufficient studies that do not fit into the mainstream Marxist-Leninist historiography. Original historical, philosophical and cultural works were created; bold and innovative approaches to the history of ancient and especially Hellenistic culture were developed, not only for Russia but also for the West. In 1920–1930-ies., thanks to his charisma and breadth of views among the Soviet, and especially among the Leningrad intelligentsia popular orientalist N. Marr. He created an independent direction in the Soviet Humanities. Representatives Marr school I. Frank-Kamenezky and O. Freudenberg and others developed new research methods in cultural studies and mythology. The contribution of the Marr School to the development of modern humanitarian thought is underestimated in our days.

A huge contribution to the ancient studies including the Hellenistic culture made A. Losev (1893–1988), a disciple of P. Florensky. For published in 1930 "Essays on ancient symbolism and mythology" where he rejected dialectical materialism and the Marxist-Leninist method of studying the history and culture of the ancient world he was subjected to

repression and spent several years in a concentration camp. Most of his work was published only in 1960–1970s. In Losev huge legacy an important place belongs to the intellectual movements of the Hellenistic and Roman-Hellenistic periods. He is the author of, published by the efforts of his students and associates, a multi-volume "History of ancient thought", where he exposes the scrupulous analysis of the writings of neo-Platonic and other Hellenistic authors. Thanks to the companion and co-author many of his works of A. Takho-Godi, at the end of his life around Losev formed a circle of like-minded people and followers: a new generation of cultural researchers, philosophers, and others. Among young researchers were allocated S. Averintsev, V. Asmus, V. Bibikhin, K. Kedrov, S. Dzhimbinov and more. A great contribution to the study of the spiritual culture of Hellenism was made by S. Averintsev who sought the roots of Byzantine and Russian Orthodoxy in Hellenism. So, despite and in spite of, oppressive atmosphere of the Russian reality of the Soviet period, the historical-philosophical and culturological research of the realities of the Hellenistic era lasted.

As for the political and economic history of the Hellenism, in this issue for many years remained the dominant approaches A. Ranovich. However, almost immediately after the publication of the program work of Ranovich "Hellenism and its historical role", in the scientific community around his ideas developed controversy. Simplified sociological scheme A. Ranovich undergone to the devastating criticism by K. Zel'in, V. Blavatsky and A. Katz. They did not agree with the statement of A. Ranovich that Hellenism is a natural and inevitable stage of development of the socio-economic formation. K. Zel'in did not accept the transitive essence of the Hellenism and believed it far-fetched thesis that Hellenism was a kind of gasket between classical antiquity and the Roman era. Instead, he proposed his definition of Hellenism. In his opinion, Hellenism is a historical and cultural phenomenon that arose as a result of the campaigns of Alexander the great and is characterized as a synthesis of the qualities of classical antiquity and the Eastern world in political, economic, cultural (especially ideological) and other spheres of social life.

Opponents of A. Ranovich were convinced that the Hellenistic States did not have single socio-economic characteristics. For example, this applies to Balkan Greece and Hellenistic Egypt. Symptomatic is the fact of the unfolding scientific debate, which was enthusiastically followed by a significant part of the humanitarian scientific community. Changed after the Twentieth Congress of CPSU atmosphere in the country gave the opportunity to express their disagreement with the "generals of science". If at the initial stage the outcome of the debate between the supporters of Ranovich and Zel'in was not in favor of the latter, then at the end of the Soviet era supporters of the concept of K. Zel'in were the majority.

The new generation of Soviet historians considered Hellenism not as the next and natural stage of the progressive movement of history, but a universal movement coinciding with the Macedonian conquests in Asia, which accelerated the transformation of ancient Eastern societies and led to the emergence of a new type of civilization. Under the influence of K. Zel'in in the Soviet historiography has developed a new direction in the study of Hellenistic and related phenomena. It was based on the research of young scientists, whose views and worldview paradigms formed after the Twentieth Congress of CPSU. So, I. Sventzitzkaya, I. Golubtsova, A. Perikhanyan, A. Pavlovskaya, N. Picus in their researches addressed important questions of social order and socio-economic relations of the Hellenistic countries. Much attention was paid to the situation of the dependent population of the Hellenistic countries. A. Perikhanyan scrupulously studied the social structure of the temple associations of Asia Minor and Armenia. In G. Sargsyan's works the situation of cities in Seleucid Babylonia and Armenia was considered, and G. Koshehenko devoted a number of works to the policy structure of Hellenistic cities of the East, etc.

Within the framework of the concept proposed by Zel'in, problematic issues related to pre-Hellenism began to be developed consistently. It was suggested that many elements characterizing Hellenism as a phenomenon existed in the East long before Alexander's campaigns. L. Marinovich, E. Frolov, L. Gluskina, V. Isayeva and others made their contribution to the study of this issue. The idea of Western Mediterranean Hellenism was

introduced into active circulation. Although with some reservations the term Roman Hellenism was used. However, there were also opposing opinions, as some researchers believed that it is not correct to look for elements of Hellenism in the European Mediterranean countries, including in Greece itself.

Opponents of the "five-stage mode" theory, disagreeing on a particular issue, unanimous in that:

- the paradigm of Struve and his followers has no serious grounds;
- the conclusions drawn on the basis of sociological discussions of the 1920s–1930s are artificial and opportunistic;
- not only Marx and Engels, but Lenin never used the term socio-economic formation;
- Asiatic mode of production theory is not anti-Marxist, as it was put forward by Karl Marx himself;
- in the East there was no slavery in the classical form;
- the change of socio-economic formations is not a prerequisite for the historical process, the course of history is more complex and interesting than it is presented in school and University textbooks;
- renewed controversy surrounding the theory of "five-stage mode" is explained by the fact that the majority of thinking historians are aware of the far-fetched views and approaches of a Ranovich to Hellenism;
- some Marxists historians see a way out of the conceptual crisis of modern historiography in the return to the concept of Marx's "Asiatic mode of production";
- the widely used term slave-owning relations should be used cautiously and with considerable reservations;
- the feudal way of life is not the next stage after the slave formation. Various manifestations of feudal relations can be found both in the West and in the East, in the ancient period of human history.

The concept of K. Zel'in stimulated Hellenistic research in the Soviet Union. However, for all its advantages, it also suffered from schematism

and limitations, because it could not go beyond the dominant Marxist-Leninist paradigm. Bold innovative search of the sixties stopped in the following decades. Moreover, the followers of Struve and Ranovich on the one hand, and their opponents from the camp followers of Zel'in went to mutual concessions. Some supporters of the theory of Zel'in "bureaucratized" have shown in accepting compromise, softening the approaches and evaluative characteristics. This can be clearly seen in the works of Armenian researchers sixties (G. Sarkisyan, A. Perikhanyan, G. Tiratsyan, S. Krkyasharyan and others), dealing with the problems of Hellenism in Armenia and neighboring countries. In the 1970s, their position on Hellenism became as close as possible to the position of S. Yeremyan and his disciples.

In the seventies, the concept of pre-Hellenism came across the resistance of the biased elite of ancient science. V. Belyavsky (1924–1977), declared a persona non grata in the guild of Leningrad antiquaries, was persecuted by I. Dyakonov and his minions. Being expelled from the academic environment and working as a factory guard, he continued to work and publish abroad, thereby creating a zone of discomfort for his opponents.

In an era of political "kickback" of the 1970s many scholars of antiquity and Hellenism again chose to turn their attention to cultural issues and other relatively neutral topics.

New approaches to the culture of the Hellenistic era were developed. A.I. Zaitsev, a brilliant connoisseur of classical languages and culture, formulated an original hypothesis of a cultural revolution, and the "Greek miracle" that followed him, showed the influence of historical processes on culture. He noted that since a certain time, the advanced Greek culture in Hellas itself has experienced a decline, and then completely faded. Further development and preservation of the Hellenic cultural tradition took place outside the Balkan Greece and mainly by the efforts of foreigners. A characteristic feature of the Hellenistic culture, he considered fatalism, disbelief of man in his own strength, admiration for the "classics", epigonism and "inventory" of the cultural achievements of previous eras, although there were outstanding achievements in the field

of exact sciences and engineering. These achievements served the development of the economy of Rome, and became the basis of its technological power.

Even in the early Soviet period, the direction of Hellenistic Hebraisms was formed which dealt with the problems of interrelations and mutual influence of Hellenistic and Jewish culture. A. Tyumenev, A. Ranovich, I. Amusin, O. Freudenberg, I. Sventzitzkaya, A. Kovelman, Rogova and others devoted their works to these questions. On the eve of the collapse of the Soviet Union, this tradition was revived and the Hellenistic Judaica became one of the most dynamically developing areas in the Hellenistic studies of the late Soviet period. In the late Soviet period, a lot of work was done in this direction by A. Kovelman.

At the same time, new methods began to be applied to antiquity; the objects of research were previously little studied phenomena. Along with the traditional philological research and such problematic issues as the Greek-Macedonian elite in the East, the mercenary army, the royal get heirs and the nobles of the court, there were studies on the bilingualism of the Hellenistic cities. The state religion, especially the cult of the king and the Royal ancestors, was again the subject of discussion. There were researches on the political dualism. Proposals were made to expand the geographical and temporal boundaries of Hellenism. Christianity ceased to be considered purely as the dominant ideology of the feudal formation. The origin of this spiritual movement was closely linked with the latent processes that began in the era of high Hellenism and ended in the era of late Hellenism, the birth of the greatest world religion.

However, these positive developments were sporadic. Due to its specificity, antiquity has always been characterized by inertia and authoritarianism. Perhaps that is why, when in the late Soviet period antiquity had the opportunity to reach a new level, this did not happen. Until recently, classical antiquity and Eastern Hellenistic studies in Russia and throughout the post-Soviet space (and Armenia is a vivid example) were going through hard times. However, the emergence of a new, post-Soviet generation of researchers opens up new prospects for the historiography of Hellenism.

History of Hellenistic studies in the Soviet Armenia

Hellenistic studies in Armenia have gone through several stages of ups and downs. The first generation of Armenian armenologists, who prepared the appearance of Hellenistic historiography in Armenia, was represented by outstanding scholars N. Adonts, H. Manadyan, T. Avdvalbegyan, et al. However, the first special studies on the history of Hellenism in Armenia belong to S. Eremyan, whose work for decades determined further direction of research in this field. S. Eremyan's research on the history of Hellenism in Armenia and neighboring countries developed in the vein of the ideas of A. Ranovich, who considered Hellenism as the next stage in the development of the slave-owning formation. Hellenistic studies in Armenia were further developed in the works of such great antiquist as G. Sarkisyan, A. Perikhanyan, G. Tiratsyan and others. Like K. Zel'in, they did not view slavery as the main marker of Hellenism, and Armenia together with other countries of the East as a classical slave-owning country of the Mediterranean type. However, it was impossible to finally get out of the "Procrustean bed" of the traditional "five-membered" scheme for Soviet historiography in this historical epoch. In the post-Soviet period, Hellenistic studies in Armenia, due to objective and subjective reasons, declined, and now we have to restore lost positions.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. **Առաքեցյան Բ.**, Հելլենիստական մշակույթի առաջացման և զարգացման օրինաչափությունների առթիվ (Պատմա-բանասիրական հանդես, № 2, 1985, էջ 47–55):
2. **Ավդալբեգյան Թ.** Միիրը հայոց մեջ, «Հայագիտական հետազոտություններ», Ե., 1960:
3. **Դեմիրճյան Գ.**, Վարդանանք, Ե., Հայպետհրատ, 1951:
4. **Չորյան Ս.**, Հայոց բերդը, Ե., Հայպետհրատ, 1959:
5. **Չորյան Ս.**, Պապ թագավոր, Ե., Լույս, 1989:
6. **Էջիբեկյան Ժ.Ռ.**, Հայաստանը և Սելևկյանները, Ե., 1979:
7. **Կրկյաշարյան Ս. Մ.**, Հայոց արքայի տիտղոսաշարի մասին // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1982, հ. 9, էջ 45–51:
8. **Կրկյաշարյան Ս. Մ.**, Հին Հայաստանի և Փոքր Ասիայի քաղաքների պատմության դրվագներ, Ե., 1970, էջ 140–141:
9. **Հակոբյան Ս.**, Հայ գյուղացիության պատմություն, հ. I, Վաղ ֆեոդալիզմի շրջան, Ե., 1957:
10. **Հակոբյան Ս.**, Ստրկությունը և ստրկատիրական հասարակական ֆորմացիան հին Հայաստանում (Տեղեկագիր հաս. գիտ. 1948 № 8):
11. **Մանասերյան Ռ.Լ.**, Տիգրան Մեծ. Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ մ.թ.ա. 94-64 թ., Ե. Հայաստան, 1987:
12. **Մանասերյան Ռ.Լ.**, Թագավորական իշխանության հաստատության զարգացման առանձնահատկությունները Արտաշեսյանների օրոք (թագավորը և ավագանին) // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1999, № 1(77), էջ 77–85:
13. **Մարգարյան Ե.Հ.**, Հելլենիզմը և գեղոտությունը արդի հրեական հելլենիստագիտության մեջ (Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIX, Ե., «Չանգակ» հրատ., 2014, էջ 289–308):
14. **Մելիք-Օհանջանյան Կ.**, Ագաթանգեղոսի բանախոսական աղբյուրների հարցի շուրջը, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1964, №4:
15. **Մուշեղյան Խ.Ա.**, Դրամական շրջանառությունը Հայաստանում, Ե., 1983:

16. **Մուշեղյան Խ.Ա.**, Հայաստանի դրամական գանձերը, Ե., 1973:
17. **Մամուլեցյան Խ.Ս.**, Հայ հին իրավունքի պատմություն, հ. I, Ե., 1939:
18. **Մամուլեցյան Խ.Ս.**, Ստրուկները հին Հայաստանում, Տեղեկագիր ՀԽՍՀ Պատմության և Գրականության ինստիտուտի, № 2, Ե., 1937:
19. **Սարգսյան Գ.Խ.** Թագավորների ու նրանց նախնիների պաշտամունքը հին Հայաստանում: «Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին» գրքում, Ե., ՀՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1965:
20. **Սարգսյան Գ.Խ.** Հայաստանը մ.թ.ա. II դարում (ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր: Հասարակական գիտություններ, № 3, 1965, էջ 77–85):
21. **Սարգսյան Գ.Խ.** Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին: Ե., ՀՍՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատ., 1966:
22. **Սարգսյան Գ.Խ.**, Աղբյուրների օգտագործման եղանակը Մովսես Խորենացու մոտ (Բանբեր Մատենադարանի 1956, № 3, էջ 31–42):
23. **Սարգսյան Գ.Խ.**, Անտիոքոս Գ Սելևկյանը և Հայկական պետությունները (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1969, № 1, էջ 41–61):
24. **Սարգսյան Գ.Խ.**, Դարձյալ Մովսես Խորենացու ժամանակագրական համակարգի մասին (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1973, № 1, էջ 156–158):
25. **Սարգսյան Գ.Խ.**, Խորենացու «Պատմության» ժամանակագրական համակարգի վերականգնման մասին (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1968, № 1):
26. **Սարգսյան Գ.Խ.**, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Ե., Պատմության ինստիտուտ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1962:
27. **Սարգսյան Գ.Խ.**, Հին Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման ուղիների մասին, Ե., Պատմության ինստիտուտ, ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1962:
28. **Սարգսյան Գ.Խ.**, Մովսես Խորենացին և նրա «Հայոց պատմությունը» (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1973, № 2, էջ 43–60):
29. **Սարգսյան Գ.Խ.**, **Տիրացյան Գ.Ա.**, Երվանդունիները Հայաստանում (ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, հ. 6, 1958, էջ 53–72):
30. **Տիրացյան Գ.Ա.**, Երվանդունիները Հայաստանում (ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, 1958, № 6, էջ 53–72):
31. «The Cambridge Ancient History» (1928–1938) Volume 7, Part 1, The Hellenistic World, 2nd edition. Edited by F. W. Walbank, A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie. 1984. // <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521234450>. Published online: 28 March 2008.
32. «The Cambridge Economic History of Europe». Cambridge: 1952. Vol. 2.
33. **Abu-Lughod J.L.** «Restructuring the Premodern World-System». *Rewiev* 13/2, 1990.
34. **Adams W.L., Borza E.N.** (eds). *Philip II, Alexander the Great & the Macedonian Heritage*. xiii, 302 pp. Washington, D.C.: University Press of America, 1982.
35. **Allen R.E.** *The Attalid Kingdom: A Constitutional History*. XI, 251 pp. Oxford: Oxford University Press, 1983.
36. **Alexander P.** Hellenism and hellenization as problematic historiographical categories in *T. Engberg-Pedersen (ed.), Paul Beyond the Judaism/Hellenism Divide*. Louisville/London/Leiden: Westminster John Knox Press, 2001: 63–80.
37. **Altheim F.** *Alexander und Asien. Geschichte eines geistigen Erbes*. 320 pp. Tübingen: Niemeyer, 1953.
38. **Altheim F.** *Rom und der Hellenismus*. Amsterdam: Pantheon, 1942.
39. **Anson E.M.** Alexander the Great in Current Scholarship. // *History Compass*. 7.3, 2009, 981–992.
40. **Argyle A.W.** The Ancient University of Alexandria. // *The Classical Journal*, 69, 1974, P. 348–350.
41. **Ashley J.R.** *The Macedonian Empire: The Era of Warfare Under Philip II and Alexander the Great, 359–323 B.C.* 486 pp. McFarland, 2004. P. 13–110.
42. **Badian E.** Alexander the Great and the Loneliness of Power. // *Journal of the Australasian Univ. Language and Literature Assn.* 17, 1962, 80–91.
43. **Badian E.** Macedonia and Greece in Late Classical and Early Hellenistic Times. *Studies in the History of Art* 10. Washington, DC: National Gallery of Art, 1980.
44. **Badian E.** Nearchus the Cretan. *Yale Classical Studies*, 24, 1975, P. 147–170.
45. **Badian E.** *Studies in Greek and Roman History*. Pp. viii+290. Oxford: Blackwell, 1964.

46. **Bairoch P.** «Geographical Structure and Trade Balance of European Foreign Trade from 1800 to 1970». *Journal of European Economic History*, Vol. 3, no. 3. 5. 1974.
47. **Bairoch P.** «European Trade Policy 1815–1914». Peter Mathias and Sidney Pollard (eds.), *Cambridge Economic History of Europe*. Vol. XIII. New York: Cambridge University Press, 1989.
48. **Bairoch P.** «Population urbaine et taille des villes en Europe de 1600 à 1970». *Revue d'histoire économique et sociale*, 1965, Vol. 54, pp. 304–335.
49. **Bairoch P.** *Mythes et paradoxes de l'Histoire économique*. Paris: La Découverte, 1995.
50. **Baldry H.C.** *The Unity of Mankind is Greek Thought*. – Pp. vii+223. Cambridge: University Press, 1965.
51. **Banerjee G.N.** *Hellenism in ancient India*. – 206 pp. Delhi: Munshi Ram Manohar Lal, 1961.
52. **Bar-Kochva B.** *The Seleucid Army: Organization and Tactics in the Great Campaigns*. – xii + 305pp. Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
53. **Bell A.D.** (2013). «This Is What Happens When Historians Overuse the Idea of the Network». *New Republic*. October 25 / <http://www.newrepublic.com/article/114709/world-connecting-reviewed-historians-overuse-network-metaphor>
54. **Bengtson H.** *Die Strategie in der hellenistischen Zeit. Ein Beitrag zum antiken Staatsrecht*. München: Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte. 26, 1937. Reprinted 1952.
55. **Bengtson H.** *Philoxenos ho Makedon. Ein Beitrag zur Verwaltungsgeschichte "Ioniens" insbesondere im Alexanderreich*. // *Philologus* 92, 1934. S. 126–55.
56. **Bengtson H.** *Wesenszüge der hellenistischen Zivilisation*, Brux.: Paleis der Academiën, 1968.
57. **Bernal M.** *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*. New Brunswick, 1987.
58. **Bernand A.** *Alexandrie la grande*. Paris: Hachette Littérature, 1996.
59. **Bernand A.** *Leçon de civilisation*. Paris: Fayard, 1994; *idem*. *Alexandrie des Ptolémées*. Paris: CNRS éditions, 1995
60. **Bernand A.** *Sur le "marbre" du Phared' Alexandrie*. aus: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 118, 1997, 131–138.
61. **Bernard P.** *L'Asie centrale et l'empire seleucide*. // *Topoi Orient-Occident*. Vol. 4/2, 1994, P. 473–511.
62. **Bernard P., Guillaume O.** *Monnaies inédites de la Bactriane grecque a Aï Khanoum (Afghanistan)*. // *Revue Numismatique* 22, 1980. P. 9–32.
63. **Berthold R.M.** *Rhodes in the Hellenistic Age*. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1984.
64. **Berve H.** *Alexander der Große als Entdecker*. // *Gestaltende Kräfte der Antike*. München, 1966.
65. **Berve H.** *Alexander. Versuch einer Skizze seiner Entwicklung*. // *Gestaltende Kräfte der Antike*. München, 1966, 312 ff.
66. **Berve H.** *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*. 2 vols. München 1925–26.
67. **Berve H.** *Die angebliche Begründung des hellenistischen Königskultes durch Alexander*. // *Klio* 20, 1926, 179–86.
68. **Berve H.** *Die Tyrannis bei den Griechen*. Band 1: Darstellung. Band 2: Anmerkungen. München: Beck, 1967. xvi, 796 pp.
69. **Berve H.** *Die Verschmelzungspolitik Alexanders des Großen*. // *Klio* 31, 1938, 135–68.
70. **Berve H.** *König Hieron II*. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1959.
71. **Bevan E.R.** *The House of Ptolemy*. // *A History of Egypt under the Ptolemaic Dynasty*. London: Methuen, 1927. Reprinted: Chicago: Ares Press. Also available online at <http://tinyurl.com/3kz3n>
72. **Bevan E.R.** *The House of Seleucus*. 2 vol. London: E. Arnold, 1902; repr. 1966
73. **Bhabha K.H.** (1990). *Nation and Narration*. Routledge. New York: Routledge, – 333 p.
74. **Bhabha K.H.** (1994). *The Location of Culture*. New York: Routledge, – 257.
75. **Bichler R.** «Hellenismus»: *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs*. –ix + 219pp. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1983.
76. **Bichler R.** «Hellenismus»: *Geschichte und Problematik eines Epochenbegriffs*. Darmstadt, 1983. S. 5–22.
77. **Billows R.A.** «Anatolian Dynasts. The Case of the Macedonian Eupolemos in Karia.» // *Classical Antiquity* 8, 1989. P. 173–206.

78. **Billows R.A.** "IG XII 9.212: A Macedonian Officer at Eretria." // *International Journal for Papyrology and Ancient Epigraphy*. 96, 1993, P. 249–57.
79. **Billows R.A.** *Antigonos the One-Eyed and the Creation of the Hellenistic State*. Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1990 (*Hellenistic Culture and Society* 4). 462 pp. 2nd edition 1997 (pb.). Reviews: P.S. Derow, *CR* 43, 1993, 326–32 || P. Walcot, *G&R* 45, 1998, 121.
80. **Bopéarachi O.** *La politique monétaire de la Bactriane sous les Séleucides* // *Topoi* Supplement 6 (2004), 349–369.
81. **Bosworth A.B.** *Alexander and the East: The Tragedy of Triumph*. Oxford: Clarendon Press. Holt, F. L., 1996.
82. **Bosworth A.B.** *Conquest and Empire. Empire: the Reign of Alexander the Great*. Pp.xiii + 330. Cambridge: Cambridge University Press, 1988.
83. **Bouché-Leclercq A.** *Histoire de la divination dans l'antiquité*, tt. I–IV, Paris: Leroux, 1879–1881 (русский перевод I т.: Буше-Леклерк, Из истории культуры. Истолкование чудесного в античном мире, Киев, 1881.
84. **Bouché-Leclercq A.** *Histoire de la divination dans l'antiquité*, tt. I–IV, Paris: Leroux, 1879–1881 (рус. перевод I т.: Буше-Леклерк А. Из истории культуры. Истолкование чудесного в античном мире, Киев, 1881.
85. **Bouché-Leclercq A.** *Histoire des Lagides*. 4 vols. Paris: Leroux, 1903–1907; Tome 1: Les cinq premiers Ptolémées (323–181 avant J.-C.), 1903; Tome 2: Décadence et fin de la dynastie (181–30 avant J.-C.); Appendice: Chronologie de l'histoire des Lagides, 1904; Tome 3: Les institutions de l'Égypte ptolémaïque, 1ère partie, 1906; Tome 4: Les institutions de l'Égypte ptolémaïque, suite et fin; Appendice: Les calendriers et les computations dans l'Égypte ptolémaïque, 1907.
86. **Bouché-Leclercq A.** *Histoire des Séleucides (323–264 a.C.)*. 2 vols. Paris: Leroux, Culture et Civilisation, 1913–1914.
87. **Boussac M-F. (Editor), Salles J.-F. (Editor)**. *A Gateway from the Eastern Mediterranean to India: The Red Sea in Antiquity*. New Delhi: Manohar Publishers and Distributors, 2005.
88. **Boussac M-F. (Editor), Salles J.-F. (Editor)**. *Athens, Aden, Arikamedu: Essays on the Interrelations Between India, Arabia, & the Eastern Mediterranean*. – 272 p. Columbia: South Asia Books, 1995.
89. **Bowman A. K.** *Egypt after the Pharaohs: 332 B.C.-A.D. 642*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1986.
90. **Briant P.** *Alexander the Great: the Heroic Ideal*. – 175 pp. London: Thames & Hudson, 1996.
91. **Briant P.** *Alexander the Great: the Heroic Ideal*. London: Thames & Hudson, 1996.
92. **Briant P.** *Alexandre le Grand*. Paris: Presses Universitaires de France, 1974.
93. **Briant P.** *Antigone le Borgne : Les débuts de sa carrière et les problèmes de l'assemblée macédonienne*, Besançon, Université de Franche-Comté, coll. « Annales littéraires de l'Université de Besançon », 1973, 400 p.
94. **Briant P.** *D'Alexandre le Grand aux diadoques. Le cas d'Eumène de Cardia* // *Revue des Etudes Anciennes* 74, 1972, 32–73 & 75, 1973, 43–81.
95. **Briant P.** *La Dislocation d'un Empire. Les premiers successeurs d'Alexandre le Grand (323–281/280 avant J.-C.)*. Paris, 1959.
96. **Briant P.** *Les étapes de l'ambition d'Antigone le Borgne de 323 à 315/15 av. J.C.* // *RA*, 29/30, 1949. PP. 187–195.
97. **Briant P.** *Remarques sur les esclaves en Asie Mineure hellénistique* // dans: *Actes du Colloque 1971 sur l'esclavage*, Paris-Besançon 1973: 93–133.
98. **Brunt P.A.** *Alexander's Macedonian Cavalry*. // *Journal of Hellenic Studies*, 83, 1963. P. 27–46.
99. **Brunt P.A.** *Persian Accounts of Alexander's Campaigns*. *Classical Quarterly*. Vol. 12, 1962, P. 141–155.
100. **Brunt P.A.** *The Aims of Alexander*. // *Greece and Rome*. 12. 1965. P. 205–215.
101. **Burn A.R.** *Alexander the Great and the Hellenistic World*. – 221 pp. New York: Collier Books, 1962.
102. **Burstein S.M.** "Arsinoe II Philadelphos: A Revisionist View", in W.L. Adams and E.N. Borza (eds.) *Philip II, Alexander the Great and the Macedonian Heritage*. Washington, 1982, P. 197–212.
103. **Buruma I; Margali A.** (2004). *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies*. Penguin Books Ltd, – 176 p.
104. **Carney E.D.** *Arsinoe before she was Philadelphos* // *Ancient History Bulletin* 8, 1994, pages 123–131.

105. **Carney E.D.** The Death of Cleitus. // Greek, Roman and Byzantine Studies. 22, 1981, P. 149–160;
106. **Cartledge P., Garnsey P., Gruen E.S.** Hellenistic constructs: essays in culture, history, and historiography. – vii, 319 p. Berkeley: Univ. of California Press Ltd., 1997.
107. **Cartledge P., Spawforth A.** Hellenistic and Roman Sparta: A Tale of Two Cities. xiii + 304. London and New York: Routledge, 1989
108. **Cary M.** A History of the Greek World from 323 to 146 B.C. London: Methuen & Co. 1932.
109. Catalogue de la littérature arménienne depuis le commencement du V jusqu'à XVI siècle. – St. Petersburg, 1859.
110. **Chakrabarty D.** Provincializing Europe. Princeton University Press, 2007. – 25 p.
111. **Chaniotis A.** War in the Hellenistic World. A Social and Cultural History. Malden, MA: Blackwell, 2005 (Ancient World at War). 308 pp. Reviews: Michael P. Fronda, Bryn Mawr Classical Review 2005.08.20.
112. **Cloché P.** Alexandre le Grand et les essais de fusion entre l'occidentgréco-macédonien et l'orient. Neuchatel: H. Messeiller, 1953.
113. **Cloché P.** Histoire de la Macédoine jusqu'à l'avènement d'Alexander le Grand. – 269 p. 2nd edn, Paris: Payot, 1961.
114. **Cohen G.M.** Colonization and population transfer in the Hellenistic world. In: Edmond Van't Dack a.o. (edd.). Egypt and the Hellenistic World. Proceedings of the International Colloquium, Leuven 24–26 May 1982. Leuven, 1983, P. 63–74.
115. **Cohen R.** La Grèce et l'hellénisation du monde antique. 8 vo. XLVIII. Paris: Les Presses Universitaires de France, 1934.
116. **Crawford D.J.** Kerkeosiris: An Egyptian Village in the Ptolemaic Period. – Pp. xv, 238. New York and London: Cambridge University Press, 1971.
117. **Cribb J. & G. / Herrmann, eds.** After Alexander: Central Asia before Islam. – 514 pp. Oxford: Oxford University Press for the British Academy, 2007.
118. **Dietze G.** Temples and Soldiers in Southern Ptolemaic Egypt. Some Epigraphic Evidence. In: Leon Mooren (ed.). Politics, Administration and Society in the Hellenistic and Roman World. Proceedings of the International Colloquium, Bertinoro 19–24 July 1997. Leuven: Peeters, 2000 (Studia Hellenistica 36). P. 77–89.
119. **Dow S.** The Social and Economic History of the Hellenistic World. By M. Rostovtzeff. Oxford: At the Clarendon Press, 1941, 3 vols.
120. **Downey G.** A History of Antioch in Syria from Seleucus to the Arab Conquest. XX, 752 pp. Princeton: Princeton University Press, 1961.
121. **Eddy S. K.** The King is Dead: Studies in Near Eastern Resistance to Hellenism 334–31 BC. – 390 p. Lincoln: University of Nebraska Press, 1961. X, 1961.
122. **Ehling K.** "Der "Reichskanzler" im Seleukidenreich." // Epigraphica Anatolica 30 (1998), 97–106.
123. **Ehling K.** "Die Nachfolgeregelung des Antiochos VII vor seinem Aufbruch in den Parthenkrieg (131 v. Chr.)." // Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 46 (1996), 31–37.
124. **Ehling K.** "Probleme der seleukidische Chronologie und Geschichte der Jahre zwischen 139 und 131 v. Chr." In U. Peter ed., // Stephanos Nomismatikos. Edith Schanert Geiss zum 65 geburtstag. Berlin, 1998.
125. **Ehling K.** "Seleukidische Geschichte zwischen 130 und 121 v. Chr." // Historia 47.2 (1998) 141–151.
126. **Ehling K.** "Überlegungen zur Herrkunft und Bedeutung des Helms auf den Münzen Antiochos' VI und Tryphons." // Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte 47 (1997), 21–27.
127. **Ehrenberg V.** Alexander and the Greeks. Pp. vii + 110. Oxford: B. Blackwell, 1938.
128. **Ehrenberg V.** The Greek State. Oxford, 1960 (Der Staat der Griechen. Bd 2 – Der hellenistische Staat. Lpz., 1958)
129. **Ellis J.R.** Philip II and Macedonian Imperialism. – 312 p. London: Thames and Hudson, 1976 Cawkwell G. L. Philip of Macedon. – Pp. 215. London and Boston: Faber and Faber, 1978.
130. **Engels D.** Alexander the Great and the logistics of the Macedonian army. Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 1978.
131. Entries excerpted from Veremis Thanos and Dragoumis Mark (Eds) \ Greece World Bibliographical Series. Vol. 17. ABC-CLIO: Oxford, 1998 (<http://www.macedonian-heritage.gr/bibliography.html>).
132. **Errington R.M.** A History of Macedonia. – 312 pp. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1990.
133. **Errington R.M.** Philopoemen. – 314. Oxford: Oxford University Press, 1969.

134. **Ferguson W.S.** Hellenistic Athens. An Historical Essay. London, 1911.
135. **Finley I.M.** Ancient Slavery and Modern Ideology. L.; New York: Viking Press, 1980.
136. **Finley I.M.** The Ancient Economy. – 225 pp. Berkley and Los Angeles: University of California Press, 1973.
137. **Fitzmyer J.** Languages of Palestine in the First Century AD. // Catholic Biblical Quarterly. 32: 1970. P. 501–531.
138. **Fox R.L.** Alexander the Great. London: Penguin Books, 1973.
139. **Fraser P.M.** Ptolemaic Alexandria. 3 v. xvi, 812 p. Oxford: Clarendon Press, 3 vols 1972.
140. **Fuller J.F.C.** The generalship of Alexander the Great. – 319 p. London: Eyre & Spottiswoode, 1958.
141. **Gabbert J.** Antigonos II Gonatas: A Political Biography. London and New York: Routledge, 1997.
142. **Gaebel R.E.** Cavalry Operations in the Ancient Greek World. Norman: University of Oklahoma Press, 2002. XIV, 345 pp. Reviews: Glenn R. Bugh, BMCR 2002.07.15 || Peter Hunt. Classical Review, 53, 2003.
143. **Garoufalias P.** Pyrrhos of Epirus. London: Stacy International, 1979.
144. **Gehrke H.-J.** Geschichte des Hellenismus. Bd. I A. – 234 pp. München: Oldenbourg Grundriss der Geschichte, 1990.
145. **Ginouves R.** (ed.) Macedonia: from Philip II to the Roman Conquest. Translated by David Hardy. – 254 pp. Princeton: Princeton University Press, 1994.
146. **Gow A. S. F.** Theocritus / Ed. with Translation and Commentary. Cambridge, 1952.
147. **Grainger J. D.** The Cities of Seleukid Syria. – 378. Oxford: Oxford University Press, 1990.
148. **Grainger J. D.** Seleukos Nikator: Constructing a Hellenistic Kingdom. – 268 p. London / New York: Routledge, 1990.
149. **Grainger J. D.** Hellenistic Phoenicia. – ix + 228pp. Oxford: Clarendon Press, 1991.
150. **Green P.** Alexander to Actium. The historical evolution of the Hellenistic age. Berkeley; Los Angeles, 1993. P. 319, 441.
151. **Gregor J.** Alexander der Grosse. Die Weltherrschaft einer Idee. München: R. Piper & Co., 1940.
152. **Griffith G.T.** (ed.). Alexander the Great: The Main Problems. – xii, 382 p. Cambridge: Heffer, New York: Barnes & Noble in Cambridge, New York, 1966.
153. **Griffith G.T.** The Mercenaries of the Hellenistic World. – 340 p. London: Cambridge University Press, 1935.
154. **Gruen E.S.** The Hellenistic World and the Coming of Rome 2 vols. – X + 356, 406 pp. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1984.
155. **Haagsma M., den Boer P., M. Moormann E.** (edd.). The Impact of Classical Greece on European and National Identities. // Proceedings of an International Colloquium, held at the Netherlands Institute at Athens, 2–4 October 2000. Amsterdam: Gieben, 2003. P. 161–80.
156. **Habicht Chr.** Altertümer von Pergamon. Bd. 8, 3. Die Inschriften des Asklepieions. de Gruyter, Berlin, 1969.
157. **Habicht Chr.** The Hellenistic Monarchies: Selected Papers. Michigan: University of Michigan Press, 2006.
158. **Hadas M.** Hellenistic Culture. Fusion and Diffusion. New York and London: Columbia University Press, 1959, 1967.
159. **Hamilton J.R.** Alexander the Great. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1974.
160. **Hammond N.G.L.** A History of Macedonia. Vol. I: Historical Geography and Prehistory. Oxford Clarendon Press, 1972.
161. **Hammond N.G.L.** Epirus: The Geography, the Ancient Remains, the History and Topography of Epirus and Adjacent Areas. – xxiii, 847 pp. Oxford: Clarendon .
162. **Hammond N.G.L.** The genius of Alexander the Great. 220 p. London: Duckworth, 1997.
163. **Hammond N.G.L.** Alexander the Great: King, Commander and Statesman. Pp. x + 358, London: Chatto & Windus, 1981.
164. **Hammond N.G.L.** Alexander's Non-European Troops and Ptolemy I's Use of Such Troops // The Bulletin of the American Society of Papyrologists. Volume 33, Issue: 1–4, 1996, pp. 99–109, <http://hdl.handle.net>
165. **Hammond N.G.L., Griffith G.T.** A History of Macedonia. Vol. 2: 550–336 B. C. Oxford, 1979.
166. **Hammond N.G.L., Walbank F.W.** A History of Macedonia. Vol. 3: 336–167 B. C. Oxford, 1988.

167. **Hansen E.V.** The Attalids of Pergamon. 2d ed., rev., and expanded. – Xx + 531 pp. Ithaca, Cornell University Press. 1971.
168. **Hauben H.** The Command Structure in Alexander's Mediterranean Fleets // *Ancient Society*, 3, 1972. P. 55–65.
169. **Hazard R.A.** Imagination of a Monarchy: Studies in Ptolemaic Propaganda. – 300 pp. University of Toronto Press; 1 edition // April 28, 2000.
170. **Head D.** Armies of the Macedonian and Punic Wars 359BC to 146BC. – 192pp. Sussex: Wargames Research Group. 1982.
171. **Headlam L.W. & Knox A.D.** Herodas / Ed. with Translation and Commentary. Vol. 1–2. Cambridge, 1922 (նոր հրատարակությունը լույս տեսավ 1966 թ.)
172. **Heckel W.** The Marshals of Alexander's Empire. - Pp. xxvi + 416. London: Routledge, 1992.
173. **Heichelheim F.** An Ancient economic history from the Palaeolithic Age to the Migrations of of the Germanic, Slavic and Arabic Nations. 2 vols. Vol. I, xi, 542 pp.; Vol. II, 245 pp.; Vol. III, 361 pp. Leyden: Sijthoff, 1968.
174. **Heichelheim F.** Die auswärtige Bevölkerung im Ptolemäerreich (Alien Inhabitants of Ptolemaic Empire). – 109. Leipzig: Dieterich, 1925.
175. **Heichelheim F.** Wirtschaftliche Schwankungen der Zeit von Alexander bis Augustus. – 142 pp. Jena, 1930. (Neudruck: Arno Press, New York 1979)
176. **Heichelheim F.** Wirtschaftsgeschichte des Altertums vom Paläolithikum bis zur Völkerwanderung der Germanen, Slaven und Araber. 2 Bände. Leiden: Sijthoff, 1938. (Neudruck in 3 Bänden: Leiden, 1969)
177. **Hellenism in the East. The Interaction of Greek and Non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander.** Pp. xii + 192. London: Duckworth, 1987.
178. **Hellenismus: Beiträge zur Erforschung von Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters.** Akten des Internationalen Hellenismus-Kolloquiums 9–14. März 1994 in Berlin / Hrsg. von B. Funck. Tübingen, 1996; *Between Alexandria and Jerusalem: the Dynamic of Hellenistic an Jewish Culture* (Leiden, Boston: Brill, 2005), xiv, 178 pp. (The Brill Reference Library of Judaism, 21).
179. **Holt F.L.** Alexander the Great and Bactria. Leiden: E. J. Brill, 1989.
180. **Homo L.** Alexandre le Grand. Les Grandes ét udes historiques. P.: Fayard, 1951.

181. **Hübschmann J.H.** Armenische Studien, vol. I, Grundzüge der armenischen Etymologie. 1, Leipzig 1883; reprinted in Hübschmann 1976.
182. **Hübschmann J.H.** Die *altarmenischen Ortsnamen*: Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens. Indogermanische Forschungen 16, 1904. S. 197–490.
183. **Hübschmann J.H.** Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen // *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung der indogermanischen Sprachen*, 1877, Bd 23, 5–49.
184. **Jerusalem: Its Sanctity and Centrality to Judaism, Christianity, and Islam.** Edited by Lee I. Levine. New York: Continuum, 1999. xxx + 516 pp. n.p.
185. **Jouquet P.L.** L'impérialisme Macédonien et la hellénisation de l'Orient. Paris: Bossard, 1926 (նաև՝ Paris, 1961). Pp. 1–8 (այդ աշխատության վերջին հրատարակությունն է, տե՛ս նաև անգլերեն թարգմանությանը՝ *Macedonian Imperialism and the Hellenization of the East*. London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Co, 1928).
186. **Kaerst J.** Geschichte des Hellenismus. 2 vols. 2nd edition. Berlin & Leipzig, 1927 & 1926.
187. **Kaerst J.** Zum Briefwechsel Alexanders des Großen. // *Philologus* 56, 1897, 406–12.
188. **Kahrstedt U.** Das athenische Kontingent zum Alexanderzuge. // *Hermes* 71, 1936, 120–124.
189. **Kedourie E.** The Chatham House Version: And Other Middle Eastern Studies. – 488. Brandeis University Press by University Press of New England, 1970; 1984.
190. **Kierdorf W.** Catos “Origines” und die Anfänge der römischen Geschichtsschreibung // *Chiron*. 1980. Bd. 10. S. 205–224.
191. **Kovelman A.** A Clarification of the Hypothesis. // *The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern*. 5, 2. Leiden, Boston, Koln: Brill, 2004. P. 162–168.
192. **Kovelman A.** A Symmetrical Teleological Construction in the Treatises of Philo and in the Talmud (with Uri Gershowitz as a co-author) // *The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern* 5, 2. Leiden, Boston, Koln: Brill, 2002. P. 86–92.
193. **Kovelman A.** *Between Alexandria and Jerusalem: the Dynamic of Hellenistic an Jewish Culture* (Leiden, Boston: Brill, 2005), xiv, 178 pp. (The Brill Reference Library of Judaism, 21).

194. **Kovelman A.** Continuity and Change in Hellenistic Jewish Exegesis and in Early Rabbinic Literature. // *The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern* 5, 2. Leiden, Boston, Koln: Brill, 2004. P. 123–146.
195. **Kovelman A.** Farce in the Talmud // *The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern*. 5, 1. Leiden, Boston, Koln: Brill, 2002. P. 86–92.
196. **Kovelman A.** From Logos to Myth. Egyptian Petitions of the 5th – 7th Centuries. // *Bulletin of the American Society of Papyrologists*, 28, 3–4, 1991, P. 135–152.
197. **Kovelman A.** Jeremiah 9:22–23 in Philo and Paul. // *The Review of Rabbinic Judaism Ancient, Medieval and Modern*. 10, 2. Leiden, Boston, Koln: Brill, 2007. P. 162–175.
198. **Kovelman A.** Jerusalem Overcrowded: The Dream of Ideal Urbanity in Midrash. // *Jews and Slavs* 10, *Semiotics of Pilgrimage*. Jerusalem, 2003. P. 13–18.
199. **Kuhrt A. & Sancisi-Weerdenburg H.** (edd.). Achaemenid History 8. Pp. XV + 446, Leiden; Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1994, 283–310.
200. **Kuhrt A.** The Ancient Near East: 3000–330 BC: The Case of Cyrus the Great of Persia, in Hugh G.M. Williamson (ed), *Understanding the History of Ancient Israel*. OUP/British Academy 2007.
201. **Kuhrt A., Sherwin-White S.** (Ed.) Hellenism in the East: The Interaction of Greek and non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander. London: Duckworth, 1987.
202. **Kuhrt A., Sherwin-White S.** Aspects of Seleucid Royal Ideology: The Cylinder of Antiochus I from Borsippa, // *Journal of Hellenic Studies*, 111 (1991), P. 71–86.
203. **Kuhrt A., Sherwin-White S.** From Samarkhand to Sardis: A New Approach to the Seleucid Empire. Pp. ix + 261 Berkeley; Los Angeles. University of California Press, 1993.
204. **de Lagarde P.A.** Armenische Studien. Dieterich, 1877.
205. **Lamb H.** Alexander of Macedon. New York: Doubleday, 1946.
206. **Laqueur R.** Hellenismus: Akademische Rede zur Jahresfeier der Hessischen Ludwigs-Universität am 1. Juli 1924 // *Schriften der Hessischen Hochschulen, Universität Gießen*. Gießen, 1925. Jg. 1924.
207. **Larsen J. A. O.** Greek Federal States. Their Institutions and History. – xxviii + 537pp. Oxford Clarendon Press, 1968.
208. **Launey M.** Recherches sur les armées hellénistiques. V. 1–2. Paris, 1949–1950. Revised edition by Yvon Garlan, Philippe Gauthier et Claude Orrieux: Paris, 1987.
209. **Lévêque P.** 'Le blond Ptolémée, les héros et les dieux.' In: Nicole Fick & Jean-Claude Carrière (edd.). *Mélanges Étienne Bernand*. Paris: Les Belles Lettres, 1991 (Annales littéraires de l'Université de Besançon 444 / Institut Félix Gaffiot 8), 303–7.
210. **Lévêque P.** 'Antigone le Borgne' // *REG* 89, 1976, 604–10.
211. **Lévêque P.** Le monde hellénistique. Paris: Armand Colin, 1969.
212. **Lewis N.** Greeks in Ptolemaic Egypt. – 182 pp. Oxford: Oxford University Press, 1986
213. **Lund H. S.** Lysimachus. A Study in Early Hellenistic Kingship. – 287p. London / New York: Routledge, 1992.
214. **Markwart J.** "Über das Volkstum der Komanen," in W. Bang and J. Marquart, eds., *Osttürkische Dialektstudien*, Berlin, 1914, pp. 25–238; repr., Nendeln and Göttingen, 1970.
215. **Markwart J.** A catalogue of the provincial capitals of Ērānshahr. post., 1931.
216. **Markwart J.** Ērānshahr nach der Geographie des Pseudo-Moses Khorenaci, 1901.
217. **Markwart J.** L'Origine et la reconstitution de la nation arménienne / auteur(s): Josep MARQUART - Traduction de Marie-K.-J. Basmadjian. Editeur : Paris. Année : 1919. Sujets: Génocide arménien.
218. **Markwart J.** Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1903.
219. **Markwart J.** Ueber den Ursprung des armenischen Alphabets in Verbindung mit der Biographie des heil. Mašt'oc', Vienna, 1917.
220. **Markwart J.** Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. : Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928.
221. **McMaster R.E.** The question of Heinrich Ruckert's influence of Danilevskiy // *The American Slavie and East European review*. vol. 14. № 1. 1955.
222. **Mehl A.** Griechen und Phoiniker im hellenistischen Zypern – ein Nationalitätenproblem? // *Hellenismus. Beiträge zur Erforschung von*

- Akkulturation und politischer Ordnung in den Staaten des hellenistischen Zeitalters, herausgegeben von Bernd Funck, Tübingen 1996 (erschienen 1997), 377–414.
223. **Mehl A.** Militärwesen und Verwaltung der Ptolemäer in Zypern. // *Rivista di Cultura Classica e Medioevale* 38, 1996 (erschienen 1997), 215–260.
224. **Mehl A.** Seleukos (I.) Nikator. In: *Große Gestalten der griechischen Antike*, herausgegeben von Kai Brodersen, München 1999, 451–458.
225. **Mehl A.** Seleukos Nikator und sein Reich. // *Studia Hellenistica*, Bd. 28. Leuven, 1986.
226. **Mehl A.** Zypern im Hellenismus [in neugriechischer Sprache]. // *ISTORIA THS KUPROU*, Band 2, Teil 2, herausgegeben von Theodoros Papadopoulos, Nikosia, 2000 (2001), 619–761.
227. **Mehl A.** Zypern und die großen Mächte im Hellenismus. // *Ancient Society* 26, 1995 (erschienen 1996), 93–132.
228. **Mehl A.** Zyperns Städte im Hellenismus: Verfassung, Verwaltung und führende Gesellschaft. // *Hellas und der griechische Osten. Studien zur Geschichte und Numismatik der griechischen Welt. Festschrift für Peter Robert Franke zum 70. Geburtstag*, herausgegeben von Wolfgang Leschhorn, Auguste V.B. Miron und Andrei Miron, Saarbrücken 1996.
229. **Millar F.** *Rome, Greek World, and the East. Vol. 3. The Greek World, the Jews, and the East.* Ed. by H. M. Cotton and G. M. Rogers. Chapel Hill – London: University of North Carolina Press, 2006. — 549 p.
230. **Milns R.D.** *Alexander the Great.* London: Robert Hale. 1968. P. 20–25.
231. **Milns R.D.** Alexander's seventh phalanx battalion. // *Greek, Roman and Byzantine Studies* VII, 1966.
232. **Milns R.D.** The army of Alexander the Great. // *Fondations Hardt* 22, 1976, P. 87–136.
233. **Minorsky V.** *Studies in Caucasian history.* London, 1953; Cambridge University Press, 1957.
234. **Momigliano A.** *Genesi storica e funzione attuale del concetto di Ellenismo.* // *Contributo alla storia degli studi classici.* 9 t. in 12 vol., Rome, 1955–1992.
235. **Momigliano A.D.** M.I. Rostovtzeff // *Momigliano A.D. Studies in Historiography.* L., 1966.
236. **Momigliano A.F.** W. Walbank // *Journal of Roman Studies.* 1984. Vol. 74.
237. **Narain A.K.** *The coin types of the Indo-Greeks kings.* Chicago, USA: Ares Publishing, 1976. *National Geographic Magazine*, Oct. 1981, 7.
238. **Narain A.K.** *The Indo-Greeks.* Oxford: Clarendon Press, 1957, repr. by Oxford, 1962, 1967, 1980.
239. **Niese B.** *Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chaeronea.* Bd.1. Gotha, 1893 (ND Darmstadt 1963).
240. **Nylander R.** Darius III – The Coward King, Point and Counterpoint, in J. Carlsen, ed., *Alexander the Great: Reality and Myth.* 206pp. Rome, 1993.
241. **O'Brien J.M.** *Alexander the Great: The Invisible Enemy, a Biography.* - London and NY: Routledge, 1992. chap. 4, Epilogue.
242. **Parke H.W.** *Greek Mercenary Soldiers from the Earliest Times to the Battle of Ipsus.* Pp.Viii+243. Oxford: Clarendon Press, 1933.
243. **Périkhanian A.** Une inscription arméenne du roi Artasès trouvée à Zanguesour (Siwnikc) // *Revue des études arméniennes.* Paris, 1966. T. III. P. 17–29.
244. **Perlmán S.** (ed.). *Philip and Athens.* Cambridge: Heffer, and New York: Barnes and Noble, 1973.
245. **Petermann J.H.** *Beiträge zu einer Geschichte der neuesten Reformen des Osmanischen Reiches.* Berlin, 1842.
246. **Petermann J.H.** *De Ostikanis, Arabicis Armeniae gubernatrobis.* Berlin, 1840.
247. **Petermann J.H.** *Grammatica linguae armenicae.* Berlin, 1837.
248. **Petermann J.H.** *Reisen im Orient.* Verlag von Veit & Comp. 2 Bde. Leipzig, 1860–1861.
249. **Peters F.E.** *The Harvest of Hellenism; a history of the Near East from Alexander the Great to the triumph of Christianity.* New York: Simon and Schuster, 1971.
250. **Petersson H.** *Arische und armenische Studien,* Leipzig: Lund C.W.K. Gleerup, 1920.
251. **Petit P.** *La civilization hellénistique.* P.: Presses Universitaires De France Vendôme, Impr. De Parution, 1965.
252. **Petrochilos N.** *Roman Attitudes to the Greeks.* Athens, 1974.
253. **Piper L.J.** *Spartan Twilight.* New York: New Rochelle, 1986.
254. **Pomeroy S.B.** *Women in Hellenistic Egypt: From Alexander to Cleopatra.* New York: Schocken Books, 1984.

255. **Préaux C.** Le monde hellénistique. La Grèce et l'Orient de la mort d'Alexandre à la conquête de la Grèce, 323–146 av. J.-C. T. I–II. Paris, 1978.
256. **Préaux C.** L'économie royale des Lagides. Bruxelles: Édition de la Fondation égyptologique Reine Élisabeth, 1939.
257. **Puri B.N.** Buddhism in Central Asia. Delhi: Motilal Banarsidas, 2000.
258. **Radet G.** Alexandre le Grand. Paris: L'Artisan du Livre, 1931.
259. **Rawson E.** Intellectual Life in the Late Roman Republic. London: Duckworth, 1985; Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1985. P. 3–18.
260. **Rawson E.** Roman Tradition and the Greek World // Cambridge Ancient History. 2nd ed. Cambridge, 1989. Vol. 8. P. 422–476, 451–463.
261. **Rehm A.** Thaddaus Zielinski. Nekrolog // Jahrbuch der bayerischen Akademie der Wissenschaften. 1944–48. München, 1948, S. 155–157.
262. **Reinach T.** Mitrdates Eupator, König von Pontos. Lpz. B.G. Teubner, 1895.
263. **Renault M.** The nature of Alexander. London: Allen Lane, 1975.
264. **Robinson Ch.** Alexander the Great. The meeting of the East and West in World Government and Brotherhood. New York: Dutton, 1947.
265. **Robinson Ch.A.** Alexander the Great and Oecumene // Hesperia. Supplements. 1949. Vol. 8. P. 299–304.
266. **Robinson Ch.A.** Alexander's brutality // American journal of archaeology. LVI. Cambridge, 1952.
267. **Robinson Ch.A.** Alexander's Plans. // American journal of Philology. 1940. Vol. 61. №4. P. 402–412.
268. **Robinson Ch.A.** Motivation for Alexander's universalism. Studies presented to D.M. Robinson II., Edinburgh, 1950.
269. **Robinson Ch.A.** The extraordinary ideas of Alexander the Great. // The American Historical Review. Vol. 62, No.2, Jan., 1957.
270. **Robinson Ch.A.** The history of Alexander the Great. Vol. I. 196p. Rhode island: Providence, 1953 (HG 356/I.–II.)
271. **Robinson Ch.A.** Two notes on the history of Alexander the Great. // American Journal of Public Health 1932. P. 353–359.
272. **Rostovtzeff M.** Der Ursprung des Kolonates // Klio, Bd. I, 1901. S. 295–299.
273. **Rostovtzeff M.** Kolonat // Handwörterbuch der Staatswissenschaften / Hrsg. von J. Conrad, 3. Aufl., Bd. V, Jena, 1910, S. 913–921.
274. **Rostovtzeff M.** Ptolemaic Egypt. // The Cambridge Ancient History. Vol. VII. London, 1928.
275. **Rostovtzeff M.** Social and economic history of the hellenistic world. Vol. 1–3. Cambridge, 1941.
276. **Said W.E.** (1978) Orientalism: Western Representations of the Orient. London: Routledge and Kegan Paul, - 377.
277. **Saint-Martin A.J.** Fragments d'une histoire des Arsacides 2 vol. Paris: Impr. nationale, 1850.
278. **Saint-Martin A.J.** Histoire d'Arménie XLVIII -462 p. Paris: Impr. royale, 1841.
279. **Samuel A.E.** The Shifting Sands of History: Interpretations of Ptolemaic Egypt. - 85p. Lanham: University Press of America, 1989.
280. **Samuel A.E.** The Shifting Sands of History: Interpretations of Ptolemaic Egypt. Publications of the Association of Ancient Historians; Vol. 2. Lanham; New York; London, University Press of 1989.
281. **Schachermeyr F.** Alexander der Große. Das Problem seiner Persönlichkeit und seines Wirkens. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie, 1973. – Pp. 568.
282. **Schachermeyr F.** Alexander der Große. Ingenium und Macht. Graz, 1949.
283. **Schachermeyr F.** Alexander in Babylon und die Reichsordnung nach seinem Tode. Wien: Böhlau, 1970.
284. **Schachermeyr F.** Das Ende des makedonischen Königshauses. // Klio 16, 1920, S. 332–7.
285. **Schachermeyr F.** Die letzten Pläne Alexanders. // Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien. 41, 1954, S. 118–40.
286. **Schachermeyr F.** Zu Geschichte und Staatsrecht der frühen Diadochenzeit // Klio 19, 1925, 435–61.
287. **Schneider C.** Kulturgeschichte des Hellenismus. München, 1967. Bd. 1. S. 2 ff.
288. **Scholz G.** Die militärischen und politischen Folgen der Schlacht am Granicus. // Klio, XV, 1918.
289. **Schul M., Hartmann U., Luther A.** (Hrsg.) Grenzüberschreitungen: Formen des Kontakts zwischen Orient und Okzident im Altertum. (Oriens et Occidens; Bd. 3). Stuttgart, 2002.
290. **Scullard H.H.** 'De Timoléon à Pyrrhos. // Kokalos 14/15, 1968/69, 135–56.
291. **Scullard H.H.** Pyrrhos. Paris: Boccard, 1957.

292. **Scullard H.H.** *The elephant in the Greek and Roman world*. Thames and Hudson, London, 1974.
293. **Scullard H.H.** *Le Monde hellénistique : La Grèce et l'Orient de la mort d'Alexandre à la conquête romaine de la Grèce (323–146 avant J.-C.)*, t. 1, Presses Universitaires de France, coll. « Nouvelle Clio. L'histoire et ses problèmes », 2003 (1re éd. 1978), 398 p.
294. **Sekunda N.** Hellenistic Infantry Reform in the 160's BC. // Reviews: Paul Beston. // *The Classical Review (New Series)* 52, 2002, 388–389.
295. **Sekunda N.** Seleucid and Ptolemaic Reformed Armies 168–145. 2 vols. Stockport: Montvert Press, 1994–1995.
296. **Seldslachts E.** The end of the road for the Indo-Greeks? 2003. (Also available online): *Iranica Antica*, Vol XXXIX, 2004.
297. **Shaw B.D.** Under Russian eyes // *Journal of Roman Studies*. 1992. Vol. 82.
298. **Shaw B.D.** Under Russian Eyes // *The Journal of Roman Studies*. 1992. Vol. LXXXII.
299. **Spivak G.Ch.** (1987). *Other Worlds: Essays in Cultural Politics*. Foreword by Colin MacCabe. London: Methuen. Pp. 271–313.
300. **Spivak G.Ch.** ««Can the subaltern speak?» Marxism and the Interpretation of Culture». Eds. Cary Nelson and Lawrence Grossberg. Urbana, IL: University of Illinois Press, 1988. P. 271–313.
301. **Tarn W.W.** *Alexander the Great and the Unity of Mankind*. London: Humphrey Milford, 1933.
302. **Tarn W.W.** *Alexander the Great*. Cambridge: Cambridge University Press, 1948. Vol. I. Narrative; Vol. II, Sources and Studies. Cambridge: Cambridge University Press, 1948. (New ed., 2002) P. 748–822; P. 112 ff.
303. **Tarn W.W.** *Antigonos Gonatas*. Oxford: Clarendon Press, 1913 (Later editions: Oxford University Press, 1969; Chicago: Argonaut, 1969).
304. **Tarn W.W.** *The Greeks in Bactria and India*. Cambridge: University Press, 1951. 561pp. Repr. 1984.
305. **Thompson D.J.** *Memphis under the Ptolemies*. Princeton: Princeton University Press, 1988.
306. **Toynbee A.** *Hellenism: The history of civilization*. London: Oxford University Press, 1959.
307. **Toynbee A.J.** *Between Oxus and Jumna*. London: Oxford University Press, 1961.

308. **Tscherikover V.** *Die Hellenistischen Stadtgrundungen von Alexander dem Grossen bis auf die Romerzeit*. Leipzig. 1927.
309. **Van der Spek R.J.** "Land Ownership in Babylonian Cuneiform Documents." In M.J. Geller, H. Maehler, A. D. E. Lewis, eds. *Legal Documents of the Hellenistic World*. London, 1995. 173–245.
310. **Van der Spek R.J.** "Land Tenure in Hellenistic Anatolia and Mesopotamia." In H. Erkanal, V. Donbaz and A. Oguroglu, eds. *XXXIVeme Recontre Assyriologique Internationale/ XXXIV. Uluslararası Assirioloji Kongresi*. 6–10/VII/1987-Istanbul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Baslimevi, 1998. P. 137–147.
311. **Van der Spek R.J.** "New Evidence on Seleucid Land Policy." in H. Sancisi-Weerdenburg, R.J. van der Spek, H.C. Teitler and H.T. Wallinga, eds. // *De Agricultura*. In *Memoriam Pieter Willem de Neeve*. Amsterdam: Gieben, 1993, 61–77.
312. **Van der Spek R.J.** "Nippur, Sippar and Larsa in the Hellenistic Period." In Maria deJong-Ellis, ed. / *Nippur and the Centennial*. Papers read at the 35e Recontre Assyriologique Internationale. Philadelphia 1988. Philadelphia, 1992. 235–260.
313. **Van der Spek R.J.** "The Babylonian City." In Amelie Kuhrt and Susan Sherwin-White, eds. / *Hellenism in the East*. London, 1987. 57–74.
314. **Van der Spek R.J.** "The Seleucid State and the Economy." In E. Lo Cascio and D.W. Rathbone, eds. // *Production and Public Powers in Antiquity*. Proceedings of the Eleventh International Economic History Congress. Milan, September 1994. Milan: Universita Bocconi, 1994. 15–27.
315. **Van der Spek R.J.** *Cuneiform Documents on Parthian History: The Rahimesu Archive. Materials for the Study of the Standard of Living*. In J. Wiesehöfer, ed. *Das Partherreich und seine Zeugnisse. The Arsacid Empire: Sources and Documentation*. Beiträge des internationalen Colloquiums, Eutin (27.-30. Juni 1996). *Historia Einzelschriften* 122. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998. S. 205–258.
316. **Van der Spek R.J.** *New Evidence from the Babylonian Astronomical Diaries concerning Seleucid and Arsacid History*. // *Archiv für Orientforschung* 44/45 (1997/98), S. 167–175.
317. **Van der Spek R.J.** *Palace, temple and market in Seleucid Babylonia*. // *Topoi Supplement* 6 (2004), P. 303–332.

318. **Van der Spek R.J.** The Astronomical Diaries as a source for Achaemenid and Seleucid History // *Bibliotheca Orientalis* 50 (1993), 91–101.
319. **Van der Spek R.J.** The Babylonian Temple during the Macedonian and Parthian Domination // *Bibliotheca Orientalis* 42 (1985), 541–562.
320. **Van der Spek R.J.** The Effect of War on the Prices of Barley and Agricultural Land in Hellenistic Babylonia. In J. Andreau, P. Briant, and R. Descat, eds. *Economie antique. La guerre dans les économies antiques. Entretiens d'Archéologie et d'Histoire/Saint-Bertrand-de-Comminges* 5. Saint-Bertrand-de-Comminges, 2000. 293–313.
321. **Van der Spek R.J.** The *sattumus* Esagila in the Seleucid and Parthian Periods. In J. Marzahn and H. Neumann, eds. // *Assyriologica et Semitica. Festschrift für Joachim Oelsner anlässlich seines 65. geburststages am 18. Februar 1997. Alter Orient und Altes Testament* 252. Münster, 2000 [2001]. S. 437–446.
322. **Van der Spek R.J.** The Seleucid State and the Economy. In E. Lo Cascio and D. Rathbone, eds. // *Production and Public Powers in Antiquity. Cambridge Philological Society Supplementary Volume* 26. Cambridge, 2000. P. 27–36.
323. **Van't Dack E., Van Dessel P., Van Gucht W.** (Ed.) Egypt and the Hellenistic World: Proceedings of the International Colloquium, Leuven, 24–26 may 1982. // *Studia Hellenistica*, Vol. 27. Leuven, 1983.
324. **Vargyas P.** Le libéralisme séleucide et l'essor économique de la Babylonie: un rapport de cause à effet? // *Topoi Supplement* 6 (2004), P. 333–347.
325. **Vassiliades D.** The Greeks in India – A Survey in Philosophical Understanding. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt Limited, 2000.
326. **Walbank F. W.** Aratus of Sicyon. Cambridge, 1933.
327. **Walbank F. W.** Review "Hellenism in the East: The Interaction of Greek and non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander / Ed. by A. Kuhrt and S. Sherwin-White. London, 1987". // *Liverpool Classical Monthly*. 1988. Vol. 13.7.
328. **Walbank F.W.** // Green P. Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age. Berkeley; Los Angeles, 1990 // *Ancient History Bulletin*. 1992. Vol. 6,1. P. 46.
329. **Walbank F.W.** [Rev.:] Hellenism in the East: The Interaction of Greek and non-Greek Civilizations from Syria to Central Asia after Alexander / Ed. by A. Kuhrt and S. Sherwin-White. London, 1987. // *Liverpool Classical Monthly*, 1988. Vol.13.7. P.108.
330. **Walbank F.W.** A Historical Commentary on Polybius. Vol. 1 Commentary on books I–VI. 1957. Vol. 2 Commentary on books VII–XVIII. 1967. Vol. 3. Commentary on books XIX–XL. 1979. Oxford: Clarendon Press, 1957–1979.
331. **Walbank F.W.** A Historical Commentary on Polybius. Vol. 1–3. Oxford, 1957–1979.
332. **Walbank F.W.** Aratos' Attack on Cynaetha. // *Journal of Hellenic Studies*. 1936. Vol. 54. P. 64–71.
333. **Walbank F.W.** Decline of the Roman Empire in the West. - xii, 97pp. London: Cobbett Press, 1946.
334. **Walbank F.W.** The Causes of Greek Decline. // *Journal of Hellenic Studies*. 1944. Vol. 64. P. 10–20.
335. **Walbank F.W.** The Hellenistic World: New Trends and Directions // *Scripta Classica Israelica*. Tel Aviv University. 1991/1992. Vol. 11.
336. **Walbank F.W.** Trade and Industry under the Late Roman Empire in the West // *The Cambridge Economic History of Europe*. Vol. 2. Cambridge, 1952. P. 33 ff.
337. **Welles C.B.** Alexander and the Hellenistic World. Toronto: A.M. Hakkert LTD, 1970.
338. **Wepman D.** Alexander the Great. – 128 Pp. Philadelphia: Chelsea House Publications, 1986.
339. **Wes M.A.** Michael Rostovtzeff. Historian in Exile: Russian Roots in an American Context (*Historia Einzelschr.* LXV). Stuttgart, 1990. P. XXIX.
340. **Wes M.A.** The Russian Background of the Young M.Rostovtzeff // *Historia*, Bd.XXXVII, 1988.
341. **Wilcken U.** Alexander der Grosse. – VIII, 315 S. Leipzig: Quelle & Meyer, 1931 (repr. München, 1990).
342. **Wilcken U.** Alexander the Great (trans. G. C. Richards). - Pp. ix + 337. W. W. Norton & Company. 1932, 1967, 1997)
343. **Wilcken U.** Juristische Urkunden der Ptolemäerzeit. Milano, 1974.
344. **Wilcken U.** Zur Entstehung des hellenistischen Königs Kultes. *Sitzungsberichte*. Berlin: Reimer, 1938, 298–321.
345. **Wittfogel E.A.** Oriental Despotism. A Comparative Study of Total Power. New Haven, Conn.: Yale University, 1957.

346. **Wolf R.E.** Envisioning Power: Ideologies of Dominance and Crisis. University of California Press, 1999. - 339.
347. **Wolf R.E.** Europe and the People Without History. University of California Press, 1982 - 536.
348. **Woodcock G.** The Greeks in India. - pp. 136ff. London: Faber and Faber Ltd., 1966.
349. **Worthington I.** (ed). Ventures into Greek History. Oxford: Clarendon Press, 1994.
350. **Zajcev A.** Das "griechische Wunder" und seine Ende im Hellenismus // Hellenismus / Hrsg. von B. Funck. Tübingen, 1996. S. 693–699
351. **Zajcev A.** Das griechische Wunder: Die Entstehung der griechischen Zivilisation. Konstanz, 1993.
352. **Zielinski Th.** Cicero im Wandel der Jahrhunderte. Leipzig-Berlin, 1897.
353. **Zielinski Th.** Die Gliederung der altattischen Komodie. Leipzig, 1885.
354. **Zielinski Th.** Die Marchenkomodie in Athen. St.-Petersburg, 1885.
355. **Zielinski Th.** Das Clauselgesetz in Ciceros Reden, 1904.
356. **Zielinski Th.** Der konstruktive Rythmos in Ciceros Reden, 1914.
357. **Zielinski Th.** Tragodou-menon libritres. Cracoviae (Krakow), 1925.
358. **Zielinski Th.** Horace et la societe romaine dutemps d'Auguste. Paris, 1938.
359. **Аверинцев С.** Поэтика ранневизантийской литературы. Москва: Наука, 1977.
360. **Аверинцев С.С.** Греческая «литература» и ближневосточная «словесность» (Противостояние двух творческих принципов). // Типология и взаимосвязи литератур древнего мира. Москва: Художественная литература, 1990.
361. **Агбунов М.В.** Античная география Северного Причерноморья. Российская Академия наук. Серия «Страницы истории нашей Родины». Москва: Наука, 1992.
362. **Алипов П.А.** Историк М.И. Ростовцев: научный успех эмигранта // Новый исторический вестник. 2009. № 19.
363. **Амусин И.Д.** Кумранская община. М.: Наука, 1983.
364. Античная литература. Под общей ред. А. Тахо-Годи. М., 1963.
365. **Анциферов Н.П.** Из дум о былом: Воспоминания / вступ. ст., сост., примеч. и аннот. указ. имен А.И. Добкина. М.: Феникс: Культур. инициатива, 1992.

366. **Аракелян Б.Н.** Античный этап развития армянского искусства. II Международный симпозиум по армянскому искусству. Е.: Изд. АН Арм. ССР, 1978.
367. **Аракелян Б.Н.** Арташат. Основные результаты раскопок 1970–1977 гг. Е.: Изд. АН Арм. ССР, 1982.
368. **Аракелян Б.Н.** Археологические открытия в Армении (Вестник древней истории, 1951. № 1. С. 265–267).
369. **Аракелян Б.Н.** Археологические работы в Армении (Вестник АН СССР, 1961, № 1).
370. **Аракелян Б.Н.** Гарни I. Е., 1971.
371. **Аракелян Б.Н.** Гарни II. Е., 1975.
372. **Аракелян Б.Н.** Гарни. I. Результаты работ археологической экспедиции Ин-та истории Акад. наук Арм. ССР. 1949–1950. Е., 1951. 90 с., илл., 31 табл. (Археол. раскопки в Армении. № 3).
373. **Аракелян Б.Н.** Гарни. II. Результаты работ гарнийской археологической экспедиции 1951–1955 гг. (античный период). Е.: Изд. АН Армянской ССР, 1957 (№ 7 серии «Археологические раскопки в Армении»).
374. **Аракелян Б.Н.** Мозаика в Гарни. (ВДИ, № 1. 1956).
375. **Аракелян Б.Н.** Раскопки крепости Гарни // Вестник древней истории, 1951. № 4. С. 101–114, илл.
376. **Арш Г.** Греция: Торговля. Просвещение. Война 1768–1774 гг. Восстание в Море. // История Балкан. Век восемнадцатый. М.: Наука, 2004.
377. **Басилов Ю.** Трансфер республиканских идей во время экспедиций русского флота в Греческий архипелаг (1770–1774). / Республиканизм: теория, история, современные практики. 8–9 февраля, 2018: <https://eu.spb.ru/news/18126-respublikanizm-teoriya-istoriya-sovremennye-praktiki>
378. **Баумгартен Ф., Поланд Ф., Вагнер Р.** Эллинистическо-римская культура. Пер. с нем. под ред. М. Ростовцева. СПб., 1914, XVIII +777 с.
379. **Беликов А.П.** Рим и эллинизм: проблемы политических, экономических и культурных контактов. Ставрополь, 2003.
380. **Белох Ю.** Греческая история. 2 тома. Перев. с нем. М.О. Гершензона. 3-е изд. / под ред. и со вступ. ст. Ю.И. Семенова. М.: Гос. публ. ист. б-ка России, 2009.

381. **Белявский В.А.** Вавилон легендарный и Вавилон исторический. М.: Мысль. 1971. (Совр. переиздание под названием: Тайны Вавилона. М.: Вече. 2001).
382. **Бердяев Н.А.** Новое средневековье // Н.А. Бердяев Размышление о судьбе России и Европы. Берлин, 1924.
383. Библиография работ Зелинского: Список трудов профессора Ф.Ф. Зелинского, изданный ко дню 25-летия его преподавательской деятельности его учениками (1884–1909). СПб., 1909 (№ 1–312)
384. **Бикерман Э.** Государство Селевкидов. М.: Наука, 1985.
385. **Блаватский Т.В.** Западнопонтийские города в VII– I вв. до н.э. М.: Изд-во АН СССР, 1952.
386. **Блаватский В.Д.** Земледелие в антич. гос-вах Сев. Причерноморья. М., 1953.
387. **Блаватский В.Д.** Очерки военного дела в античных государствах Северного Причерноморья. М.: Издательство Академии наук СССР, 1954.
388. **Блаватский Т.В.** Дионисий Ольвианский // Советская археология. 1978. № 3).
389. **Блаватский Т.В.** О древней навигации и задачах подводной археологии // Проблемы советской археологии. М.: Наука, 1978.
390. **Блаватский Т.В.** О северной окраине Скифии Геродота // Материалы и исследования по археологии СССР. 1969. № 169.
391. **Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И.** Рабство в эллинистических государствах в III–I вв. до н.э., М., 1969.
392. **Блаватский В.Д.** «Рабский вопрос» в идеологии эллинизма. М.: Наука. 1967.
393. **Блаватский Т.В.** Природа и античное общество. М.: Наука, 1976.
394. **Блаватский Т.В., Кошеленко Г.А.** Открытие затонувшего мира. М.: Изд-во АН СССР, 1963.
395. **Блаватский Т.В., Петерс Б.Г.** Приемы подводных археологических работ при изучении остатков древнего кораблекрушения // Морские подводные исследования. М.: Наука, 1969.
396. **Блаватский Т.В., Потере Б.Г.** Кораблекрушение конца IV – нача ла III в. до н.э. около Донузлава (СА. 1969. № 3).
397. **Бокщанин А.Г.** Парфия и Рим. Возникновение системы политическо-го дуализма в Передней Азии. Ч. 1, М., 1960.
398. **Болтунова А.И.** Античные города Грузии и Армении. // Античный город. Сборник статей. отв. ред. Болтунова А.И. М.: Издательство Академии наук СССР, 1963.
399. **Болтунова А.И.** Греческие надписи из Армавира. // Ереван: Изв. Арм. Фан СССР. Т. 1–2. 1942.
400. **Брюллова Н.В.** Ф.Ф. Зелинский (к 25-летнему юбилею преподавательской деятельности) // Гермес, 1909, № 3, с. 71–76.
401. **Бузескул В.П.** Введение в историю Греции. Пг., 1915. с. 592.
402. **Бузескул В.П.** Всеобщая история и ее представители в России в конце XIX и начале XX в. Ч. II. Л., 1931. С. 165–166.
403. **Бузескул В.П.** Государство эллинистической эпохи. В кн.: *Бузескул В.* Античность и современность. Л., 1924. С. 68–70.
404. **Бухарин М.Д.** Раннеэллинистические хорографы: Мегасфен, Гекатей Абдерский и Беросс (Вестник древней истории. 2000. № 2. С. 88–100).
405. Бюхер // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. СПб., 1891: Том V.
406. **Варнеке Б.В.** Античный театр. Харьков, 1929.
407. **Варнеке Б.В.** История античного театра. М.-Л., 1940.
408. **Варнеке Б.В.** Наблюдения над древнеримской комедией [к истории типов]. Казань, 1905 (докторская дисс.).
409. **Варнеке Б.В.** Очерки по истории древнеримского театра. СПб., 1909
410. **Васильев А.Н. С.А.** Жебелев как учитель (личные воспоминания А. И. Доватура) // Тезисы докладов научной конференции Центра антиковедения СПбГУ, 28–29 октября 1997 г.
411. **Вебер М.** Аграрная история древнего мира. Пер. с нем. Е.С. Петрушевской. Ред. и предисл. Д.М. Петрушевского. М.: Изд. Сабашниковых, 1925.
412. **Вейнберг И.П.** Предэллинизм на Востоке. История Древнего мира. Расцвет Древних обществ. М.: Знание, 1983. С. 195–209.
413. **Гайбов В.А., Кошеленко Г.А., Сердитых З.В.** Эллинистический Восток // Эллинизм: восток и запад М.: Наука, 1992.
414. **Гайдукевич В.Ф.** Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. Т. 1, М.-Л., 1955.
415. **Гайдукевич В.Ф.** Боспорское царство. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1949.
416. **Гайдукевич В.Ф.** О путях прохождения древнегреческих кораблей и Понте Эвксинском // КСИА. 1969. Вып. 116. 64.

417. **Гайфуллин Л.Т.** Эллинизм в американской историографии XX в. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Казань, 1991.
418. **Гарбар Д.** Арнольд Джозеф Тойнби и еврейская цивилизация. <http://www.berkovich-zametki.com/Number18/Garbar2.htm>
419. **Гаррис Д., лорд Мальмсбери.** Россия в царствование Екатерины II (переписка английского посланника при дворе Екатерины II, 177–1783). // Русский архив, 1874, кн. 1, № 6, стб. 1465–1512.
420. **Гафуров Б.Г., Цибукидис Д.И.** Александр Македонский и Восток. М., 1980.
421. **Глускина Л.М.** Предэллинизм на Западе: Греция и Македония в IV в. до н.э. // История древнего мира / Под ред. И.М. Дьяконова и др. Кн. 2. М. 1989.
422. **Головастиков К.** Россия – владелица греческих островов. Как русские в порядке эксперимента создали Архипелагское великое княжество – колонию в Эгейском море, гораздо более свободную, чем метрополия, и нашли на ней могилу Гомера. (<http://riata.ru/kultura/item/642-rossiya-vladelitsa-grecheskikh-ostrovov.html>; <https://arzamas.academy/materials/877>).
423. **Голубцова Е.С.** Полис и монархия в эпоху Селевкидов // Эллинизм: Восток и Запад. М., 1992. С. 66–75.
424. **Гриневич К.Э.** Исследования подводного города в 1930–1931 гг. М., 1931.
425. **Гриневич К.Э.** О достоверности сведений Геродота об Ольвии (ВДИ. 1964. № 1)
426. **Десятников Ю.М.** Катафрактарий на надгробии Афения // СА. 1972. № 4. С. 68–77
427. **Достоевский Ф.М.** Дневник писателя // Полное собрание сочинений: В 30 т. Л., 1984. Т. 26. С. 83.
428. Древнегреческая литературная критика (под ред. Л. А. Фрейберг). М.: Наука, 1975.
429. **Дройзен И.Г.** История эллинизма. / Пер. с фр. издания М.Шелгунова. Т. I–III. М.: Новая книга, Паломник, 1995 (репринт издания 1914 г. (Сергиев Посад), 1890–1893 (переизд.: СПб., 1999, М.: Наука 2002); Т.1: Походы Александра Великого и начало распада его империи. М.: Эксмо: Изографус; СПб.: Terra Fantastika, 2003; Т. 2: Войны диадохов и закат эллинизма. М.: Эксмо: Изографус; СПб.: Terra Fantastika, 2003 (Историческое культурное наследие).
430. **Дьяконов И.М., Старкова К.Б.** Надписи Артаксия (Арташеса I), царя Армении. (ВДИ 1955, № 1).
431. **Еремян С.Т.** Армения в период кризиса рабовладельческого общества и формирования феодальных отношений. Очерки истории СССР. III–IX вв. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III–IX вв. Գրքով. М.: Изд-во Академии наук СССР, 1958. С. 167–169.
432. **Еремян С.Т.** История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства (ձեռնագիր իրավունքով). М.-Л. 1939. Ч. I–II.
433. **Еремян С.Т.** О рабстве и рабовладении в Древней Армении. (ВДИ. 1950, № С. 12–26).
434. **Еремян С.Т.** Основные черты общественного строя Армении в эллинистический период. // Изв. Академии наук Армянской ССР. Общественные науки, 1948, № 11.
435. **Еремян С.Т.** Проблемы падения рабовладельческого общества и зарождения феодальных отношений в древней Армении. // Доклад советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов. М., 1958.
436. **Еремян С.Т.** Рабовладельческое общество древней Армении (Автореферат на соискание учёной степени доктора исторических наук). М., 1953.
437. **Еремян С.Т.** Развитие городов и городской жизни древней Армении. ВДИ, 1950, № 1.
438. **Жебелев С.А.** Сев. Причерноморье, М.-Л., 1953.
439. **Жебелев С.А.** К истории диадохов. Журнал министерства народного просвещения. СПб., 1879, № 11. С. 13–32.
440. **Жебелев С.А.** Последний Перисад и скифское восстание на Боспоре // ВДИ, 1938, № 3. С. 43–71.
441. **Жебелев С.А.** Эллинизм. Пг., 1922.
442. **Жмудь Л.Я. А.И. Зайцев и его «Культурный переворот»** // Зайцев А. И. Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н.э./ Под ред. Л.Я. Жмудя. 2-е изд., испр. и перераб. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2000. С. 8–9.
443. Журнал министерства народного просвещения. 1900, март, отд. II. С. 133–165.

444. **Зайцев А.И.** «Греческое чудо» и его завершение в эпоху эллинизма // Культурный переворот в Древней Греции VIII–V вв. до н.э. / Вступ. ст., ред. Л.Я. Жмудя. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2001. 318 с. Библиогр.: с. 303–312. (Из наследия А.И. Зайцева; 1).
445. **Захаров А.Ф.** Ф. Зелинский, «Религия эллинизма», Петербург [!], 1922 (Новый Восток, № 1 (1922/1), с. 417–418).
446. **Зелинский Ф.** Tragodoumena. Исследования в области развития трагических мотивов. Вып. 1, СПб., 1919.
447. **Зелинский Ф.** Из жизни идей. Т. I–IV. СПб./Пг., 1905–1922.
448. **Зелинский Ф.** История античной культуры. Ч. II. М., 1915.
449. **Зелинский Ф.** О дорийском и ионийском стилях в древнеаттической комедии. СПб., 1885.
450. **Зелинский Ф.** О синтагмах в древней греческой комедии. СПб., 1883.
451. **Зелинский Ф.** Религия эллинизма. Пг., 1922.
452. **Зелинский Ф.** Рудиментарные мотивы в греческой трагедии // Prorepteria. Сб. статей в честь Э.Р. фон Штерна. Одесса, 1912. С. 9–15.
453. **Зелинский Ф.** Соперники христианства: Лекции, читанные ученикам выпускных классов с.-петербургских гимназий и реальных училищ. М.: Школа-Пресс, 1996. с. 240–340.
454. **Зелинский Ф.** Эврипид. Пг., 1918.
455. **Зелинский Ф.Ф.** Древнегреческая религия. Пг.: Огни, 1918.
456. **Зелинский Ф.Ф.** Закон хронологической несовместимости и композиция Илиады // Charisteria. Сб. статей по филологии и лингвистике в честь Ф.Е. Корша. М., 1896, с. 101–121.
457. **Зельин К.К.** Исследования по истории земельных отношений в эллинистическом Египте II–I вв. до н.э., М., 1960.
458. **Зельин К.К.** Некоторые основные проблемы истории эллинизма (СА. 1955. Т. XXII. С. 99–108).
459. **Зельин К.К.** Основные черты эллинизма (ВДИ. 1953. № 4. С. 145–156).
460. **Зельин К.К., Трофимова М.К.** Формы зависимости в Восточном Средиземноморье эллинистического периода, М., 1969.
461. **Зорин А.** Русская ода конца 1760-х – начала 1770-х годов, Вольтер и «греческий проект» Екатерины II. <math>\langle \text{рушизм} \rangle \text{ и } \langle \text{нло} \rangle \text{ шбшшрпнб, 1997, 24. } \langle \text{http://magazines.russ.ru/nlo/1997/24/zorin.html} \rangle \text{}
462. **Зорин А.Л.** Кормя двуглавого орла... (Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века). М., 2001.
463. **Исаева В.И.** Идеологическая подготовка эллинизма // Эллинизм: экономика, политика, культура. / Под ред. Г. А. Кошеленко, Л. П. Маринович, А. И. Павловской, Э. Д. Фролова. М., 1990. С. 59–85.
464. **Казанский Н.Н., Крючкова Е.Р.** Материалы по греко-индийскому билингвизму эллинистической эпохи // Индоевропейское языкознание и классическая филология. VI. СПб., 2002. С. 69–81.
465. **Каллистов Д.П.** Очерки по истории Сев. Причерноморья античн. эпохи. Л., 1949.
466. **Кареев Н.И.** Государство-город античного мира: Опыт ист. построения полит. и соц. эволюции антич. гражд. общин. 3-е изд. СПб.: Тип. Стасюлевича, 1910.
467. **Кареев Н.И.** Государство-город античного мира: Опыт ист. построения полит. и соц. эволюции антич. гражд. общин. 3-е изд. СПб.: Тип. Стасюлевича, 1910.
468. **Кареев Н.И.** Монархии древнего Востока и греко-римского мира. СПб., 1908.
469. **Кареев Н.И.** Общий ход всемирной истории: Очерки главнейших исторических эпох. Пос. Заокский (Тул. обл.): Источник жизни, 1993.
470. **Кареев Н.И.** Суд над историей (Нечто о философии истории) / Вступительная статья и комментарии В. П. Золотарева // Рубеж (альманах социальных исследований). 1991. № 1. С. 6–32.
471. **Кареев Н.И.** Историология. Пг., 1915. С. 37.
472. **Кац А.Л.** Дискуссия о проблемах эллинизма // Советская археология. 1955. Вып. 22.
473. **Кашеев В.И.** Из истории межгосударственных отношений в эпоху эллинизма: два очерка. М.: Греко-лат. каб. Ю.А. Шичалина, 1997. 126, [2] с.
474. **Кашеев В.И.** К вопросу об идейно-теоретических позициях английского антиковеда Фрэнка Уолбанка // Вопросы отечественной, зарубежной истории, литературоведения и языкознания. Казань, 1981. Ч. 1. С. 133–139.
475. **Кашеев В.И.** Уолбанк и его концепция эллинистической культуры. // Историографический сборник. Саратов, 2002. Вып. 20. С. 3.

476. **Кашеев В.И.** Эллинистический мир и Рим: Война, мир и дипломатия в 220–146 годах до н.э. М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина. 1993.
477. **Кашеев В.И., Шофман А.С.** Фрэнк Уолбанк и его концепция эллинизма. // Вестник древней истории. 1984. № 2. С. 204–205.
478. **Климов О.Ю.** Военная организация городов Малой Азии в эпоху эллинизма // Античный мир и археология. Вып. 9. Саратов, 1993. С. 50–59.
479. **Климов О.Ю.** Эллинизм в исторических трудах Ф.У. Уолбанка // История науки в вузе и школе: Сб. научн. трудов. Мурманск, 1996. Вып. 1. С. 56. www.sgu.ru/files/nodes/9832/07.pdf
480. **Ковалев С. И.** О некоторых проблемах рабовладельческой формации // Проблемы истории докапиталистических обществ. 1934, № 2. С. 70–80.
481. **Ковалев С. И.** Происхождение христианства. Л., 1948
482. **Ковалев С.И.** Александр и Клит. // Вестник древней истории, 1949, № 3. С. 69–73
483. **Ковалев С.И.** Александр Македонский. Л.: Гос. соц-экон. изд-во, 1937.
484. **Ковалёв С.И.** Александр, Филота и Парменион (из истории македонской оппозиции в армии Александра) // Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук. Вып. 14. № 112. 1949. С. 280–308.
485. **Ковалев С.И.** Античный способ производства в источниках: литературные, эпиграфические и папирологические свидетельства о социально-экономической истории древней Греции, эллинистического Востока и Рима. Л.: Изд-во Государственной академии истории материальной культуры, 1933. (Известия Государственной академии истории материальной культуры; вып. 78) (Совместно с С.А. Жебелевым)
486. **Ковалев С.И.** Великие восстания рабов II–I вв. до н.э. в Риме. // Из истории античного общества. М.-Л.: Изд-во Государственной академии истории материальной культуры, 1934. С. 139–180. (Известия Государственной академии истории материальной культуры; вып. 101) (Совместно с С.А. Жебелевым)
487. **Ковалев С.И.** Две проблемы римской истории. // Вести Ленинградского университета, 1947, № 4. С. 86–98.
488. **Ковалёв С.И.** Заговор «пажей» // ВДИ. 1948. № 1. С. 34–42.
489. **Ковалев С.И.** Из истории критики христианства (мифологическая школа). // Ежегодник Музея истории религии и атеизма, т. III, 1959. С. 46–61.
490. **Ковалев С.И.** Исторический научно-исследовательский институт ЛГУ. // ВДИ, 1948, № 1. С. 177–178.
491. **Ковалев С.И.** История античного общества: Греция. Эллинизм. Рим / Ленингр. гос. ун-т им. А. С. Бубнова, Ист. фак. ч. 1 «Греция», ч. 2 «Эллинизм. Рим». М.-Л.: Соцэкгиз, Ленинградское отделение, 1936.
492. **Ковалев С.И.** История Древнего мира / Гос. акад. истории материал. культуры им. Н. Я. Марра; под ред. С. И. Ковалева. М.: Соцэкгиз, 1936.
493. **Ковалев С.И.** История древнего мира: Учебник для 5-6 классов средней школы. 2-е изд. М.: Учпедгиз, 1955.
494. **Ковалев С.И.** История Рима: курс лекций. Л.: Изд-во Ленинградского государственного ордена Ленина университета, 1948.
495. **Ковалев С.И.** К вопросу о датировке начала восстания Спартака. // ВДИ, 1956. № 2. С. 12–17.
496. **Ковалев С.И.** К вопросу о характере социального переворота III–V вв. в западной Римской империи. // ВДИ, 1954, № 3. С. 33–44.
497. **Ковалев С.И.** Классовая борьба и падение античного общества // Из истории докапиталистических формаций (Изв. ГАИМК, вып.100). М.-Л., 1933. С. 345–354.
498. **Ковалев С.И.** Курс всеобщей истории: т. 1–2. Пг.; Л.: Рабочее издательство «Прибой», 1923–25.
499. **Ковалев С.И.** Македонская оппозиция в армии Александра // Изв. Ленингр. ун-та. Т. II. 1930. С. 148–183.
500. **Ковалев С.И.** Миф об Иисусе Христе. Л.: Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний. Ленинградское отделение, 1954.
501. **Ковалев С.И.** Монархия Александра Македонского. (Вестник древней истории, 1949, № 4. С. 29–40).
502. **Ковалев С.И.** Находки в Иудейской пустыне: открытия в районе Мертвого моря и вопросы происхождения христианства. М.: Госполитиздат, 1960 (Совместно с М.М. Кублановым).
503. **Ковалев С.И.** Об основных проблемах рабовладельческой формации (Изв. ГАИМК, вып.64). Л., 1933.

504. Ковалев С.И. Опыт периодизации римской истории. // ВДИ, 1955, № 4. С. 108–116.
505. Ковалев С.И. Основные вопросы происхождения христианства. // Ежегодник Музея истории религии и атеизма, т. II, 1958. С. 3–25.
506. Ковалев С.И. Основные вопросы происхождения христианства. М.-Л.: Наука, Государственный музей истории религии и атеизма АН СССР, 1964 (Совместно с В. В. Струве).
507. Ковалев С.И. Очерки истории древнего Рима: пособие для учителей. М.: Учпедгиз, 1956 (Совместно с Е. М. Штаерман)
508. Ковалев С.И. Переговоры Дария с Александром и македонская оппозиция. (Вестник древней истории, 1946, № 3. С. 46–56).
509. Ковалев С.И. Причины возникновения христианства. (Вестник древней истории, 1962, № 3. С. 78–95).
510. Ковалев С.И. Проблема происхождения патрициев и плебеев. // Труды юбилейной научной сессии [Ленинградского университета]. Секция ист. наук. Л., 1948, С. 202–244.
511. Ковалев С.И. Проблема социальной революции в античном обществе // К. Маркс и проблемы истории докапиталистических формаций (Изв. ГАИМК, вып. 90). М.-Л., 1934. С. 295–328.
512. Ковалев С.И. Происхождение и классовая сущность христианства: стенограмма публ. лекции. Л.: Всесоюзное общество по распространению политических и научных знаний, Ленингр. отд-ние, 1951.
513. Ковалев С.И. Сорок лет советской историографии по древнему Риму. (Вестник древней истории, 1957, № 3. С. 42–54).
514. Ковалев С.И. Учение Маркса и Энгельса об античном способе производства (Изв. ГАИМК, т. XII, вып. 9–10). Л., 1932.
515. Ковалев С.И. Экономика античного общества // Краткое введение в историю докапиталистических формаций (Изв. ГАИМК, вып. 99). М.-Л., 1934, С. 89–99.
516. Ковалев С.И. Эллинистическая цивилизация. М.: Изд-во иностранной литературы, 1949 (Совместно с У. В. Тарном).
517. Ковельман А. Александр Македонский и еврейские мудрецы. В соавторстве с Ури Гершовичем. // *Восточная коллекция: Журнал для всех, кому интересен Восток*. 2 (17) (лето 2004). С. 42–51.
518. Ковельман А. Вавилонский Талмуд: Антология агады. Т. 1–2. Перевод и комментарии. В соавторстве с У. Гершовичем. Под редакцией С. Аверинцева и А. Штайнзальца. Иерусалим, Москва: Израильский институт талмудических публикаций, 2001–2004. Т. 1, Т. 2.
519. Ковельман А. Гершович У. Бегство от логоса: к пониманию раввинистической герменевтики. *Толпа и мудрецы в ранней раввинистической литературе*. М.: Издательство Еврейского университета в Москве, 1996.
520. Ковельман А. Еврейская толпа в Палестине I в. // *Одиссей: Человек в истории*. 5, 1994. С. 214–241 (The Masses in the Literature of the Sages, (in Hebrew) *Jewish Studies. Forum of the World Union of Jewish Studies*, 36. Jerusalem, 1996. P. 111–132).
521. Ковельман А. Национальность, сословие и личность в Римском Египте // *Историография Международных отношений и национальных движений*. М.: Издательство Историко-архивного института, 1985, с. 213–219.
522. Ковельман А. Риторика в тени пирамид. Массовое сознание римского Египта. М.: Наука, 1988.
523. Ковельман А. Толпа и мудрецы в ранней раввинистической литературе. М.: Изд. Еврейского университета в Москве, 1996.
524. Ковельман А. *Эллинизм и еврейская культура*. М.: Мосты Культуры, Иерусалим: Гешарим, 2007.
525. Ковельман А.Б. Риторика прошений и ее влияние на народное сознание в Римском Египте // *Вестник древней истории*, 1984, 2, с. 170–184.
526. Ковельман А.Б. Рождение толпы: от Ветхого к Новому Завету. // Образ “другого” в культуре. *Одиссей. Человек в истории*. РАН. Ин-т всеобщ. истории. М.: Наука, 1994. С. 123–137.
527. Ковельман А.Б. Частное письмо в Греко-Римском Египте как литературный жанр (Вестник древней истории, 1985, 3, с. 134–154).
528. Козырева Н.В. Древняя Ларса (Очерки хозяйственной жизни). // *Культура народов Востока. Материалы и исследования. Старовавилонская культура*. Ответственный редактор И.М. Дьяконов. М.: «Наука», Главная редакция восточной литературы. 1988
529. Колледж М. Парфяне. Последователи пророка Заратустры. Москва: Центрполиграф, 2004. - 190 с.

530. **Коновалова И.** Несколько замечаний о герменевтике Августа Бёка. Одесса: Изд. Одесского национального университета им. И.И. Мечникова. 2008. С. 148–156.
531. **Кошеленко Г.А.** Внутриполитическая борьба в Парфии (вторая половина II в. до н.э. – начало I в. н.э.) (ВДИ. 1963. № 3).
532. **Кошеленко Г.А.** Восстание греков в Бактрии и Согдиане 323 г. до н.э. и некоторые аспекты греческой политической мысли IV в. до н.э. (ВДИ. 1972. № 1. С. 59–78).
533. **Кошеленко Г.А.** Греческий полис на эллинистическом Востоке. М.: Наука, 1979.
534. **Кошеленко Г.А.** Историография античной истории. Под ред. В.И. Кузищина. / 2. Англо-американская историография античности. М., 1980.
535. **Кошеленко Г.А.** Культура Парфии. Москва: Отв. редактор В.Д. Блаватский. Москва, Наука, 1966.
536. **Кошеленко Г.А.** Некоторые основные проблемы истории эллинизма в современной зарубежной литературе // Проблемы эллинизма. XIV Международный конгресс исторических наук. Вып. 6. М., 1975.
537. **Кошеленко Г.А.** Эллинизм: к спорам о сущности. // Эллинизм: экономика, политика, культура. Коллектив авторов, М.: Наука, 1990.
538. **Кошеленко Г.А.** Эллинистическая эпоха в современной науке (некоторые проблемы) // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов советского Востока. М.: 1978. С. 45–58.
539. **Кошеленко Г.А.** За барханами – прошлое. М., 1966, (о раскопках в Парфии).
540. **Кошеленко Г.А.** Центральная Азия в Кушанскую эпоху. М., 1974.
541. **Крайсиг Х.** История эллинизма. Берлин, 1982.
542. **Крих С.Б.** М.И. Ростовцев и М. Финли: два типа ученого // Мир историка: Историографический сборник. Вып. 2. Омск, 2006. С. 6–26. «НЛО» 2009, № 95.
543. **Крих С.Б.** М.И. Ростовцев и марксизм // Социальные институты в истории. Ретроспекция и реальность: мат. VI межвуз. региональной науч. конф. (Омск, 1–2 ноября 2002 г.). Омск: Б.и., 2003. С. 94–105.
544. **Крих С.Б.** Модернизация античной истории и М.И. Ростовцев. / Античный вестник (Nuntius antiquus): сб. науч. тр. Омск: Б. и., 2005. Вып. VII. С. 67–87.
545. **Крюгер О.** Эллинизм. Социально-экономический очерк (Проблемы истории докапиталистических формаций. 1934, № 11–12, с. 189–261).
546. **Куторга Михаил Семенович.** // Большая биографическая энциклопедия. 2009.
547. **Кюмон Ф.** Мистерии Митры / Пер. с фр. С.О. Цветковой. СПб.: Евразия, 2000.
548. **Ладьянин И.А.** Памятники Александра Великого в Египте: опыт интерпретации // Древний Восток и античный мир: Сборник научных трудов кафедры истории древнего мира исторического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова. М., 1998. Вып. 1. С. 32–49.
549. **Ладьянин И.А.** Царский культ Птолемеев // Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира. Вып. 3. Под редакцией профессора Э.Д. Фролова. Выпуск 3. Санкт-Петербург, 2004.
550. **Левек П.** Эллинистический мир / Пер. с фр. Е.П. Чиковой. Комментарии и послесловие Г.А. Кошеленко. М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1989. С. 239–249.
551. **Литвинский Б.А., Виноградов Ю.Г., Пичикян И.Р.** Вотив Атросока из храма Окса в Северной Бактрии (ВДИ. 1985. №4. С. 84–109).
552. **Лосев А.Ф.** Диалектика мифа. М.: Правда, 1990.
553. **Лосев А.Ф.** История античной эстетики. Поздний эллинизм. М.: Искусство, 1979.
554. **Лосев А.Ф.** История античной эстетики. Ранний эллинизм. История античной эстетики, том V. М.: Искусство, 1979.
555. **Лосев А.Ф.** Мифология греков и римлян / Сост. А. А. Тахо-Годи; общ. ред. А. А. Тахо-Годи и И. И. Маханькова. М.: Мысль, 1996.
556. **Манандян А.Я.** Круговой путь Помпея в Закавказье (Вестник древней истории, 1939, № 4 (9). С. 70–82).
557. **Манандян А.Я.** О торговле и городах Армении. Эривань: Гос. издательство: 1930.
558. **Манандян А.Я.** Тигран Второй и Рим: В новом освещении по первоисточникам / Акад. Я.А. Манандян; Арм. фил. АН СССР, Ин-т истории; [հայ. թարգմ.՝ Ս.Ա. Կիսիկյանի]. Ереван: Изд-во АрмФАН, 1943.
559. **Манасерян Р.Л.** Международные отношения на Переднем Востоке в 80-70-гг. до н. э. Тигран II и войска с берегов Аракса, ВДИ, М., 1992.
560. **Манасерян Р.Л.** Процесс образования державы Тиграна II (ВДИ. 1982, № 2. С. 122–139).

561. **Маргарян Е.Г.** Аршакаванская эллинистическая политея и Град Нобесный Нерсеса Великого. Ереван: Издательство РАУ, 2007.
562. **Маргарян Е.Г.** Святилища страны Коммагены и Армении эллинистического периода. Автореферат диссертации на соиск. уч. ст. канд. ист. наук. Ер., 1991 / <http://cheloveknauka.com/svyatilischa-strany-kommageny-i-armeniya/>;
563. **Маринович Л.П.** Александр и полисы Малой Азии: (К постановке проблемы) // Вестник древней истории. 1980. № 2. С. 29–51.
564. **Маринович Л.П.** Греческое наемничество в. до н. э. и кризис полиса. М. Наука. 1975. 273 с.
565. **Машкин Н.** Карфагенская держава до первой пунической войны (ВДИ, 1948, № 4. С. 35–54).
566. **Машкин Н.** Последний век пунического Карфагена (ВДИ, 1949, № 2. С. 32–39).
567. **Мейер Э.** Труды по теории и методологии исторической науки / Вступит. ст. Ю.И. Семенова. М.: Издательство «Государственная публичная историческая библиотека России», 2003. 202 с.
568. **Мелюкова А.И.** Войско и военное искусство скифов (КСИИМК. 1950. № 34. С. 30–41).
569. **Миллар Ф. М.И.** Ростовцев и его роль в руководстве раскопками в Дура-Европосе // Вестник древней истории. 1996. №3. С. 184–187
570. **Мнацаканян А.О., Тирацян Г.А.** Новые данные по материальной культуре древней Армении // Известия АН Арм. ССР. Общественные науки, 1961, № 8. С. 71–81.
571. **Мовсес Хоренаци.** История Армении / Пер. с древнеарм. языка, примечания Г. Саркисяна; Ред. С. Аревшатян. Ер.: Айастан, 1990.
572. **Мосс К.** Ольга Фрейденберг и марризм. // Вопросы языкознания. — 1994. № 5. С. 98–106.
573. **Мурзин В.Ю., Черненко Е.В.** О средствах защиты боевого коня в Скифское время // Скифия и Кавказ: Сборник научных трудов. Киев, 1980. С. 155–167
574. **Мушегян Х.А.** Денежное обращение Двина по нумизматическим данным / АН Армянской ССР, Гос. Исторический музей. Ереван: АН Армянской ССР, 1962. 202, [2] с.
575. **Мэтесон С.Б. М.И.** Ростовцев и Дура-Европос (Вестник древней истории. 1992. № 4).
576. **Немировский А.И.** Историография античности конца XIX — начала XX в. (1890–1917). / Начало кризиса буржуазной исторической мысли. М., 1980.
577. **Нефедов К.Ю.** Культ правителя в политической пропаганде Лисимаха // Вестн. ХГУ. 1999. № 441: История. Вып. 31. С. 46–54
578. **Нефедов К.Ю.** О возникновении культа Антигона Одноглазого // Древности: 1997–1998. Харьков, 1999. С. 90–95.
579. **Никифоров В.Н.** Восток и всемирная история. М. Наука. 1975.
580. **Никоноров В.П.** К вопросу о парфянской тактике (на примере битвы при Каррах) // Военное дело и средневековая археология Центральной Азии: Сборник научных трудов. Кемерово, 1995. С. 53–61
581. **Никулина Н.М.** Культурно-исторические контакты Средиземноморья и Передней Азии в I тыс. до н.э.: Древний Восток и Греческая цивилизация Ученая степень: доктор исторических наук Место защиты диссертации: Москва, 1998. Код специальности ВАК: 07.00.03. Специальность: Всеобщая история (соответствующего периода) Количество страниц: 486
582. Общественные науки за рубежом. Серия 5. История. 1983. № 5.
583. **Овидий.** Баллады-послания. М., 1913.
584. **Орбели Р.Л.** Исследования и изыскания: Материалы к истории подводного труда с древнейших времен до наших дней. М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1947.
585. **Орлов А.Г.** Первая мысль о морейской экспедиции графа А.Г. Орлова // Заря. 1870. № 6.
586. **Павловская А.И.** Эллинизм // Советская историческая энциклопедия. М., 1976. Т. 16. С. 458–476.
587. **Патканов Н.О.** «Ванские надписи и значение их для истории передней Азии». / Аргун Р.О. Шанава А. Б. К.П. Патканов, и его взгляд на «древнюю историю Грузии». Из серии: Критические Заметки. Выпуск 1. Сухум, 2014.
588. **Патканов Н.О.** Библиографический очерк армянской литературы. СПб., 1880.
589. Перечень трудов проф. Ф.Ф.Зелинского с 1908 г. // Гермес, 1914, № 3, с.84-87 (№ 313–421).
590. **Периханян А.Г.** Арамейская надпись из Гарни. Е., (ИФЖ, 1971, № 3. С. 124–138).

591. **Периханян А.Г.** Арамейская надпись на серебряной чаше из Сисиана // Историко-филологический журнал. Ереван, 1971. № 3. С. 78–82.
592. **Периханян А.Г.** Древнеармянские востаники. В связи с вопросом о формах землевладения. (ВДИ, 1956, № 2. С. 44–59).
593. **Периханян А.Г.** Иеродулы и hieroi храмовых объединений Малой Азии (ВДИ, 1957, № 2. С. 47–68);
594. **Периханян А.Г.** К вопросу о происхождении армянской письменности / Переднеазиатский сборник. М., 1966. Т. II. С. 103–133.
595. **Периханян А.Г.** К вопросу о рабовладении и землевладении в Иране парфянского времени (ВДИ, 1952, № 4. С. 13–27).
596. **Периханян А.Г.** Храмовые объединения Малой Азии и Армении. Москва-Ленинград: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1960.
597. **Пикус Н.Н.** Царские земледельцы и ремесленники в Египте III в. до н.э., М., 1972.
598. Пилипко В. Н. Парфия и Гиркания: соотношения понятий (О «гирканском» мятеже I в. н. э.) // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов. Археология, история, этнология, культура. СПб: ИИМК РАН, 2005. С. 184–186.
599. Проблемы эллинизма. Реферативный сборник. М., 1975.
600. Проект «Санкт-Петербургские антиковеды» // <http://centant.spbu.ru/spbant/alph.html>
601. **Пугаченкова Г.А.** О панцирном вооружении парфянского и бактрийского воинства (ВДИ, 1966, № 2. С. 27–43).
602. Рабство в странах Востока в средние века. Отв. Ред. О.Г. Большаков, Е. И. Кычанов. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1986.
603. **Ранович А.Б.** Восточные провинции Римской империи в I–III вв. М.-Л.: Изд. АН СССР, 1949.
604. **Ранович А.Б.** Исторические предпосылки эллинизма // Эллинизм: экономика, политика, культура. М., 1990. С. 14–58.
605. **Ранович А.Б.** Иудейская война. // Исторический журнал, 1938. № 11.
606. **Ранович А.Б.** Очерки истории древнееврейской религии. М.: ОГИЗ, 1937.
607. **Ранович А.Б.** Очерки истории раннехристианской церкви. М.: ОГИЗ, 1941.

608. **Ранович А.Б.** Предэллинизм на Западе: кризис полисной демократии и “младшая” тирания // История древнего мира. Т. II. С. 245–260.
609. **Ранович А.Б.** Часть III. Русское антиковедение в новейшее время (после 1917 г.) // Русская наука об античности: историографические очерки. Изд-во СПбГУ, 1999.
610. **Ранович А.Б.** Эллинизм и его историческая роль. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950.
611. **Репина Л.П.** Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. Москва: Кругъ, 2011.
612. **Репина Л.П.** Историческая наука сегодня: теории, методы, перспективы. Изд. 2-е. Москва: ЛКИ, 2012. 603 с., редактор
613. **Репина Л.П.** История, культура, общество (междисциплинарные подходы). Ч. 2. История. Культурология. Москва: Аспект Пресс, 2003, редактор.
614. **Репина Л.П.** Междисциплинарные подходы к изучению прошлого. Исторический журнал: научные исследования № 1 (13). Москва, 2013, редактор.
615. **Репина Л.П.** Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований. // Междисциплинарный синтез в истории и социальные теории: теория, историография и практика конкретных исследований / Рос. акад. наук, Ин-т всеобщ. истории, Том. гос. ун-т; под ред. Б. Г. Могильницкого, И.Ю. Николаевой, Л.П. Репиной. Москва: ИВИ РАН, 2004.
616. **Рогова Ю.К.** Рим и иудеи в период ранней империи (К проблеме взаимодействия античной и древнееврейской цивилизаций): Дис. канд. ист. наук: 07.00.03 СПб., 2006.
617. **Рожанский И.Д.** История естествознания в эпоху эллинизма. М.: Наука, 1988. 447 с.
618. **Ростовцев М.И.** Капитализм и народное хозяйство в древнем мире // Русская мысль, 1900, № 3. С. 195–217.
619. **Ростовцев М.И.** Происхождение колоната. // Филологическое обозрение. Т. XIX, 1900.
620. **Ростовцев М.И.** Ф.Ф.Зелинский // Гермес, 1914, № 3.
621. **Ростовцев М.И.** Эллинизм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. т. 80, СПб., 1904.

622. Ростовцев М.И. Птолемеевский Египет // Парфянский выстрел. М., 2003. С. 322–354. (Русский вариант главы для «Кембриджской истории древнего мира»).
623. Ростовцев М.И. Сирия и Восток // Парфянский выстрел. М., 2003. С. 360–387. (Русский вариант главы для «Кембриджской истории древнего мира»).
624. Саид В.Э. (2003) Восток путешественников и ученых: между словарной дефиницией и живой мыслью // Отечественные записки. № 5 (14).
625. Самохина Г.С. Об одном эпизоде из истории диалогов. «Год царей» и его политические последствия. Свердловск, 1988. [Вып. 24]: Вопросы социального и политического развития. С. 44–51
626. Самохина Г.С. Роль так называемых друзей (σφίλοι) в раннеэллинистической монархии // Вестник Ленинградского университета. № 14. История. Язык. Литература. Вып. 3. 1975. С. 62–67.
627. Саркисян Г.Х. Вавилонский вариант эллинизма: Докл. на 32-м Международном конгр. по азиат. и североафрик. исслед., (Гамбург, 1986) / Г. Х. Саркисян; АН СССР и др. М.: Наука, 1986. 10,[1] с.; 21 см.
628. Саркисян Г.Х. Свидетельство позднеавилонской клинописной хроники об Армении времён Тиграна II. (Историко-филологический журнал, 1976, № 2).
629. Саркисян Г.Х. Тигранакерт. Из истории древнеармянских городских общин. Москва-Ленинград: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1960.
630. Саркисян Г.Х. Царица Эрато // Кавказ и Византия. № 6 Ереван: Издательство АН Армянской ССР, 1988. С. 14–23.
631. Саркисян Г.Х. Черты эллинизма в духовной культуре Древней Армении // Историко-филологический журнал, 1976, № 3. С. 51–62.
632. Свенцицкая И.С. История древнего мира. Под ред. И.М. Дьяконова, В.Д. Нероновой, И.С. Свенцицкой. Изд. 3-е, исправленное и дополненное. М.: Наука. Главная ред. вост. лит. издательства, 1989. [Кн.2]. Расцвет древних обществ. Отв. ред. И.С. Свенцицкая.
633. Свенцицкая И.С. Македония, Греция и Северное Причерноморье в период эллинизма. / История Древнего мира. Расцвет Древних обществ. Москва: Знание, 1983. С. 353–367.
634. Свенцицкая И.С. Социально-экономические особенности эллинистических государств. М., 1963.
635. Сергеев А.Н. Эллинистическая цивилизация в научном творчестве Арнольда Тойнби. Автореферат диссертация на соискание степени кандидата исторических наук. Казань, 1983. 19.11.2008. <http://www.dissercat.com/content/ellinskaya-tsvivilizatsiya-v-nauchnom-tvorchestve-arnolda-toinbi>.
636. Смилянская Е.Б. Опыты российского управления «заморскими территориями»: к истории Архипелагского княжества Екатерины Великой // Русь, Россия: Средневековье и Новое время. Вып. 4. Четвертые чтения памяти академика РАН Л.В.Милова. Материалы международной научной конференции. Москва, 26 октября – 1 ноября 2015 г. М.: МГУ им. М.В. Ломоносова. 2015. С. 517–522
637. Смилянская Е.Б. Русские в Средиземноморье. Архипелагская экспедиция как опыт освоения культурного пространства. ГИИМ: Доклады по истории 18 века – DHI Moskau: Vorträge zum 18. Jahrhundert Nr. 4 (2010) http://www.perspectivia.net/publikationen/vortraege-moskau/smiyanskaya_mittelmeerraum
638. Соколов Ф. Третье столетие до Р.Х. В кн.: Ф. Соколов. Труды. СПб., 1910. С. 243–259.
639. Стариков Е.Н. Общество-казарма от фараонов до наших дней. – 420с. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1996.
640. Степанян А.А. Вопросы теории государства в «Географии» Страбона и «Логос» Армении. Историко-филологический журнал, 1978. № 1. С. 187–204.
641. Степанян А.А. Развитие исторической мысли древней Армении и Мовсес Хоренаци. Миф. Рационализм. Историописание. // Ер.: Изд-во АН Армении, 1991.
642. Степанян А.А. Рандейский договор и коронация Тиридата Аршакида в Риме //Историко-филологический журнал. Ер.: Изд-во АН Армении, 1976, № 3. С. 171–183.
643. Струве В. Египет при Птолемах. НЭС. Т. 17, СПб., 1914. С. 348–353
644. Струве В. Манефон и его время // Записки коллегии востоковедов. Т. III, в. I, 1928. С. 109–185; Т. IV, 1930. С. 159–248.
645. Сукиасян А.Р. Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма, III-IV вв. н.э. Е.: Изд-во Ереванского ун-та, 1963.
646. Тарн В. Эллинистическая цивилизация. Пер. с англ. С.А. Ляскового. – 370с. М.: Изд. иностр. лит-ры, 1949.

647. Тимофеева Т.Г. Политика Александра Македонского в оценке англо-американской буржуазной историографии (1917–1975 гг.). 382с. Автореф. дисс. канд. ист. наук. Казань, 1981.
648. Тирация Г.А. Вопросы преемственности официального культа в Античной Армении. ВОН, 1985, №10, с. 59 слд.
649. Тирация Г.А. Культура древней Армении, VI в. до н.э. – III в. н.э.: (По археол. данным) / Г. А. Тирация; АН Арм. ССР, Ин-т археологии и этнографии. Е.: Изд-во АН Арм. ССР, 1988. 202,2, LIV с. : ил.; 27.
650. Тирация Г.А. Страна Коммагена и Армения. // Известия АН Арм. ССР. Общественные науки, 1956, № 3. С. 69–74).
651. Тирация Г.А. Урарту и Армения (К вопросу о преемственности материальной культуры) // II Международный симпозиум по армянскому искусству. Е.: Изд. АН Арм. ССР, 1978.
652. Тойнби А.Дж. Пережитое. Мои встречи / Пер. с англ. - 672с. + вклейка 8с. М.: Айрис-пресс, 2003. ч. 11, гл. VIII).
653. Толстое С.П. Древний Хорезм: Опыт историко-археологического исследования. М, 1948
654. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре древней Армении (II в. до н.э. – IV в. н.э.). Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1953.
655. Тункина И.В. «Дело» академика Жебелёва // Древний мир и мы: Классическое наследие в Европе и России: Альманах. Вып. II. Санкт-Петербург: Алетейя, 2000. С. 116–161.
656. Тураев Б. Древний Египет. Пг., 1922, 179 с.
657. Тураев Б. История древнего Востока / Под редакцией Струве В.В. и Снегирёва И.Л. 2-е стереот. изд. Л.: Соцэргиз, 1935.
658. Тураев Б. Остатки финикийской литературы. СПб., 1903.
659. Тюменев А.И. Введение в экономическую историю древней Греции. Петроград: Прибой, 1923. 187 с.
660. Тюменев А.И. История античных рабовладельческих обществ [Текст] / А.И. Тюменев. Москва; Ленинград: Гос. соц.-экон. изд-во, 1935.
661. Тюменев А.И. Очерки истории исторической науки в СССР. В 5 т. Т. 4 / под ред. М.В. Нечкиной (гл. ред.), Г.Д. Алексеевой, М.А. Алпатов. Москва: Издательство АН СССР, 1966.
662. Тюменев А.И. Староречные культуры (Двуречье и Египет) в эллинистическую и римскую эпоху // Вопросы истории, 1957, № 9. С. 37–56.
663. Тюменев А.И. Существовал ли капитализм в Древней Греции? К вопросу о генезисе капитализма [Текст]: опыт сравнительно-исторического исследования. Петроград: Прибой, 1923.
664. Тюменев А.И. Восток и Микены // Вопросы истории. 1959. № 12. С. 58–74.
665. Тюменев А.И. Государственное хозяйство Древнего Шумера М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1956.
666. Тюменев А.И. Евреи в древности и в средние века. Петербург: Государственное издательство, 1922.
667. Тюменев А.И. Очерки экономической и социальной теории Древней Греции. Петроград: Государственное издательство, 1922.
668. Тюменев А.И. Рабовладельческий город-государство // История Древней Греции. Ч. II. История древнего мира. Т. III. / Под ред. С.И. Ковалева. М., 1937.
669. Тюменев А.И. Теория исторического материализма. Петербург: Государственное издательство, 1922.
670. Уилер М. Пламя над Персеполем. Поворотный пункт истории. Пер. с англ. М.: Наука, 1972.
671. Усыкин Л. Екатерина Вторая: Архипелаг – кулак. /http://www.polit.ru/article/2008/12/19/ekaterina/
672. Февр Л. Цивилизация: эволюция слова. // Бои за историю. М.: Наука, 1991. С. 291–293.
673. Фрейденберг О.М. Воспоминания о Марре // Восток-Запад: Исследования. Переводы. Публикации. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1988. С. 181–204.
674. Фрейденберг О.М. Идея пародии: (набросок к работе) // Сб. работ в честь С.А. Жебелева. Л., 1926. С. 378–396.
675. Фрейденберг О.М. Методология одного мотива // Труды по знаковым системам. 1987. Вып. 20. С. 120–130
676. Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1978. 605 с.; 2-е изд., испр. и доп. М., 1998. Вкл. описание архива. 800 с.
677. Фрейденберг О.М. О неподвижных сюжетах и бродячих теоретиках// Одиссей. Человек в истории. Т. 7. М.: Наука, 1995. С. 272–297.
678. Фрейденберг О.М. Поэтика сюжета и жанра: период античной литературы. Л.: Гослитиздат, 1936. М.: Лабиринт, 1997.

679. **Фрейденаберг О.М.** Целевая установка коллективной работы над сюжетом о Тристане и Исольде. Воспоминания о Марре. // Сумерки лингвистики: Из истории отечественного языкознания. Антология. М.: Academia, 2001. С. 325–339, 425–443.
- 680.
681. **Фролов Э.Д.** Ксенофонт и его «Киропедия»: Ксенофонт. Киропедия. М., «Наука», 1976.
682. **Фролов Э.Д.** История эллинизма в биографиях его творцов (Предисловие) // Бенгстон Г. Правители эпохи эллинизма. Пер. с немецк. и предисл. Э. Д. Фролова. М.: Наука, 1982. - 392 с.
683. **Фролов Э.Д.** Предэллинизм на западе: кризис полисной демократии и «младшая тирания» в греческих полисах // История Древнего мира. Расцвет Древних обществ. М.: Знание, 1983. С. 257-273.
684. **Фролов Э.Д.** Русская наука об античности: Историографические очерки. Издательство Санкт-Петербургского университета, 1999.
685. **Фролов Э.Д.** Сергей Александрович Жебелев // Портреты историков. Т. 2: Всеобщая история. Москва; Иерусалим, 2000.
686. **Хабихт Х.** Афины. История города в эллинистическую эпоху. / Перев. с нем. Ю.Г. Виноградова. 416с. М.: Ладомир, 1999
687. **Хагермейстер М.** «Новое Средневековье» Павла Флоренского «Звезда» 2006, №11 *ФИЛОСОФСКИЙ ФОН*.
688. **Хазанов А.М.** Катафрактары и их роль в истории военного искусства (ВДИ. 1968. № 1. С. 180–191).
689. **Халтурин Ю.Л.** Антипозитивистская концепция исторического закона Н.И. Кареева // София: Рукописный журнал Общества ревнителей русской философии. Выпуск 6, 2003.
690. **Хвостов М. М.** Изслѣдованія по исторіи обмѣна въ эпоху эллинистическихъ монархій и Римской Имперіи. I. Исторія восточной торговли греко-римскаго Египта. (332 до Р. Х. – 284 г. по Р. Х.). — Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1907. — 510 с.
691. **Хвостов М.М.** Лекции по методологии и философии истории. Казань, 1913.
692. **Хвостов М.М.** Новые документы по социально-экономической истории эллинистического периода (The Tebtunis Papyri / Ed. by V. P. Grenfell, A.S. Hunt and I.G.Smyly. London, 1902) (ЖМНП, 1904, сентябрь, отд. II, с. 188–222).
693. **Хвостов М.М.** Обзор публикаций греческих папирусов // Уч. зап. Казанск. ун-та, 1902, кн.3, с. 43–56; 1904, кн. 4, с. 145–148.
694. **Хвостов М.М.** Общественные работы в эллинистическом Египте // Сб. статей в честь проф. В.П. Бузескула. Харьков, 1914, с. 423–437 (статья имеет характерный подзаголовок: «К вопросу о генезисе античного капитализма»).
695. **Хвостов М.М.** Хвостов М.М. К вопросу о задачах истории // Сб. статей, посвященных В.О. Ключевскому. Москва, 1909. С. 791–824.
696. **Холод М.М.** К 60-летию профессора Университета в Халле-Виттенберге Андреаса Меля. // Санкт-Петербургский государственный университет. Исторический факультет. Кафедра истории древней Греции и Рима. Центр антиковедения МНЕМОН. Исследования и публикации по истории античного мира. Под редакцией профессора Э.Д. Фролова. Выпуск 4 Санкт-Петербург, 2005.
697. **Цицерон Марк Туллий.** Полн. собр. речей в двух томах, т. I, СПб., 1901.
698. **Шзму Ф.** Эллинистическая цивилизация / Пер. Н. Шевченко. Сер.: Великие цивилизации. М., Екатеринбург: У-Фактория; АСТ, 2008.
699. **Шарашенидзе Дж.М.** Формы эксплуатации рабочей силы в государственном хозяйстве Шумера II пол. III тыс. до н.э. Тбилиси: Мецниереба, 1986.
700. **Шестаков В.П.** Античность в современной буржуазной философии истории (ВДИ, 1963, № 2).
701. **Шифман И.** Возникновение Карфагенской державы. М.-Л., 1963. **Шифман И.** Набатейское государство и его культура. М., 1976.
702. **Шифман И.Ш.** Рабовладельческие отношения в Передней Азии на рубеже древности и средневековья. Рабство в странах Востока в средние века. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1986. С. 369–387 и др.
703. **Шлюмберже Д.** Эллинизированный Восток. Греческое искусство и его наследники в несредиземноморской Азии / Пер. с фр. М.: Искусство, 1985.
704. **Шофман А.С.** XXIV съезд КПСС и задачи борьбы с буржуазными концепциями всеобщей истории // Критика буржуазных концепций всеобщей истории. Казань, 1972. Вып. I. Шофман А. С. Восточная по-

- ... лтика Александра Македонского. Казань: Изд. Казанского университета, 1976.
705. **Шофман А.С.** История античной Македонии. Ч. 2, Каз., 1963;
706. **Шофман А.С.** К вопросу о генезисе эллинистических армий (антиагма) (ВДИ. 1987. № 3. С. 143–153).
707. **Шофман А.С.** Понятие «эллинизм» в буржуазной историографии // Проблемы исторических понятий. Горький, 1984.
708. **Шофман А.С.** Флот Александра Македонского (ВИ. 1976. № 4. С. 215–220).
709. **Штаерман Е.М.** Эллинизм в Риме (ВДИ. 1994. № 3).
710. **Штаерман Е.М.** Эллинизм в Риме (Эллинизм: Восток и Запад М., Отв. редактор Е. С. Голубцова. 1992. С. 140–176).
711. **Эко У.** Средние века уже начались. Иностранная литература. 1994. № 4. С. 258–267.
712. **Эмин Н.О.** Вахагн-Вишапаках армянской мифологии есть Индра-Vritrahan Риг-Веды. Спб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1873.
713. **Эмин Н.О.** Краткий очерк истории армянской восточной церкви // Православное Обозрение, 1872, № 5. С. 657–698.
714. **Эмин Н.О.** Несколько страниц сравнительной мифологии (Труды Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, ч. 17, с. 93–129).
715. **Эмин Н.О.** Новый перевод Истории Армении Мовсеса Хоренаци (с примечаниями и приложениями). Посмертное издание. Москва: Издание Лазаревского Института восточных языков, 1893.
716. **Эмин Н.О.** Очерк религии и верований языческих армян. Москва: Тип. Лазаревых ин-та вост. яз., 1864.
717. **Эмин Н.О.** Профессор Патканов как ориенталист. Спб., 1874; «Исторический вестник» 1889 г. № 6. Некролог.

ԵՐՎԱՆԻ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

ՀԵԼԼԵՆԻՋՄԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ ԴՐՈՅՁԵՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ XX ԴԱՐԱՎԵՐՁԸ

Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Ադամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան

Ստորագրված է տպագրության 25.12.2018 թ.
Տպաքանակը՝ 120 օրինակ

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՎԱԴԵՍԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA

ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshal Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academh.story.am>